

הלוי למסקנותיו: א) שיסוד המשנה קבלו התנאים מימי אנשי כנסת הגדולה על ידי הזוגות הראשונים שקבלו מאנטיגנוס איש סוכו, תלמידו של שמעון הצדיק. ב) שעל גוף ההלכות לא היו ספקות וחלוקי דעות. ג) שלאמוראים שבירושלמי כמו לאלה שבבבלי, אין כי אם משנה אחת, שנסדרה על ידי רבי יהודה הנשיא.

סוף ימי התנאים וראשית ימי האמוראים

במבוא לסוף ימי התנאים מדבר הלוי על מקורותיו שמהם הוא שואב ועל הדרך בה השתמש. "בזמן ההוא פתוחים לפנינו שני התלמודים ובכל חקירה עלינו לשוב אל המקור הגדול הזה ורק אחרי כל בירורי הדברים משם נוכל לשים לב לתקן דברי רב שרירא גאון". ואמנם יש צורך בתקונים. "בפרט כי אגרת רב שרירא גאון מדברת רק על ראשי המתיבתות מאמוראי בבל לבד, ואין דבר בה לא על התנאים ולא על אמוראי א", וגם על אמוראי בבל רק מראשי מתיבתא. ועל כן עלינו לצמצם את כל הדברים רק ע"פ הגמרא... ודברי רש"ג הלא הסתומות יותר מהמפורשות, ובכלל לזמן הגמרא נוכל לקחת דבריו רק לסיוע במקום שהדברים ברורים בלעד. ולא זה בלבד כי אם גם יותר מזה טעות גדול היה לחשוב שאפשר ליסד דברי ימינו... ע"פ מקורים מדברי אגדה. מקור יותר גדול יש לנו והלכה שמו. ואך על פיה אפשר ליסד. והאגדה תלקח אז אחר כבוד למלאות את אשר כבר נדע ברור מתוך דברי הלכה". וככה הוא משתמש בוויכוחים שבין החכמים בעניני הלכה ובשאלת המסור להם כדי לברר תולדות בני כל דור ודור. "ואין העקר בזה דבר פרטי על מי מן האמוראים יחשב לדור הראשון או השני... כי אם לבאר כי היה שם דור שלם בין מות רבי לבין התחלת ימי האמוראים".

על פי היסודות האלה נגש הלוי אל תולדות חיי ר' יוחנן ור' יהודה נשיאה הראשון. לפי פראנקל ורופפורט נולד ר' יוחנן אחרי מותו של רבי, בעוד שמתוך מקורות התלמוד ניכר שר' יוחנן ראה את רבי. ר' יוחנן נולד בין 175 ו-180 בצפורי, בה ישב רבי בשבע עשרה שניו האחרונות. ר' יוחנן היה מן התלמידים הכי צעירים של רבי. מתוך התלמוד מוכיח הלוי: (1) שבהיות ר' יוחנן בטבריה (235) נחשב כבר זקן, (2) שעבר פעמים על הש"ס כמו שעשה רב אשי בששים שנות ישיבתו בראש המתיבתא (בדיוק: 53 עד 55 שנה). לפי זה הוא מציג לקרא ס' שנה במקום פ' שנה באגרת רב שרירא גאון. ר' יהודה נשיאה, נכדו של רבי, לא היה תלמידו של ר' יוחנן, כי כשר' יוחנן עמד בראש הדור, כבר נפטר ר' יהודה נשיאה. יותר נכון לומר שר' יוחנן היה תלמידם של חברי ר' יהודה נשיאה שנפטר בשנת 230.

ר' יהודה נשיאה הראשון מפורסם על ידי הועד הגדול שלו, "הועד

האחרון" "דשרי משחא". בית דין זה, בצפורי, היה כל כך חשוב עד שכל ההכרעות שנמסרו ממנו אל האמוראים הראשונים בנוגע למשנה ותקנותיהם, כגון על השמן, או על הכתובה, ואחרות נמסרו אחרי כן בשם "רבותינו". זה היה בית הדין האחרון של חכמים שהיו עוד בחתימת המשנה עם רבי, וכל זה היה סוף פעולתם וסוף ימי התנאים שהיו יחד עם ר' יהודה נשיאה הראשון ככל אשר יקרא להם שמואל: בי דינא דשרי משחא. אבל, כפי שמדגיש הלוי, בכל זה לא נגעו ביסוד המשנה כי אם רק בפרושים לפרטים.

תקופת אנשי כנסת הגדולה והזוגות.

אחרי שתקע יתדות אהלה של תורה ומסורת ישראל באדמת הספרות העשירה של האמוראים, הסבוראים והגאונים, ועוד טרם שיצא ספרו על התנאים מימי ר' יוחנן בן זכאי ועד חתימת המשנה, ניגש הלוי אל חקר יסוד המשנה מימי אנשי כנסת הגדולה ועד ימי נציבי רומא בכרך השלישי, חלק ראשון, שפרסם בשנת 1906.

שאלת יסוד המשנה וטיבה והזמן שבה הונח היסוד למשנה עוררה חוקרים רבים והעלתה ספרות רבת גוונים, החל ממחצית המאה התשע עשרה ועד ימינו אנו. אחרי שהופיע ספרו של רנ"ק, מורה נבוכי הזמן, דן זכריה פראנקל בשאלה זו בספרו "דרכי המשנה", ווייס ב"דור דור ודורשיו", ואחריהם הופמן, לרנר, חיות, באכר, שטראק, ובימינו אלבק, באספריינד, ביכלר, בלוי, גוטמן, דינר, טשרנוביץ, לויטבראך, מרגולית, רוזנטל וגניצבורג, ולסוף נייבוער שסכם דעות הקודמים בספרו על הלכה ומדרש הלכה, ובאחרונה וויינברג ומירסקי.

חשיבות הבעיות הכרוכות בנושא זה הניעה את הלוי לפרסם את ספרי שדן בעקרו בשאלה זו עוד לפני ספרו על התנאים האחרונים.

אנשי כנסת הגדולה שמספרם עלה ממנין החתומים באמנה של נחמיה למאה ועשרים, קבלו מן הנביאים האחרונים שהשתתפו בעבודתם הראשונה למנות שופטים "מתונים בדין" ולהעמיד "תלמידים הרבה" ולעשות "סייג לתורה". בעלי אסופות סדרו את כתבי הקודש, קבעו נוסחם, והניחו את היסוד למסורה בנוגע לקריאה ולכתיבה. גם המסורה על ספרים של דברי חכמה ודת היתה ידועה מימים קדומים, והלוי נותן בקשר עמהם ביאור חדש למאמר החכמים על "העתקתם", לומר שהם העתיקו אותם ממקום סתרים. סדר התפלות, מטבע הברכות, הקדושות וההבדלות וכל מה שנשכח בימי המהומות במאה הששית לפני מספרם, בנוגע לימי קריאת התורה, לכתב האשורי בספרי תורה, ובכתבי הקודש קבעו או השיבו אנשי כנסת הגדולה יחד עם פירוש התורה ע"פ קבלה והלכה למשה מסיני. החומר ההלכתי קבל את צורתו הספרותית, והלוי

מקדיש כחמישה עשר פרקים להוכחה שהחומר העצום שמוצאו לפי רוב החוקרים במשנה מימי הלל ושמאי ותקנות הסופרים, היה כבר מקובל כדבר תורה זמן רב לפני הווגות, ובסדר על ידי אנשי כנה"ג בסדרים. נגד דעת רוב החוקרים שטענו שבימי אנשי כנה"ג לבש לימוד המקרא צורה מדרשית שבה נמסר לדורות עוד בימי שמעיה ואבטליון, אומר הלוי להיפך: ההלכות הקדומות בימי אנשי כנה"ג היו הלכות מופשטות על סמך התורה שבע"פ והקבלה בנוגע לזמן, לפרטי הקיום של המצוות ולמחויבים בשמירתן, בעוד שלימוד מדרשי התחיל בזמן מאוחר, בימי התנאים. עם בית המקדש כמרכז הפולחן והעבודה התפלות לא זזו ממקומן המוקדם, כפי שמדגיש הלוי נגד שני סוגי חוקרים: יש שאמרו שבימי פולחן הקרבנות לא הורגש הצורך בתפילה שמעידה על דרגה יותר גבוהה של דת. ויש שאמרו כי סדור תפלות בא לתפוש מקום הקרבנות אחר החורבן השני, בימי ר' יוחנן בן זכאי ורבן גמליאל. נגד שניהם מביא הלוי ראיות ברורות: א) שכפי שיוצא מכתבי הקודש, היו תפלות נהוגות וסדורות בימי הבית הראשון. כשם שקריאת שמע מצווה מימים קדומים, כן תפילות אחרות. ב) שתפילה בצבור וחובת יחידים להתפלל התפשטה עוד בימי הבית הראשון. ג) שאנשי כנסת הגדולה תקנו להם לישראל, כדברי התלמוד, ברכות, תפילות, קדושות והבדלות ונתנו להן "המטבע הקבוע", הצורה והסדר כפי שנהגו עוד בימי רבן גמליאל, ובכללן ה"שמע" עם הברכות שלפניה ולאחריה, תפלת שמונה עשרה, ובמקומה, בימים מיוחדים, תפלת שבע ותפלת תשע, (ובמקרים ידועים תפלות מעין אלה). ופסוקי דזמרה. התפלה בצבור ובסדר קבוע היה נהוג לא רק במקום שאין קרבנות, בבתי כנסיות, כי אם גם בבית המקדש בשעת הקרבת הקרבנות.

על ידי אנשי כנסת הגדולה התחזקו חיי האומה עד כדי כך שכמעט עמדה על עצמאותה בלי הפרעה מצד ממשלת פרס. כנראה הסתפקה המלכות בדרישת המסים, ולא התערבה — מחוץ למקרים כאלה שמסופרים בספרי אסתר, דניאל ועזרא ונחמיה, — בעניינים הפנימיים של אומה קטנה שהוותה רק מעוט שבמיעוט בין העמים שחיו תחת חסותה מהודו ועד כוש.

פרקים חשובים להבנת התפתחותה של ההלכה והוראתה בימי אנשי כנסת הגדולה ועד הווגות נמצאים בחלק זה (כרך ג של חלק א) מדף 293 עד 357, שבו הוא דן בשאלת הקבלה והדרשות שבמשנה וביסודי תקנות דרבנן בשבת.

בראיות אין מספר מששת סדרי המשנה, מסביר הלוי את עמדתו שיש במשנה שכבות שונות המעידות על תקופות שונות מימי אנשי כנסת הגדולה ועד חתימת המשנה.

יש בה סידור כללי מראשית הימים, מלפני שמעון הצדיק שהיה משיירי כנסת הגדולה. בסדור הכללי הזה, ביסוד המשנה, באו נוסף לדברי התורה הגלויים

וידועים, הקבלות על דברי התורה והמצוות, דרכי קיומן ומשפטיהם, שזה כולו קבלה, יחד עם התקנות הכוללות מדרבנן, שזמנן האחרון מתקופת אנשי כנסת הגדולה. ועל כל הדברים האלה אין צורך לא בטעמים ולא בראיות, ואין בהם שקלא וטריא. ואם נמצאים בגמרא חלוקי דעות על מקום מוצאם מן התורה, אין זה כי אם מאמץ לסמוך דברי קבלה מוסמכים בדרך "אסמכתא" על מה שכתוב בתורה.

מה שנתוסף על יסוד המשנה, כל ימי התנאים, היה או בנוגע לגדר דברי המשנה או בנוגע לפירושה.

ורק בענין חקירות חדשות על פי דברי המשנה הקבועה והידועה, בא במשנה שלנו — בסידור האחרון — שקלא וטריא מדברי החכמים, וטעמים וביאורים וגם דרשות מקרא. ולא זה בלבד כי אם גם ביסוד המשנה נשנה דבר היוצא מדברי תורה, אך אינו גלוי ומבואר מעצמו, מפורש כמו שנאמר ונשנה מתחילתו.

הלוי מדגיש שמעולם לא סמכו חכמינו על דרשה אף היותר פשוטה לעשות על פיה חיוב דאורייתא. כי אם בכל זה היה קנה המדה רק הקבלה. ובנגוד לחוקרים שחשבו, שחז"ל גזרו גזרות חדשות ותקנות חדשות ודרשו דרשות לעשותן על ידי זה חיובי דאורייתא, מביא הלוי ראיות להיפך: כי בדברים שאנחנו בעצמנו היינו חושבים שהם חוק התורה, נמצאה קבלה, שאין הדבר כן והוא רק מדרבנן. כשהדבר מן התורה, מסרו חז"ל שכן, לא מפני הדרשה, כי אם מפני שכן קבלו, ובכל מקום שאינו דאורייתא גלו לנו מתוך קבלתם שהוא מדרבנן. מקור הקבלה היה מה שמסרו הנביאים לאנשי כנסת הגדולה.

עד מתי התקיימה הכנסת הגדולה הזאת? המשנה אומרת רק: שמעון הצדיק היה משיירי כנסת הגדולה.

מי היה זה, שזכה לתואר שלא זכה לו איש מימי יוסף הצדיק? מתי חי? ומה היה מקומו בהשתלשלות ההלכה מימי אנשי כנסת הגדולה עד הלל הזקן? שאלות אלו הן שאלות יסודיות ובפתרון תלויה כל השקפת היהדות המסורתית. רוב החוקרים: קרוכמל, צונץ, יוסט, הרצפלד, דרנבורג, קאסל, ווייס, ואפילו יעבץ, שרגיל להסכים עם הלוי בקיום המסורת התלמודית, קובעים ששמעון המכונה "הצדיק" ושבנו בחתמה שורת אנשי כנסת הגדולה, חי בערך בשנת 200 לפני מנינם. בזמן שהוא חי באמת כהן גדול ושמו שמעון בן יוחנן כ"ג. אך לפי מסורת התלמוד היה שמעון "הצדיק" הכהן שיצא בראש כהנים וקני העם לקבל את פני אלכסנדר מוקדון ולפייסו, אחרי שידוע שהיה אז כהן גדול היה מעורר כעס המלך במיאנו לפתוח את שערי העיר בפניו כל עוד שדריש מלך פרס חי שאליו נשבע שבועת אמונים.

רוב החוקרים, חוץ מגרץ ופראנקל, הלכו אחרי קרוכמאל שהשתדל להוכיח כי שמעון השני, שחי מאה שנה אחרי כן, היה "הצדיק" ורק אז בטלה הכנסת

מקדיש כחמישה עשר פרקים להוכחה שהחומר העצום שמוצאו לפי רוב החוקרים במשנה מימי הלל ושמאי ותקנות הסופרים, היה כבר מקובל כדבר תורה זמן רב לפני הזוגות, ונסתדר על ידי אנשי כנה"ג בסדרים. נגד דעת רוב החוקרים שטענו שבימי אנשי כנה"ג לבש לימוד המקרא צורה מדרשית שבה נמסר לדורות עוד בימי שמעיה ואבטליון, אומר הלוי להיפך: ההלכות הקדומות בימי אנשי כנה"ג היו הלכות מופשטות על סמך התורה שבע"פ והקבלה בנוגע לזמן, לפרטי הקיום של המצוות ולמחויבים בשמירתן, בעוד שלימוד מדרשי התחיל בזמן מאוחר, בימי התנאים. עם בית המקדש כמרכז הפולחן והעבודה התפלות לא זזו ממקומן המוקדם, כפי שמדגיש הלוי נגד שני סוגי חוקרים: יש שאמרו שבימי פולחן הקרבנות לא הורגש הצורך בתפילה שמעידה על דרגה יותר גבוהה של דת. ויש שאמרו כי סדור תפלות בא לתפוש מקום הקרבנות אחר החורבן השני, בימי ר' יוחנן בן זכאי ורבן גמליאל. נגד שניהם מביא הלוי ראיות (ברורות: א) שכפי שיוצא מכתבי הקודש, היו תפלות נהוגות וסדורות בימי הבית הראשון. כשם שקריאת שמע מצווה מימים קדומים, כן תפילות אחרות. (ב) שתפילה בצבור וחובת יחידים להתפלל התפשטה עוד בימי הבית הראשון. (ג) שאנשי כנסת הגדולה תקנו להם לישראל, כדברי התלמוד, ברכות, תפילות, קדושות והבדלות ונתנו להן "המטבע הקבוע", הצורה והסדר כפי שנהגו עוד בימי רבן גמליאל, ובכללן ה"שמע" עם הברכות שלפניה ולאחריה, תפלת שמונה עשרה, ובמקומה, בימים מיוחדים, תפלת שבע ותפלת תשע, (ובמקרים ידועים תפלות מעין אלה), ופסוקי דזמרה. התפלה בצבור ובסדר קבוע היה נהוג לא רק במקום שאין קרבנות, בבתי כנסיות, כי אם גם בבית המקדש בשעת הקרבת הקרבנות.

על ידי אנשי כנסת הגדולה התחזקו חיי האומה עד כדי כך שכמעט עמדה על עצמאותה בלי הפרעה מצד ממשלת פרס. כנראה הסתפקה המלכות בדרישת המסים, ולא התערבה — מחוץ למקרים כאלה שמטופרים בספרי אסתר, דניאל ועזרא ונחמיה, — בעניינים הפנימיים של אומה קטנה שהוותה רק מעוט שבמיעוט בין העמים שחיו תחת חסותה מהודו ועד כוש.

פרקים חשובים להבנת התפתחותה של ההלכה והוראתה בימי אנשי כנסת הגדולה ועד הזוגות נמצאים בחלק זה (כרך ג של חלק א) מדף 293 עד 357, שבו הוא דן בשאלת הקבלה והדרשות שבמשנה וביסודי תקנות דרבנן בשבת.

בראיות אין מספר מששת סדרי המשנה, מסביר הלוי את עמדתו שיש במשנה שכבות שונות המעידות על תקופות שונות מימי אנשי כנסת הגדולה ועד חתימת המשנה.

יש בה סידור כללי מראשית הימים, מלפני שמעון הצדיק שהיה משיירי כנסת הגדולה. בסידור הכללי הזה, ביסוד המשנה, באו נוסף לדברי התורה הגלויים

וידועים, הקבלות על דברי התורה והמצוות, דרכי קיומן ומשפטיהם, שזה כולו קבלה, יחד עם התקנות הכוללות מדרבנן, שזמנן האחרון מתקופת אנשי כנסת הגדולה. ועל כל הדברים האלה אין צורך לא בטעמים ולא בראיות, ואין בהם שקלא וטריא. ואם נמצאים בגמרא חלוקי דעות על מקום מוצאם מן התורה, אין זה כי אם מאמץ לסמוך דברי קבלה מוסמכים בדרך "אסמכתא" על מה שכתוב בתורה.

מה שנתוסף על יסוד המשנה, כל ימי התנאים, היה או בנוגע לגדר דברי המשנה או בנוגע לפירושה.

ורק בענין חקירות חדשות על פי דברי המשנה הקבועה והידועה, בא במשנה שלנו — בסידור האחרון — שקלא וטריא מדברי החכמים, וטעמים וביאורים וגם דרשות מקרא. ולא זה בלבד כי אם גם ביסוד המשנה נשנה דבר היוצא מדברי תורה, אך אינו גלוי ומבואר מעצמו, מפורש כמו שנאמר ונשנה מתחלתו.

הלוי מדגיש שמעולם לא סמכו חכמינו על דרשה אף היותר פשוטה לעשות על פיה חיוב דאורייתא, כי אם בכל זה היה קנה המדה רק הקבלה. ובנגוד לחוקרים שחשבו, שחז"ל גזרו גזרות חדשות ותקנות חדשות ודרשו דרשות לעשותן על ידי זה חיובי דאורייתא, מביא הלוי ראיות להיפך: כי בדברים שאנחנו בעצמנו היינו חושבים שהם חוק התורה, נמצאה קבלה, שאין הדבר כן והוא רק מדרבנן. כשהדבר מן התורה, מסרו חז"ל שכן, לא מפני הדרשה, כי אם מפני שכן קבלו, ובכל מקום שאינו דאורייתא גלו לנו מתוך קבלתם שהוא מדרבנן. מקור הקבלה היה מה שמסרו הנביאים לאנשי כנסת הגדולה.

עד מתי התקיימה הכנסת הגדולה הזאת? המשנה אומרת רק: שמעון הצדיק היה משיירי כנסת הגדולה.

מי היה זה, שזכה לתואר שלא זכה לו איש מימי יוסף הצדיק? מתי חי? ומה היה מקומו בהשתלשלות ההלכה מימי אנשי כנסת הגדולה עד הלל הזקן? שאלות אלו הן שאלות יסודיות ובפתרון תלויה כל השקפת היהדות המסורתית. רוב החוקרים: קרוכמל, צונץ, יוסט, הרצפלד, דרנבורג, קאסל, ווייס, ואפילו יעבץ, שרגיל להסכים עם הלוי בקיום המסורת התלמודית, קובעים ששמעון המכונה "הצדיק" ושבנו נחתמה שורת אנשי כנסת הגדולה, חי בערך בשנת 200 לפני מנינם. בזמן שהוא חי באמת כהן גדול ושמו שמעון בן יוחנן כ"ג. אך לפי מסורת התלמוד היה שמעון "הצדיק" הכהן שיצא בראש כהנים וזקני העם לקבל את פני אלכסנדר מוקדון ולפייסו, אחרי שידוע שהיה אז כהן גדול היה מעורר כעס המלך במיאונו לפתוח את שערי העיר בפניו כל עוד שדריש מלך פרס חי שאליו נשבע שבועת אמונים.

רוב החוקרים, חוץ מגרץ ופראנקל, הלכו אחרי קרוכמאל שהשתדל להוכיח כי שמעון השני, שחי מאה שנה אחרי כן, היה "הצדיק" ורק אז בטלה הכנסת

הגדולה. הלוי מכחיש ראיותיו של קרוכמאל וגם מביא ראיות ברורות לדעתו ששמעון השני, שנשיאותו נמשכה אך כשלוש שנים, לא יכול להיות שמעון "הצדיק" שעליו ועל פעולותיו ועל מדותיו אנחנו שומעים רק טוב בתלמוד, בספרי יוספוס וע"י בן סירא — אף כי לא מכנהו "צדיק" — ובתוספתא, בעוד ששמעון השני היה בעל בריתם של בני יוסף החוכר המתיוונים.

בצאתו לקראת אלכסנדר עוד לא היה כהן גדול כי אז כיהן עוד ידוע, ושמעון הגיע לכהונה גדולה רק אחרי מותו של ידוע. וקרובה לאמת השערת הלוי, שהתואר "צדיק" ניתן לו רק אחרי כן כדי להבחין בינו ובין שמעון השני שלפי מדותיו היה ההיפך מזקנו.

בימיו של שמעון "הצדיק" שהאריך ימים עד ימי תלמי השני המכונה פילאדלפוס, המתיוונים לא יכלו להרים ראש ולהשפיע על העם לרעה. וגם אלעזר שמלא את מקומו, עמד בפני חדירת המתיוונים, אף כי נענה לבקשתו של תלמי פילאדלפוס לשלוח לו זקנים שידעו לתרגם התורה ליוונית. רק בימי חוניו (או יוחנן) שהגיע לכהונה גדולה אחרי שמתו אחיו אלעזר ודודו מנשה, עלו המתיוונים, ובראשם יוסף החוכר, לגדולה ולהשפעתם הרעה, על ידי הכוח שניתן בידיהם בתור חוכרי המסים וקרובים למלכי מצרים.

משמעון הצדיק עד חוניו השלישי

תקופת שמעון הצדיק ובניו מצד אחד והמעבר מסמכות הכהן הגדול לידי הזוגות, הנשיא והאב בית דין, שנבחרו מקרב החכמים, תופסת מקום בראש תאור הקורות שהביאו לידי המלחמה בין המתיוונים ובין שומרי התורה, ואחר כך למרד העם ולהקמת מדינת יהודה על ידי החשמונאים.

עקר השאלה הוא: מפני מה נתוסף ה"נשיא" לחבר הסנהדרין ומה טעם להכנסת "הזוגות" כראשי המדברים בה? השאלה השניה הנוגעת בעניני חוץ היא: מה טעם לגזרות אנטיכוס הרביעי שהביא את העם לידי המרד? המקורות התלמודיים⁽¹⁾ ספרי החשמונאים⁽²⁾ הכתובים האחרונים⁽³⁾ וספרי יוספוס⁽⁴⁾ קדמוניות ומלחמות, הלא היו יכולים להפיץ אור על התקופה.

- (1) מס' אבות, א' ב ו; בבלי יומא, ס"ט; שקלים פ"ד, ב. פרה פ"ג, ו; תוספתא נזירות פ"ד, ז; יומא ל"ט, ירושלמי סוטה יג, ט; פרה ג, ה; מגילת תענית ו; ברכות (בבלי) כט.
- (2) ספר המכבים ב, א, ג ושם ג, ד.
- (3) בן סירא ג, ו'ח ושם יב.
- (4) קדמוניות ה' ושם יב; מלחמות א.

אך הם מוסיפים על החידה שבה נאבקים כל הסופרים שדנים בה. בהרבה מקומות שבמקורות אין אנו יודעים אם הם מדברים על שמעון הראשון או השני, אם על חוניו בנו של הראשון או השני; ספר החשמונאים א' וספר החשמונאים ב' אינם מארג אחד. וגם ספרי יוספוס, אף כי מחברם אחד, נראים להווסד על מקורות שונים וסותרים זה את זה בדברים חשובים.

הלוי מדגיש קודם כל^(א): (א) שאנטיגנוס איש סוכו היה תלמידו של שמעון המכונה במשנה "הצדיק" ששמש ארבעים שנה בתור כהן גדול.^(ב) שחוניו בנו שהיה ילד ואינו ראוי לכהונה במות אביו, היה כהן גדול בימי תלמי ארגטס. "יוחנן כהן גדול" שעליו אנו שומעים שכהן שמונים שנה,^(ג) איננו יכול להיות חוניו שחי בימי אנטיכוס בסוריה ותלמי הרביעי, ונהרג, וגם לא יוחנן הורקנוס, החשמונאי, שלא כיהן שמונים שנה. יוחנן כ"ג (או חוניו) שכיחן 80 שנה אינו כי אם בנו של שמעון הצדיק (שכיחן משך כל ימי תלמי לגי). (ג) יוסף בן טוביה השתמש בכוחו לא לטובת העם כי אם לטובת עצמו, וגם יוספוס שאומר עליו שהוא העשיר את העם, מספר (או לפי תומו או על פי מקורות שונים) בגנותו וגנות בניהם^(ד) במדותיהם ובפעולותיהם שהביאו לידי צמיחת מפלגת המתיוונים שהלכו בדרך היונים ועזבו את מסורת אבותיהם. (ד) שמעון השני, שלפי קרוכמל היה "הצדיק" ולפיו היה כ"ג זמן קצר לפני מלכותו של אנטיכוס הרביעי הרשע, לא נזכר לשבח, כי אם — בקשר עם העזרה שנתן לבני יוסף הגדולים נגד אחיהם הקטן^(ה) — לגנאי, וגם לא כיהן כי אם זמן קצר בשנים האחרונות למלך סיליקוס, כי במותו של זה היה כבר חוניו השלישי בנו של כהן גדול.

הזוג הראשון, יוסי בן יועזר ויוסי בן יוחנן, מצא בעל ברית חשוב במלחמתם נגד השפעת בני טוביה, והוא חוניו השלישי בנו של שמעון השני. אך בינתיים השתנו תנאי החיים מבית והתנאים המדיניים מבחוץ. במשך 22 שנה, שחכירת המסים היתה ביד בני טוביה, גדל מספר המתיוונים הממונים על ידיהם והתחזקה השפעתם במדה הולכת וגוברת על אורח החיים בארץ. במדה שהתנכרו לצרכי העם כדי להתעשר בגביית המסים, השתדלו להתחבב על היוונים

- (5) ראה מאמרו של הרב ד"ר י. בוגדי ז"ל בדרך החמישי של השנתון של "ידיש ליטערארישע געזעלשאפט" על "שמעון הצדיק", שבו הוא מביא את כל המקורות המחזקים הנחותיו של הלוי בנוגע לתאריכים, למצב המדיני והפנימי של היהודים מימי שמעון הצדיק ועד חוניו השלישי, בנו של שמעון השני.

- (6) מס' יומא ט.
- (7) ברכות ל, א.
- (8) קדמוניות ה, א.
- (9) קדמוניות יב, ד, א ושם ד, יא.

הַגְּדוּלָּה. הַלֹּוֹי מִכְחִישׁ רֵאיוֹתָיו שֶׁל קְרוֹכְמָאֵל וְגַם מְבִיא רֵאיוֹת בְּרוּרוֹת לְדַעְתּוֹ שֶׁשְׁמַעוֹן הַשֵּׁנִי שֶׁנִּשְׁיֵאוֹתָיו נִמְשְׁכָה אֶךְ כְּשִׁלּוֹשׁ שָׁנִים, לֹא יִכּוֹל לִהְיוֹת שְׁמַעוֹן „הַצְדִּיק” שֶׁעָלָיו וְעַל פְּעוּלוֹתָיו וְעַל מְדוּתָיו אֲנַחְנוּ שׁוֹמְעִים רַק טוֹב בְּתַלְמוּד, בְּסִפְרֵי יוֹסֵפּוֹס וְעַיִן בֶּן סִירָא — אֵף כִּי לֹא מִכְנָהוּ „צְדִיק” — וּבְתוֹסֶפֶתָא, בְּעוֹד שְׁמַעוֹן הַשֵּׁנִי הָיָה בַּעַל בְּרִיתָם שֶׁל בְּנֵי יוֹסֵף הַחוֹכֵר הַמְתִּיּוֹנִים.

בְּצֵאתוֹ לְקִרְאָת אֶלְכֶסְנֶדֶר עוֹד לֹא הָיָה כֶּהֱן גָּדוֹל כִּי אִזּוֹ כִּיהֵן עוֹד יָדוּעַ, וְשְׁמַעוֹן הִגִּיעַ לְכַהֲנָה גְּדוּלָּה רַק אַחֲרֵי מוֹתוֹ שֶׁל יָדוּעַ. וְקְרוּבָה לְאֵמֶת הַשְּׁעֵרֶת הַלֹּוֹי, שֶׁהַתּוֹאֵר „צְדִיק” נִתֵּן לוֹ רַק אַחֲרֵי כֵן כְּדֵי לְהַבְחִין בֵּינָם וּבֵין שְׁמַעוֹן הַשֵּׁנִי שֶׁלְּפִי מְדוּתָיו הָיָה הַהִיפֶךְ מִזְקֵנוֹ.

בִּימֵינוֹ שֶׁל שְׁמַעוֹן „הַצְדִּיק” שֶׁהָאֲרִיךְ יָמִים עַד יָמֵי תַלְמֵי הַשֵּׁנִי הַמְּכֻנָּה פִּילָאדֶּלְפּוֹס, הַמְתִּיּוֹנִים לֹא יָכְלוּ לִהְרִים רֹאשׁ וּלְהַשְׁפִּיעַ עַל הָעָם לְרַעְיָהּ. וְגַם אֲלֵעֶזֶר שֶׁמֶלֶא אֶת מְקוֹמוֹ, עֶמֶד בְּפָנֵי חֲדִירַת הַמְתִּיּוֹנִים, אֵף כִּי נִעְנָה לְבִקְשָׁתוֹ שֶׁל תַּלְמִי פִּילָאדֶּלְפּוֹס לְשִׁלּוּחַ לוֹ זִקְנִים שִׁידְעוּ לְתִרְגָּם הַתּוֹרָה לִיּוּנִיָּת, רַק בִּימֵי חוֹנִי (אוֹ יוֹחָנָן) שֶׁהִגִּיעַ לְכַהֲנָה גְּדוּלָּה אַחֲרֵי שְׁמָתוֹ אַחֲרֵי אֲלֵעֶזֶר וְדוֹדוֹ מִנְּשָׁה, עָלוּ הַמְתִּיּוֹנִים, וּבְרֹאשָׁם יוֹסֵף הַחוֹכֵר, לְגְדוּלָּה וּלְהַשְׁפַּעְתָּם הָרַעְיָה, עַל יְדֵי הַכּוֹחַ שֶׁנִּתֵּן בְּיָדֵיהֶם בְּתוֹר חוֹכְרֵי הַמָּסִים וְקְרוּבִים לְמַלְכֵי מִצְרַיִם.

מִשְׁמַעוֹן הַצְדִּיק עַד חוֹנִי הַשְּׁלִישִׁי

תְּקוּפַת שְׁמַעוֹן הַצְדִּיק וּבְנָיו מִצַּד אֶחָד וְהַמַּעֲבָר מִסְּמֻכוֹת הַכֶּהֱן הַגָּדוֹל לְיָדֵי הַזּוֹגוֹת, הַנְּשִׂיא וְהָאֵב בֵּית דִּין, שֶׁנִּבְחָרוּ מִקְרֵב הַחֲכָמִים, תּוֹפֶסֶת מְקוֹם בְּרֹאשׁ תַּאֲוֵר הַקּוֹרוֹת שֶׁהִבִּיאוּ לְיָדֵי הַמֶּלֶךְ מִבֵּין הַמְתִּיּוֹנִים וּבֵין שׁוֹמְרֵי הַתּוֹרָה, וְאַחֵר כֵּךְ לְמַרְדֵּר הָעָם וּלְהַקְמַת מְדִינַת יְהוּדָה עַל יְדֵי הַחֲשָׁמוֹנָאִים.

עֶקֶר הַשְּׁאֵלָה הוּא: מִפְּנֵי מָה נְתוּסָף הַנְּשִׂיא לְחֹבֶר הַסְּנֶהֶדְרִין וּמָה טַעַם לְהַכְנִסָה „הַזּוֹגוֹת” כְּרֹאשֵׁי הַמְּדַבְּרִים בָּהֶן? הַשְּׁאֵלָה הַשְּׁנִיָּה הַנוֹגַעַת בְּעִנְיַנִי חוּץ הִיא: מָה טַעַם לְגִזְרוֹת אֲנִטְיוֹכוֹס הַרְבִּיעִי שֶׁהִבִּיֵא אֶת הָעָם לְיָדֵי הַמְּרַדִּים? הַמְּקוֹרוֹת הַתַּלְמוּדִיִּים⁽¹⁾ סִפְּרֵי הַחֲשָׁמוֹנָאִים⁽²⁾ הַכְּתוּבִים הָאַחֲרָיִים⁽³⁾ וְסִפְּרֵי יוֹסֵפּוֹס⁽⁴⁾ קְדָמוֹנוֹת וּמִלְחָמוֹת, הֵלֵא הֵיוּ יְכוּלִים לְהַפִּיץ אֹרֶךְ עַל הַתְּקוּפָה.

(1) מִס' אֲבוֹת, א' ב' ו' ג' בְּבִלִי יוֹמָא, ס' ט' ו' שְׁקִלִים פ"ד, ב' פְּרָה פ"ג, ו' תוֹסֶפֶתָא נְזִירוֹת פ"ד, ז' יוֹמָא ל"ט, יְרוּשְׁלַמִי סוּטָה יג, ט' פְּרָה ג, ה' מְגִילַת תַּעֲנִית ו'; בְּרִכוֹת (בְּבִלִי) כ"ט.

(2) סִפְּרֵי הַמְּכַבִּים ב', א' ג' ו' שֶׁם ג, ד'.

(3) בֶּן סִירָא ג, ו' ו' שֶׁם יב'.

(4) קְדָמוֹנוֹת ה' ו' שֶׁם יב'; מִלְחָמוֹת א'.

אֶךְ הֵם מוֹסִיפִים עַל הַחֲדִידָה שְׁבָה נֶאֱבָקִים כָּל הַסּוֹפְרִים שְׁדָנִים בָּהּ. בְּהִרְבֵּה מִקְוִמוֹת שְׁבִמְקוֹרוֹת אֵין אֲנִי יוֹדְעִים אִם הֵם מְדַבְּרִים עַל שְׁמַעוֹן הַרְאָשׁוֹן אוֹ הַשֵּׁנִי, אִם עַל חוֹנִי בֶּן שֶׁל הַרְאָשׁוֹן אוֹ הַשֵּׁנִי; סִפְּרֵי הַחֲשָׁמוֹנָאִים א' וְסִפְּרֵי הַחֲשָׁמוֹנָאִים ב' אֵינָם מֵאֲרָג אֶחָד. וְגַם סִפְּרֵי יוֹסֵפּוֹס, אֵף כִּי מִחֲבֵרָם אֶחָד, נִרְאִים לְהוֹסֵד עַל מְקוֹרוֹת שׁוֹנִים וְסוֹתֵרִים זֶה אֶת זֶה בְּדַבְּרִים חֲשׁוּבִים.

הַלֹּוִי מְדַגִּישׁ קוֹדֵם כָּל⁽¹⁾: (א) שְׁאֲנִטְיוֹנָס אִישׁ סוֹכּוֹ הָיָה תַלְמִידוֹ שֶׁל שְׁמַעוֹן הַמְּכֻנָּה בְּמִשְׁנָה „הַצְדִּיק” שֶׁשָּׁמַשׁ אַרְבַּעִים שָׁנָה בְּתוֹר כֶּהֱן גָּדוֹל⁽²⁾ (ב) שְׁחֹנִי בֶּן שֶׁהָיָה יָלֵד וְאֵינֶנּוּ רֹאִי לְכַהֲנָה בְּמוֹת אָבִיו, הָיָה כֶּהֱן גָּדוֹל בִּימֵי תַלְמֵי אֲרַגְעָטָעַס, „יוֹחָנָן כֶּהֱן גָּדוֹל” שֶׁעָלָיו אֲנִי שׁוֹמְעִים שְׁכֵהֵן שְׁמוֹנִים שָׁנָה⁽³⁾ אֵינֶנּוּ יְכוּלִים לִהְיוֹת חוֹנִי שְׁחֵי בִימֵי אֲנִטְיוֹכוֹס בְּסוּרִיָּה וְתַלְמֵי הַרְבִּיעִי, וְנִהְרָג, וְגַם לֹא יוֹחָנָן הַזֶּרְקָנוֹס, הַחֲשָׁמוֹנָאִי, שֶׁלֹּא כִּיהֵן שְׁמוֹנִים שָׁנָה, יוֹחָנָן כ"ג (אוֹ חוֹנִי) שְׁכִיֵּהֵן 80 שָׁנָה אֵינֶנּוּ כִּי אִם בֶּן שֶׁל שְׁמַעוֹן הַצְדִּיק (שְׁכִיֵּהֵן מִשְׁךְ כָּל יָמֵי תַלְמֵי לְגִי). (ג) יוֹסֵף בֶּן טוֹבִיָּה הִשְׁתַּמֵּשׁ בְּכוֹחוֹ לֹא לְטוֹבַת הָעָם כִּי אִם לְטוֹבַת עַצְמוֹ, וְגַם יוֹסֵפּוֹס שְׁאִוְמֵר עָלָיו שֶׁהוּא הַעֲשִׂיר אֶת הָעָם, מִסִּפְּרֵי (אוֹ לְפִי תוֹמוֹ אוֹ עַל פִּי מְקוֹרוֹת שׁוֹנִים) בְּגִנּוּתוֹ וּגְנוּת בְּנֵיהֶם⁽⁴⁾ בְּמִדּוּתֵיהֶם וּבְפְעוּלוֹתֵיהֶם שֶׁהִבִּיאוּ לְיָדֵי צְמִיחַת מַפְלַגַת הַמְתִּיּוֹנִים שֶׁהִלְכוּ בְּדֶרֶךְ הַיּוֹנִים וְעִזְבוּ אֶת מִסּוֹרַת אֲבוֹתֵיהֶם. (ד) שְׁמַעוֹן הַשֵּׁנִי, שֶׁלְּפִי קְרוֹכְמָאֵל הָיָה „הַצְדִּיק” וּלְפִיו הָיָה כ"ג זְמַן קֶצֶר לְפָנֵי מְלֻכוֹתוֹ שֶׁל אֲנִטְיוֹכוֹס הַרְבִּיעִי הַרְשָׁעִי, לֹא נִזְכַּר לְשִׁבָּת, כִּי אִם — בְּקֶשֶׁר עִם הַעֲזָרָה שֶׁנָּתַן לְבְנֵי יוֹסֵף הַגְּדוֹלִים נֶגֶד אֲחֵיהֶם הַקָּטָן⁽⁵⁾ — לְגִנָּאִי, וְגַם לֹא כִּיהֵן כִּי אִם זְמַן קֶצֶר בְּשָׁנִים הָאַחֲרוֹנוֹת לְמֶלֶךְ סִילִיקוֹס, כִּי בְּמוֹתוֹ שֶׁל זֶה הָיָה כֶּבֶר חוֹנִי הַשְּׁלִישִׁי בֶּן שֶׁל כֶּהֱן גָּדוֹל.

הַזּוֹג הַרְאָשׁוֹן, יוֹסִי בֶּן יוֹעֶזֶר וְיוֹסִי בֶּן יוֹחָנָן, מִצָּא בַּעַל בְּרִית חֲשׁוֹב בְּמִלְחָמָתָם נֶגֶד הַשְּׁפַעַת בְּנֵי טוֹבִיָּה, וְהוּא חוֹנִי הַשְּׁלִישִׁי בֶּן שֶׁל שְׁמַעוֹן הַשֵּׁנִי, אֶךְ בִּינְתִיִּים הִשְׁתַּחֲנוּ תְּנָאֵי הַחֲיִים מִבֵּית וְהַתְּנָאִים הַמְּדִינִיִּים מִבְּחוּץ. בְּמִשְׁךְ 22 שָׁנָה, שְׁחִכִירַת הַמָּסִים הִיתָה בִּיד בְּנֵי טוֹבִיָּה, גְּדָל מִסִּפְּרֵי הַמְתִּיּוֹנִים הַמְּמוֹנִים עַל יְדֵיהֶם וְהַתְּחֻזָּה הַשְּׁפַעַתָם בְּמִדָּה הוֹלְכַת וְגוֹבֶרֶת עַל אֹרֶחַ הַחֲיִים בְּאַרְץ. בְּמִדָּה שֶׁהִתְנַכְּרוּ לְצִרְכֵי הָעָם כְּדֵי לְהַתְעַשֵּׂר בְּגִבִּיַת הַמָּסִים, הִשְׁתַּדְּלוּ לְהַתְחַבֵּב עַל הַיּוֹנִים

(5) רָאָה מֵאֲמָרוֹ שֶׁל הַרְבֵּי ד"ר י. בּוֹנִי ז"ל בְּכֶרֶךְ הַתַּמִּישִׁי שֶׁל הַשְּׁנִתוֹן שֶׁל „יִידִישׁ לִיטֶרְאָרִישׁע גֶּזַעֶלְשְׁאָפֶט” עַל „שְׁמַעוֹן הַצְדִּיק”, שְׁבוּ הוּא מְבִיא אֶת כָּל הַמְּקוֹרוֹת הַמְּחֻזָּקִים הַנִּחּוּתָיו שֶׁל הַלֹּוִי בְּנוֹגַע לְתַאֲרִיכִים, לְמַצֵּב הַמְּדִינִי וְהַפְּנִימִי שֶׁל הַיְּהוּדִים מִימֵי שְׁמַעוֹן הַצְדִּיק וְעַד חוֹנִי הַשְּׁלִישִׁי, בֶּן שֶׁל שְׁמַעוֹן הַשֵּׁנִי.

(6) מִס' יוֹמָא ט'.

(7) בְּרִכוֹת ל, א'.

(8) קְדָמוֹנוֹת ה', א'.

(9) קְדָמוֹנוֹת יב', ד', א' ו' שֶׁם ד', יא'.

באלכסנדריה. פתאום נשברה משענת זאת כאשר אנטיוכוס השלישי הצליח להעביר את ארץ ישראל מיד התלמיים תחת ממשלתו. בימים ההם נפסקה גם חכירת המסים שהיתה עד אז בימי יוסף החוכר וסיעתו. כעשר שנים אחר כך מת יוסף החוכר וזמן קצר אחרי כן חוניו השני שעל ידו עלה לגדולה. כדי להחזיק בהשפעתם המדינית ולהמשיך את פעולותיהם כמקודם, התחילו בני יוסף הגדולים להתחרות עם אחיהם הצעיר, הורקנוס, בהשתדלותם למצא חן בעיני המושלים החדשים. ואחרי שאנטיוכוס ובנו סליקוס התקשו בתשלום המס הכבד שהוטל עליהם על ידי הרומיים, הטו אזנם אל המתיוונים העשירים שהבטיחו להשיג כספים מארץ ישראל. שמעון, בנו של חוניו השני, היה בעל בריתם ועזר לבני יוסף הגדולים נגד אחיהם שבזכו ממון רב כדי למצא חן בעיני המלך. אך שמעון מת כשלוש שנים אחר שנעשה כהן גדול. בנו, חוניו השלישי, היה שונה מאביו. חיי המתיוונים היו תועבה בעיניו והוא גרש את בני יוסף מירושלים, אבל לא היה בידו להפר עצת המתיוונים בארץ. לפי שיטת הלוי היו הם אחראים לקורות שהביאו לידי גזרות השמד של אנטיוכוס. כפי שעשו כבר מקודם השתדלו גם עתה להשתמש בהשפעתם בחצר המלך. הדרך הכי קלה למצא חן בעיניו היתה להמציא לו כסף מאוצרות בית המקדש. כאשר הכהן הגדול חוניו סגר בפניהם את הדרך, הציעו למלך למנות במקומו את אחיו יהושע שאהב להקרא בשם היווני יאזון שהבטיח להוסיף על המס ולהמציא ללשכת המלך הכנסות חדשות. חוניו הודח, ויאזון וסיעתו הרביצו מנהגי היוונים גם בין הכהנים, וגם הבטיח לבנות בירושלים "גימנסיון" כמנהג היוונים. אחרי שלוש שנים גנב שליחו מנחם מנלאוס את לב המלך בהבטיחו לו סכום גדול על התמנותו לכהן גדול במקום יאזון. אחרי שהודח זה, מנחם מנלאוס מאוצר בית המקדש כדי לשלם למלך מה שהבטיח. מחאתם של הכהן הגדול חוניו שהודח ושל שליחי בית דין לא הועילו ולא כלום. במהומות שנתעוררו בעם בגלל המעל של מנלאוס ובתחבולות המתיוונים שהתפשטו בכל הארץ, נהרג חוניו על ידי משרתי המלך בעצת מנלאוס, וגם יוסי בן יעזר, נשיא בית הדין, נפל בחרב רצחן ששכרו המתיוונים. פסילים לאלילי היוונים ומוסדות פולחן שלהם הוקמו.

השאלה היא: מה היה טיבם של המתיוונים האלה? האם היו רק מומרים לתאבון או להכעיס, חוטאים או מחטיאים? הלוי אומר שהיו עובדי עבודה זרה כדי להתבולל ולחיות כדרך שאר העמים שכולם קבלו עליהם לא רק עול המלכות כי אם גם את התרבות היוונית.

עקר תאורו של הלוי את התקופה המכרעת ההיא הוא שלא אנטיוכוס מעצמו גזר גזרות השמד כי אם בהשפעת המתיוונים, שרצו לחיות כדרך היוונים ולהגן על ההולכים אחריהם נגד הנאמנים לדתם. כשראו שהם לא יוכלו לעמוד בפני המון העם שעמד על משמרת הדת, קראו לחיל המלך לעזור להם נגד העם, "המורד" במלכות יוון. מלחמתם להגן על עצמם הפכה למלחמת המלכות בעם. היוונים לא ידעו עיקרי היהדות, מצוותיה ואסוריה, אך המתיוונים והכהנים שבהם ידעו היטב ובהשפעתם יצאו "גזרות השמד" הראשונות בתולדות ישראל שעל פיהן נאנסו היהודים לעבוד עבודה זרה ולעבור על המצוות כדי להשכיח תורתם. התקוממותם של מתתיהו ובניו שהביאה במשך עשרים שנה של מלחמה קשה לידי נצחונם על היוונים הפכה את הקערה על פיה והמתיוונים שלא רצו לפול בחרב החסידים לא ראו דרך אחרת להמלט כי אם על ידי שנספחו למנצחים ונשתעבדו לכל הפחות בגלוי לשלטון החדש.

אך בלבם נשארו זרים לרוח העם שנצח את ההתיוונות, ולא שינו דעתם כי אם את שמם. בימי שמעון שהקים את מדינת ישראל, נזהרו שלא ישמע קולם. אך בשעה שראו שאפשר להם להיות קרובים למלכות ונגד החסידים שישבו בבית הדין, צפו ועלו מחדש. בימי יוחנן בנו של שמעון התקרבו למשפחת החשמונאים. לפי דעתו של הלוי פרץ הסכסוך בין הפרושים ובין יוחנן שהיה כהן גדול ובאותו הזמן גם מלך, אם לא לפי תוארו לכל הפחות לפי כוחו ושלטונו, כתוצאה מן המלשינות של יהודה בן גדידה, שהפרושים התנגדו לו על כי שימש בכהונה גדולה אף על פי שאמו היתה שבויה. הלוי הולך בהשקפה זאת אחרי אביו שאומר "הוא ינאי הוא יוחנן". עובדא היא שבתחילת שלטונו קירב יוחנן הורקנוס כת אנשים שלא דקדקו בשמירת המצוות כמו החכמים שבסנהדרין. המתיוונים מימי אנטיוכוס לא יכלו להתנגד ליהדות כמקדם. כח השלטון היה בידי היהודים והם ידעו להסתגל למצב החדש באמרים שרק דברי תורה הכתובים מחייבים, אך לא מה שנמסר כתקנות דרבנן. כזה ידעו להתחבב על יוחנן. מלחמתו באדומים שהכריח להתגייס היתה נגד השקפת הסנהדרין. יוחנן ידע זאת והושיב בחבר זה חכמים מתלמידי תלמידיהם של צדוק ובייתוס שהכחישו בשכר ועונש לאחר מיתה ובמציאות עולם הבא. ההבדל היחידי בין המתבוללים שמקורם ובין הכופרים בימי יוחנן היה, שהראשונים היו דוגלים בשם יוונים והאחרונים בשם שומרי התורה שבכתב נגד התורה שבעל פה, כפי שנמסרה על ידי הפרושים. זו היא השקפת הלוי. אין ספק שלפי דעתו זו ניתנת תשובה לשאלה: כיצד עלתה פתאום, אחרי המלחמה הקשה שהביאה כל העם תחת דגלם של החשמונאים החרדים לדבר ה' הלוי עונה: הכפירה הכתה שורש בשעה שהמתיוונים הגיעו לכות ולעושר: בימי יוסף בן טוביה ובניו. רק השם של הכופרים נשתנה ועמו

באלכסנדריה. פתאום נשברה משענת זאת כאשר אנטיוכוס השלישי הצליח להעביר את ארץ ישראל מיד התלמיים תחת ממשלתו. בימים ההם נפסקה גם חכירת המסים שהיתה עד אז בימי יוסף החוכר וסיעתו. כעשר שנים אחר כך מת יוסף החוכר וזמן קצר אחרי כן חוניו השני שעל ידו עלה לגדולה. כדי להחזיק בהשפעתם המדינית ולהמשיך את פעולותיהם כמקודם, התחילו בני יוסף הגדולים להתחרות עם אחיהם הצעיר, הורקנוס, בהשתדלותם למצא חן בעיני המושלים החדשים. ואחרי שאנטיוכוס ובנו סליקוס התקשו בתשלום המס הכבד שהוטל עליהם על ידי הרומיים, הטו אונם אל המתיוונים העשירים שהבטיחו להשיג כספים מארץ ישראל. שמעון, בנו של חוניו השני, היה בעל בריתם ועזר לבני יוסף הגדולים נגד אחיהם שבזכו ממון רב כדי למצא חן בעיני המלך. אך שמעון מת כשלוש שנים אחר שנעשה כהן גדול. בנו, חוניו השלישי, היה שונה מאביו. חיי המתיוונים היו תועבה בעיניו והוא גרש את בני יוסף מירושלים, אבל לא היה בידו להפר עצת המתיוונים בארץ. לפי שיטת הלוי היו הם אחראים לקורות שהביאו לידי גזרות השמד של אנטיוכוס. כפי שעשו כבר מקודם השתדלו גם עתה להשתמש בהשפעתם בחצר המלך. הדרך הכי קלה למצא חן בעיניו היתה להמציא לו כסף מאוצרות בית המקדש. כאשר הכהן הגדול חוניו סגר בפניהם את הדרך, הציעו למלך למנות במקומו את אחיו יהושע שאהב להקרא בשם היווני יאזון שהבטיח להוסיף על המס ולהמציא ללשכת המלך הכנסות חדשות. חוניו הודח, ויאזון וסיעתו הרביצו מנהגי היוונים גם בין הכהנים, וגם הבטיח לבנות בירושלים "גימנסיון" כמנהג היוונים. אחרי שלוש שנים גנב שליחו מנחם מנלאוס את לב המלך בהבטיחו לו סכום גדול על התמנותו לכהן גדול במקום יאזון. אחרי שהודח זה, מנחם מנלאוס מאוצר בית המקדש כדי לשלם למלך מה שהבטיח. מחאתם של הכהן הגדול חוניו שהודח ושל שליחי בית דין לא הועילו ולא כלום. במהומות שנתעוררו בעם בגלל המעל של מנלאוס ובתחבולות המתיוונים שהתפשטו בכל הארץ, נהרג חוניו על ידי משרתי המלך בעצת מנלאוס, וגם יוסי בן יעזר, נשיא בית הדין, נפל בחרב רצחן ששכרו המתיוונים. פסילים לאלילי היוונים ומוסדות פולחן שלהם הוקמו.

השאלה היא: מה היה טיבם של המתיוונים האלה? האם היו רק מומרים לתאבון או להכעיס, חוטאים או מחטיאים? הלוי אומר שהיו עובדי עבודה זרה כדי להתבולל ולחיות כדרך שאר העמים שכולם קבלו עליהם לא רק עול המלכות כי אם גם את התרבות היוונית.

עקר תאורו של הלוי את התקופה המכרעת ההיא הוא שלא אנטיוכוס מעצמו גזר גזרות השמד כי אם בהשפעת המתיוונים, שרצו לחיות כדרך היוונים ולהגן על ההולכים אחריהם נגד הנאמנים לדתם. כשראו שהם לא יוכלו לעמוד בפני המון העם שעמד על משמרת הדת, קראו לחיל המלך לעזור להם נגד העם, "המורד" במלכות יוון. מלחמתם להגן על עצמם הפכה למלחמת המלכות בעם. היוונים לא ידעו עיקרי היהדות, מצוותיה ואסוריה, אך המתיוונים והכהנים שבהם ידעו היטב ובהשפעתם יצאו "גזרות השמד" הראשונות בתולדות ישראל שעל פיהן נאסו היהודים לעבוד עבודה זרה ולעבור על המצוות כדי להשכיח תורתם. התקוממותם של מתתיהו ובניו שהביאה במשך עשרים שנה של מלחמה קשה לידי נצחונם על היוונים הפכה את הקערה על פיה והמתיוונים שלא רצו לפול בחרב החסידים לא ראו דרך אחרת להמלט כי אם על ידי שנספחו למנצחים ונשתעבדו לכל הפחות בגלוי לשלטון החדש.

אך בלבם נשארו זרים לרוח העם שנצח את ההתיוונות, ולא שינו דעתם כי אם את שמם. בימי שמעון שהקים את מדינת ישראל, נזהרו שלא ישמע קולם. אך בשעה שראו שאפשר להם להיות קרובים למלכות ונגד החסידים שישבו בבית הדין, צפו ועלו מחדש. בימי יוחנן בנו של שמעון התקרבו למשפחת החשמונאים. לפי דעתו של הלוי פרץ הסכסוך בין הפרושים ובין יוחנן שהיה כהן גדול ובאותו הזמן גם מלך, אם לא לפי תאורו לכל הפחות לפי כוחו ושלטונו, כתוצאה מן המלשינות של יהודה בן גדידה, שהפרושים התנגדו לו על כי שימש בכהונה גדולה אף על פי שאמו היתה שבויה. הלוי הולך בהשקפה זאת אחרי אביו שאומר "הוא ינאי הוא יוחנן". עובדא היא שבתחילת שלטונו קירב יוחנן הורקנוס כת אנשים שלא דקדקו בשמירת המצוות כמו החכמים שבסנהדרין. המתיוונים מימי אנטיוכוס לא יכלו להתנגד ליהדות כמקדם. כח השלטון היה בידי היהודים והם ידעו להסתגל למצב החדש באמרים שרק דברי תורה הכתובים מחייבים, אך לא מה שנמסר כתקנות דרבנן. בזה ידעו להתחבב על יוחנן. מלחמתו באדומים שהכריח להתגייס היתה נגד השקפת הסנהדרין. יוחנן ידע זאת והושיב בחבר זה חכמים מתלמידי תלמידיהם של צדוק ובייתוס שהכתישו בשכר ועונש לאחר מיתה ובמציאות עולם הבא. ההבדל היחידי בין המתבוללים שמקודם ובין הכופרים בימי יוחנן היה, שהראשונים היו דוגלים בשם יוונים והאחרונים בשם שומרי התורה שבכתב נגד התורה שבעל פה. כפי שנמסרה על ידי הפרושים. זו היא השקפת הלוי. אין ספק שלפי דעתו זו ניתנת תשובה לשאלה: כיצד עלתה פתאום, אחרי המלחמה הקשה שהביאה כל העם תחת דגלם של החשמונאים החרדים לדבר ה' הלוי עונה: הכפירה הכתה שורש בשעה שהמתיוונים הגיעו לכות ולעושר: בימי יוסף בן טוביה ובניו. רק השם של הכופרים נשתנה ועמו

הסיבה שבה השתדלו להצדיק את הכפירה. בזה מסתמך הלוי על המאמר במס' סנהדרין "והוא שטעה בדבר שאין הצדוקים מודים בו, אבל טעה בדבר שהצדוקים מודים בו, וזל קרי בי רב". מזה נראה שהצדוקים היו רק חסרי ידיעה בתורה שבכתב, אך לא כפרו בה, בעוד שבתקנות, ובדרשות-דרבנן, התנגדו בגלוי.

באמת אין ביד אדם לשמור את התורה שבכתב בלי פירוש כל שהוא. אך הצדוקים מצאו להם פירושים משלהם, העקר היה שעל ידיהם הצדיקו את התנגדותם לפרושים ומצאו חן בעיני המלכים. יוחנן הורקנוס הושיב אותם בבית דין ובטל על פיהם כל תקנות דרבנן. כשזקני בית דין מחו בידי הצדוקים, צוה להרוג את כל המורד, וראשי הסנהדרין הוכרחו להחבא או לברוח לחוץ לארץ, כמו שעשה יהושע בן פרחיה.

הקושי שבעמדתו של הלוי הוא כמובן: מדוע הוא מניח דעתו של רבא שהלכה כמותו ומכריע כאביו באמרו שמעשה יהודה בן גדידיה קרה בימי יוחנן? הלוי סומך בזה על מאמר חכמינו ז"ל לבאור הפסוק: אף בקדושו לא יאמין, כמו "יוחנן כהן גדול... ולבסוף נעשה צדוקי".

מי הם הצדוקים?

בייחורנו על המקורות ועל המחקרים לפני הלוי ואחריו, שדנו בענין הצדוקים והפרושים, אנו מוצאים שדעות רבות ושונות זו מזו כרחוק מזרח ממערב הובעו על יסוד פירושים שונים שניתנו למה שכתוב במקורות. השאלות העקריות הן: מאימתי התקיים הפירוד, מפני מה, מה פירוש השם: "צדוקים" ו"פרושים", מה טיבם ומה תורתם?

יש שרואים תחילת הסכסוך וסיבתו בריב שבין שתי כתות של כהנים מימי קדם, כאשר נידחו בני אביתר על ידי בני צדוק שהנהיגו מנהגים חדשים בהגיעם לממשלה, ויש שמקדימים תחילת המחלוקת עוד יותר ומוצאים רמז לזה בספורי התנ"ך. לפי זה קשה להבין מדוע אין אנו מוצאים דבר על התפלגות קשה כזו, שהביאה לידי קרע עמוק, מקודם. יש גם חוקרים שמאחרים את פרוץ מלחמתם עד ימי הורדוס, ורואים בצדוקים כהנים שנטו אחרי הורדוס והתרבות הרומית ומשכו חלק גדול מן העם אחריהם. הלוי איננו מאחר כל כך ואיננו מקדים יותר מדי את זמן פרישתה¹ של מפלגת הצדוקים. כדעת חוקרים שקדמו לו ראה בה הלוי בעיקר מפלגה מדינית ומוצאה בשכבת המתיוונים שהתחילו להשפיע על

¹ מענין מה שמסופר באבות דר' נתן על הצדוקים ש"עמדו ופירשו מן התורה", ואמרו על מתנגדיהם: "מסורת היא ביד הפרושים שהיו מצערים עצמן בעולם הזה ובעולם הבא" (אדר"ב ה'א'ב).

שכבות מסוימות — ולא רק על כהנים — בימי יוסף החוכר. מתיוונים וצדוקים הם שני שמות לתנועה אחת. המתיוונים בקשו להיות ככל העמים ולבסוף גלחמו באלה שפרשו מהם. אחרי שנצחו החשמונאים את היוונים, והקימו שלטון עצמאי ביד ישראל, שינו את שמם אך לא את שאיפתם לפרוק מעליהם עול הפרושים — החסידים, שהתנגדו להם מקודם. במחניהם היו עשירים, שרכשו כספם בימי שלטון היוונים, כהנים שראו בכהונה משרה חילונית, והדיוטים שהחזיקו בהשקפה — שהתפשטה על ידי תלמידי צדוק ובייתוס — שאין שכר ואין עונש חוץ מבעולם הזה. בימי החשמונאים הראשונים ומלחמתם השתתקו אם לא השתתפו. אך הורקנוס השתדל לקרבם ולשתפם בהנהגת המדינה בגלל עשרם והשפעתם. הלוא הוא הראשון בין החשמונאים שהעמיד שלטונו על עקרונות מדיניים כפי שגיכר בגיוס חיילים ובגיור האדומים. אף על פי שהנהגת שלטונו עוררה התנגדות מצד חכמי הסנהדרין, לא באה לידי בטוי כל זמן שיוחנן לא שלח יד בסמכותם כמוסד עליון תורני.

הלוי עומד על דעתו שהצדוקים אף שבלבם לא האמינו לא בתורה שבכתב ולא בתורה שבעל פה ובחייהם הפרטיים התנהגו כל אחד כפי רצונו, בגלוי הטיפו ודרשו שהתורה היא חוקת המדינה, שבכל הפעולות מטעם השלטון ובעבודת בית המקדש תישמר בכל דקדוקיה. הלוי מונה חמשה דברים הנוגעים בעבודת המקדש ושמונה הנוגעים במעשי בית דין שבהם נחלקו הצדוקים שסמכו דבריהם על מה שכתוב, כמו בענין עין תחת עין, או — בעד זומם — גפש תחת נפש. ראשית המחלוקת באה בדברים המסורים לבית דין, או שנעשו במקדש במעמד כל העם, כמו שאומר יוספוס וכמו שנמצא בגמרא במאמר אב צדוקי אל בנו. יוספוס אומר שהצדוקים נזהרו מלעבור על דברי תורה בגלוי מפני שרוב העם היה מתנגד, והאב הצדוקי אמר אל בנו: יראים אנו את הפרושים.

הלוי על תקופת המקרא

בעל "אוצר הגאונים", ד"ר ב. מ. לוין, שהתפאר להיות תלמידו של הלוי, כתב בהקדמה לספרו הראשון של הלוי על תקופת המקרא שהוציא על פי כתבייד המחבר בשנת תרצ"ט על ההיסטוריה של ספר זה: "בעודנו סובב הולך וחוזר לימי סוף הבית השני כבר נאחזו באותו הסבך המכונה "בקורת המקרא"... ואי אפשר לו לגמור גם את פרקו של סוף ימי הבית השני בלי לברר וללבן תחילה את ההבדל הגדול שבין תקופת הבית השני לבין תקופת הבית הראשון... אמנם את עצם מחקרו היסודי בתקופת המקרא הניח לשני הכרכים שהיו עתידים לבא עוד לפני הכרך הזה... וכך רק נגע הענק הגדול בצנור המקרא ונסתלק... לא נשאר רק חלק ממחקרו הראשון בתקופת המקרא, וגם הוא לא נשלם. וכן פרק

הסיבה שבה השתדלו להצדיק את הכפירה. בזה מסתמך הלוי על המאמר במס' סנהדרין "והוא שטעה בדבר שאין הצדוקים מודים בו, אבל טעה בדבר שהצדוקים מודים בו, זיל קרי בי רב". מזה נראה שהצדוקים היו רק חסרי ידיעה בתורה שבכתב, אך לא כפרו בה, בעוד שבתקנות, ובדרשות דרבנן, התנגדו בגלוי.

באמת אין ביד אדם לשמור את התורה שבכתב בלי פירוש כל שהוא. אך הצדוקים מצאו להם פירושים משלהם, העקר היה שעל ידיהם הצדיקו את התנגדותם לפירושים ומצאו חן בעיני המלכים. יוחנן הורקנוס הושיב אותם בבית דין ובטל על פיהם כל תקנות דרבנן. כשזקני בית דין מחו בידי הצדוקים, צוה להרוג את כל המורד, וראשי הסנהדרין הוכרחו להחבא או לברוח לחוץ לארץ, כמו שעשה יהושע בן פרחיה.

הקושי שבעמדתו של הלוי הוא כמובן: מדוע הוא מניח דעתו של רבא שהלכה כמותו ומכריע כאביו באמרו שמעשה יהודה בן גדידיה קרה בימי יוחנן? הלוי סומך בזה על מאמר חכמינו ז"ל לבאור הפסוק: אף בקדושו לא יאמין, כמו "יוחנן כהן גדול... ולבסוף נעשה צדוקי".

מי הם הצדוקים?

בייחורנו על המקורות ועל המחקרים לפני הלוי ואחריו, שדנו בענין הצדוקים והפרושים, אנו מוצאים שדעות רבות ושונות זו מזו כרחוק מזרח ממערב הובעו על יסוד פירושים שונים שניתנו למה שכתוב במקורות. השאלות העקריות הן: מאימתי התקיים הפירוד, מפני מה, מה פירוש השם: "צדוקים" ו"פרושים", מה טיבם ומה תורתם?

יש שרואים תחילת הסכסוך וסיבתו בריב שבין שתי כתות של כהנים מימי קדם, כאשר נידחו בני אביתר על ידי בני צדוק שהנהיגו מנהגים חדשים בהגיעם לממשלה, ויש שמקדימים תחילת המחלוקת עוד יותר ומוצאים רמז לזה בספורי התנ"ך. לפי זה קשה להבין מדוע אין אנו מוצאים דבר על התפלגות קשה כזו, שהביאה לידי קרע עמוק, מקודם. יש גם חוקרים שמאחרים את פרוץ מלחמתם עד ימי הורדוס, ורואים בצדוקים כהנים שנטו אחרי הורדוס והתרבות הרומית ומשכו חלק גדול מן העם אחריהם. הלוי איננו מאחר כל כך ואיננו מקדים יותר מדי את זמן פרישתה¹ של מפלגת הצדוקים. כדעת חוקרים שקדמו לו ראה בה הלוי בעיקר מפלגה מדינית ומוצאה בשכבת המתיוונים שהתחילו להשפיע על

¹ מענין מה שמסופר באבות דר' נתן על הצדוקים ש"עמדו ופירשו מן התורה", ואמרו על מתנגדיהם: "מסורת היא ביד הפרושים שהיו מצערים עצמן בעולם הזה ובעולם הבא" (אדר"ג ה'א'ב).

שכבות מסויימות — ולא רק על כהנים — בימי יוסף החוכר. מתיוונים וצדוקים הם שני שמות לתנועה אחת. המתיוונים בקשו לחיות ככל העמים ולבסוף נלחמו באלה שפרשו מהם. אחרי שנצחו החשמונאים את היוונים, והקימו שלטון עצמאי ביד ישראל, שינו את שמם אך לא את שאיפתם לפרוק מעליהם עול הפרושים — החסידים, שהתנגדו להם מקודם. במחניהם היו עשירים, שרכשו כספם בימי שלטון היוונים, כהנים שראו בכהונה משרה חילונית, והדיוטים שהחזיקו בהשקפה — שהתפשטה על ידי תלמידי צדוק ובייתוס — שאין שכר ואין עונש חוץ מבעולם הזה. בימי החשמונאים הראשונים ומלחמתם השתתקו אם לא השתתפו. אך הורקנוס השתדל לקרבם ולשתפם בהנהגת המדינה בגלל עשרם והשפעתם. הלוא הוא הראשון בין החשמונאים שהעמיד שלטונו על עקרונות מדיניים כפי שניכר בגיוס חיילים ובגיור האדומים. אף על פי שהנהגת שלטונו עוררה התנגדות מצד חכמי הסנהדרין, לא באה לידי בטוי כל זמן שיוחנן לא שלח יד בסמכותם כמוסד עליון תורני.

הלוי עומד על דעתו שהצדוקים אף שבלבם לא האמינו לא בתורה שבכתב ולא בתורה שבעל פה ובחייהם הפרטיים התנהגו כל אחד כפי רצונו, בגלוי הטיפו ודרשו, שהתורה היא חוקת המדינה, שבכל הפעולות מטעם השלטון ובעבודת בית המקדש תישמר בכל דקדוקיה. הלוי מונה חמשה דברים הנוגעים בעבודת המקדש ושמונה הנוגעים במעשי בית דין שבהם נחלקו הצדוקים שסמכו דבריהם על מה שכתוב, כמו בענין עין תחת עין, או — בעד זומם — גפש תחת גפש. ראשית המחלוקת באה בדברים המסורים לבית דין, או שנעשו במקדש במעמד כל העם, כמו שאומר יוספוס וכמו שנמצא בגמרא במאמר אב צדוקי אל בנו. יוספוס אומר שהצדוקים נזהרו מלעבור על דברי תורה בגלוי מפני שרוב העם היה מתנגד, והאב הצדוקי אמר אל בנו: יראים אנו את הפרושים.

הלוי על תקופת המקרא

בעל "אוצר הגאונים", ד"ר ב. מ. לוין, שהתפאר להיות תלמידו של הלוי, כתב בהקדמה לספרו הראשון של הלוי על תקופת המקרא שהוציא על פי כתבייד המחבר בשנת תרצ"ט על ההיסטוריה של ספר זה: "בעודנו סובב הולך וחוזר לימי סוף הבית השני כבר נאחז באותו הסבך המכונה "בקורת המקרא"... ואי אפשר לו לגמור גם את פרקו של סוף ימי הבית השני בלי לברר וללבן תחילה את ההבדל הגדול שבין תקופת הבית השני לבין תקופת הבית הראשון... אמנם את עצם מחקרו היסודי בתקופת המקרא הניח לשני הכרכים שהיו עתידים לבא עוד לפני הכרך הזה... וכך רק נגע הענק הגדול בצנור המקרא ונסתלק... לא נשאר רק חלק ממחקרו הראשון בתקופת המקרא, וגם הוא לא נשלם. וכן פרק

גדול מסוף ימי הבית השני לא נשלם עוד, ורק חלק ממנו נשאר בכתב יד. ד"ר לוי מספר גם על תחילת עסקו בכתיבת ספרו זה על תקופת המקרא. בהפגשו עמו בהומבורג הסמוכה לפפד"מ, והלוי הביע את כעסו על חוקרי אשכנז היהודים המסכימים עם חוקרי העמים כי אין תורה לישראל מקדם קדמתה, ציטט לוי לפניו מה שכתב נ. סקולוב באחד ממאמריו: „אמנם כן, הלוי החוקר, פטיש החזק עומד ונוצח את גרץ ואת ווייס וכו' אבל הכל הוא רק בתקופת המשנה, התלמוד והגאונים... אך ינסה נא לעבור לתקופת המקרא ויראה את כוחו שם...“ אז הפסיק באמצע פרקו על ימי הבית השני וניגש לבקורת המקרא של וולהויון וסיעתו. מטרתו היתה לטפל רק בגדוליהם ובמיוחדים של מבקרי התנ"ך. „וישת פניו אל התנ"ך עצמו ומתוך תוכו הוכיח את עצמתו ואמתתו וכי, לא היתה בימי הבית השני לא תורה חדשה ולא יהדות חדשה ואת אשר נמצא בכ"ק הוא הוא אשר בא בדברי התורה“. בהקדמה זאת העמידנו ד"ר לוי על טיבו של הכרך הזה, על ערכו ועל — חסרונו. על ערכו: כפרי רוחו האחרון של חוקר מעמיק אמיץ שעזב לנו ירושה קדושה להשלימה, ועל חסרונו: בהיות כי שם לעצמו גבול לטפל רק ב„גדוליהם“ של מבקרי המקרא מיסודו של וולהויון, ומי לא יודע שמאז קמו חדשים, שהרגישו את מקום התורפה של בנינו עד שכמעט נפל לרסיסים, ובמקומו המציאו שטות חדשות לא פחות מסוכנות, וחובה עלינו לטפל גם בהן ולהכחישן. בכל זאת תרם הלוי גם בחלק זה, הראשון שכתב על בקורת התנ"ך, תרומה גדולה, ומורה דרך לבאים אחריו לגמור עבודתו וללחום מלחמתו.

כדי לעמוד על מהותו, עלינו לעבור רק על פרקים אחדים אפיינים לספר זה שהוא יותר מרוכז משאר ספריו של הלוי, אף כי אינם מגלים חדשות מפליאות כמוהם.

בחלק הראשון של כרך ו' דן הלוי בבקורת המקרא שנקראת על שם גראף וולהויון. יסוד בנינם הוא שתולדות ישראל הם כמו תולדות שאר העמים, תחילתם חיי נדודים ועבודת אלילי הטבע וסופם — אחרי מעבר של עבודת אליל עליון והתישבות במקום אחד — לעבודת ה' אלוהים אחד. הכל בדרך התפתחות טבעית. תרבות ישראל התפתחה במדה שבאה במגע עם תרבויות אחרות גבוהות משלו. חיי ישראל בימי השופטים וגם אחרי כן בימי המלכים לא נסתדרו על פי חוקות התורה שלא נודעה ולא התקיימה. רק בימי יאשיהו נכתבה תורת ספר דברים, ולפי דעת חוקרים אחדים היה להם כבר מקודם ספר הברית שכלל עשרת הדברות ומשפטים. בימי גלות בבל ובהשפעת עזרא התחילה תקופת ירידה מתורת הנביאים הטהורה לתורת כהנים ולשלטון החוקים, על כל המצוות והאיסורים המהווים את תורת היהדות בניגוד לתורת ישראל הקדומה שלא ידעה דבר מחוקות התורה והמצוה בכלל והקרבנות על כל סוגיהם והלכות טומאה וטהרה ומשכן מרכזי בפרט. כל זה וגם חגיגת המועדים והשלמת כתבי הקודש

ודת משה וישראל, מה שקוראים „מוזאיסם“ לא בא כי אם בתקופת בית שני. והם הם בעקר הנושאים שבהם דן הלוי בכרך הנ"ל.

בנוגע לתהום המבדילה בין שתי התקופות זו מזו על ידי עבודה זרה בימי בית ראשון, סומכים מבקרי המקרא על תוכחת הנביאים ועל המקרים הרבים בימי מלכי ישראל ואפילו ביהודה, המעידים על עבודת אלילים שהיתה רווחת בימי הבית הראשון, והלוי מראה שבימי הבית השני ואפילו בתקופה מאוחרת, כזו של ההתייונות אנו מוצאים שחלק גדול, וגם כהנים שביניהם, עבדו עבודה זרה. עבודה זרה במובנה המלא לא נמצאה בימי בית ראשון כי אם בזמן אחאב וגם אז בהשפעת אשה זרה נכריה ובתה. העובדה שהנביאים מוכיחים את העם כאילו כולם חטאו בעוון זה מובנת מתוך הכלל המוסרי, שעל העם כולו מוטלת החובה להתנגד לעוון ולמעשי היחידים כמו שנראה במעשה עכן שעל חטאו נענש העם. חוץ מזה הלא מעידים דברי הנביאים שחיו לפני הבית השני שהיו פונים אל אנשים שכן ידעו על שבתות ומועדים, על תפלות ועל מצוות מעשיות ועל החמור שבכל האסורים, על איסור עבודה זרה, כפי שניכר מתוך ספרי „הנביאים הראשונים“ מיהושע ועד מלכים. הנביאים הגדולים שדברו קשות לפני כהנים ומלכים לא נהרגו כמו החכמים שהוכיחו את יוחנן הורקנוס וינאי בגלל דברים הרבה יותר קלים. בקיצור: בענין עבודה זרה היה רק הבדל אחד בין שתי התקופות: בימי בית ראשון יכלו המוכיחים להוכיח ולמחות בלי פחד לפני המון עם ומלכים, בעוד שבימי הבית השני נרדפו המוכיחים בקשר עם זה מבאר הלוי גם את הקמת העגלים על ידי ירבעם והקטורת למלכת שמים כדרך שבארו מפרשי התורה, וגם יהודה הלוי, עוון העגל: כמעשה תועים בדעות משובשות, אך לשם שמים.

בדרך מענינת עונה הלוי על עיקר הראיה של וולהויון כי אין בכל דברי הנביאים גם רמז מידיעת ספר שמות—ויקרא—במדבר. מתוך כתובים אין מספר, מכל חלקי התנ"ך, ואפילו מן התוכחות של הנביאים, מוכיח הלוי על נקלה דוקא את ההיפך, שהם לא רק מרמזים כי אם מעידים בדברים ברורים על התורה והמצוות, על טומאה וטהרה, על שבתות וימים טובים ובכללם גם על חגיגת ראשי חודשים, על חוקות, מצוות ומשפטים, וכמה עדויות בספר מלכים א' שהן כלשון בספר דברים. על עופות טמאים נמצא בישעיהו, כפי שנקבו בויקרא, על אחריות כל „איש בחטאו ימות“ אצל אמציהו בן יואש, כפי „שכתוב בתורת משה“ בדברים כ"ד, על איסור אכילה „על הדם“ בדברי שאול המכוונים לפסוק ויקרא פ' יט, על איסור חזרת אשה גרושה אל אישה הראשון בירמיהו, ועל „ספר כריתות“ בספרו ובספר ישעיהו, ששניהם מורים על מה שכתוב בדברים כד, ועל ענין עבד עברי שיצא אחר שש שנים בדברי ירמיהו, שכנראה נשענים לא רק על ספר דברים כי אם על ספר שמות, ועוד ועוד. וכן מביא הלוי ראיות מכריעות, המוכיחות שספרי התורה היו כל־כך נחרתים על לב ישראל עד שהנביאים

גדול מסוף ימי הבית השני לא נשלם עוד, ורק חלק ממנו נשאר בכתב יד. ד"ר לוי מספר גם על תחילת עסקו בכתיבת ספרו זה על תקופת המקרא. בהפגשו עמו בהומבורג הסמוכה לפפד"מ, והלוי הביע את כעסו על חוקרי אשכנז היהודים המסכימים עם חוקרי העמים כי אין תורה לישראל מקדם קדמתה, ציטט לוי לפניו מה שכתב נ. סקולוב באחד ממאמריו: „אמנם כן, הלוי החוקר, פטיש החזק עומד ונוצה את גרץ ואת ווייס וכו' אבל הכל הוא רק בתקופת המשנה, התלמוד והגאונים... אך ינסה נא לעבור לתקופת המקרא ויראה את כוחו שם...“ אז הפסיק באמצע פרקו על ימי הבית השני וניגש לבקורת המקרא של וולהיון וסיעתו. מטרתו היתה לטפל רק בגדוליהם ובמיוחדים של מבקרי התנ"ך. „וישת פניו אל התנ"ך עצמו ומתוך תוכו הוכיח את עצמתו ואמתתו וכי לא היתה בימי הבית השני לא תורה חדשה ולא יהדות חדשה ואת אשר נמצא בכ"ק הוא הוא אשר בא בדברי התורה“. בהקדמה זאת העמידנו ד"ר לוי על טיבו של הכרך הזה, על ערכו ועל — חסרונו. על ערכו: כפרי רוחו האחרון של חוקר מעמיק אמיץ שעזב לנו ירושה קדושה להשלימה, ועל חסרונו: בהיות כי שם לעצמו גבול לטפל רק ב„גדוליהם“ של מבקרי המקרא מיסודו של וולהיון, ומי לא יודע שמאז קמו חדשים, שהרגישו את מקום התורפה של בנינו עד שכמעט נפל לרסיסים, ובמקומו המציאו שטות חדשות לא פחות מסוכנות, וחובה עלינו לטפל גם בהן ולהכחישן. בכל זאת חרם הלוי גם בחלק זה, הראשון שכתב על בקורת התנ"ך, תרומה גדולה, ומורה דרך לבאים אחריו לגמור עבודתו וללחום מלחמתו.

כדי לעמוד על מהותו, עלינו לעבור רק על פרקים אחדים אפיינים לספר זה שהוא יותר מרוכז משאר ספריו של הלוי, אף כי אינם מגלים חדשות מפליאות כמוהם.

בחלק הראשון של כרך ו' דן הלוי בבקורת המקרא שנקראת על שם גראף וולהיון. יסוד בנינם הוא שתולדות ישראל הם כמו תולדות שאר העמים, תחילתם חיי נדודים ועבודת אלילי הטבע וסופם — אחרי מעבר של עבודת אליל עליון והתישבות במקום אחד — לעבודת ה' אלוהים אחד. הכל בדרך התפתחות טבעית. תרבות ישראל התפתחה במדה שבאה במגע עם תרבויות אחרות גבוהות משלו. חיי ישראל בימי השופטים וגם אחרי כן בימי המלכים לא נסתדרו על פי חוקות התורה שלא נודעה ולא התקיימה. רק בימי יאשיהו נכתבה תורת ספר דברים, ולפי דעת חוקרים אחדים היה להם כבר מקודם ספר הברית שכלל עשרת הדברות ומשפטים. בימי גלות בבל ובהשפעת עזרא התחילה תקופת ירידה מתורת הנביאים הטורה לתורת כהנים ולשלטון החוקים, על כל המצוות והאיסורים המהווים את תורת היהדות בניגוד לתורת ישראל הקדומה שלא ידעה דבר מחוקות התורה והמצוה בכלל והקרבנות על כל סוגיהם והלכות טומאה וטהרה ומשכן מרכזי בפרט. כל זה וגם חגיגת המועדים והשלמת כתבי הקודש

ודת משה וישראל, מה שקוראים „מוזאיסם“ לא בא כי אם בתקופת בית שני. והם הם בעקר הנושאים שבהם דן הלוי בכרך הנ"ל.

בנוגע לתהום המבדילה בין שתי התקופות זו מזו על ידי עבודה זרה בימי בית ראשון, סומכים מבקרי המקרא על תוכחת הנביאים ועל המקרים הרבים בימי מלכי ישראל ואפילו ביהודה, המעידים על עבודת אלילים שהיתה רווחת בימי הבית הראשון, והלוי מראה שבימי הבית השני ואפילו בתקופה מאוחרת, כזו של ההתיוונות אנו מוצאים שחלק גדול, וגם כהנים שביניהם, עבדו עבודה זרה. עבודה זרה במובנה המלא לא נמצאה בימי בית ראשון כי אם בזמן אחאב וגם אז בהשפעת אשה זרה נכריה ובתה. העובדה שהנביאים מוכיחים את העם כאילו כולם חטאו בעוון זה מובנת מתוך הכלל המוסרי, שעל העם כולו מוטלת החובה להתנגד לעוון ולמעשי היחידים כמו שנראה במעשה עכן שעל חטאו נענש העם. חוץ מזה הלא מעידים דברי הנביאים שחיו לפני הבית השני שהיו פונים אל אנשים שכן ידעו על שבתות ומועדים, על תפלות ועל מצוות מעשיות ועל החמור שבכל האסורים, על איסור עבודה זרה, כפי שניכר מתוך ספרי „הנביאים הראשונים“ מיהושע ועד מלכים. הנביאים הגדולים שדברו קשות לפני כהנים ומלכים לא נהרגו כמו החכמים שהוכיחו את יוחנן הורקנוס וינאי בגלל דברים הרבה יותר קלים. בקיצור: בענין עבודה זרה היה רק הבדל אחד בין שתי התקופות: בימי בית ראשון יכלו המוכיחים להוכיח ולמחות בלי פחד לפני המון עם ומלכים, בעוד שבימי הבית השני נרדפו המוכיחים. בקשר עם זה מבאר הלוי גם את הקמת העגלים על ידי ירבעם והקטורת למלכת שמים כדרך שבארו מפרשי התורה, וגם יהודה הלוי, עוון העגל: כמעשה תועים בדעות משובשות, אך לשם שמים.

בדרך מענינת עונה הלוי על עיקר הראיה של וולהיון כי אין בכל דברי הנביאים גם רמז מידיעת ספר שמות—ויקרא—במדבר. מתוך כתובים אין מספר, מכל חלקי התנ"ך, ואפילו מן התוכחות של הנביאים, מוכיח הלוי על נקלה דוקא את ההיפך, שהם לא רק מרמזים כי אם מעידים בדברים ברורים על התורה והמצוות, על טומאה וטהרה, על שבתות וימים טובים ובכללם גם על חגיגת ראשי חודשים, על חוקות, מצוות ומשפטים, וכמה עדויות בספר מלכים א' שהן כלשון בספר דברים, על עופות טמאים נמצא בישעיהו, כפי שנקבו בויקרא. על אחריות כל „איש בחטאו ימות“ אצל אמציהו בן יואש, כפי „שכתוב בתורת משה“ בדברים כ"ד, על איסור אכילה „על הדם“ בדברי שאול המכוונים לפסוק ויקרא פ' יט, על איסור חזרת אשה גרושה אל אישה הראשון בירמיהו, ועל „ספר כריתות“ בספרו ובספר ישעיהו, ששניהם מורים על מה שכתוב בדברים כד, ועל ענין עבר עברי שיצא אחר שש שנים בדברי ירמיהו, שכנראה נשענים לא רק על ספר דברים כי אם על ספר שמות, ועוד ועוד. וכן מביא הלוי ראיות מכריעות, המוכיחות שספרי התורה היו כל־כך נחרתים על לב ישראל עד שהנביאים

מסתפקים בדברים קצרים ובדרך אגב כדי להזכיר את מה שהעם יודע לא רק לפי חכמה כי אם גם בלשון הכתובה בתורה.

פרק כ"א וכ"ב מספרו זה הקדיש הלוי לפרק י"א בספר ירמיהו — לשתי התוכחות שבספר ויקרא ובספר דברים. אם ספר דברים היה באמת הראשון, וכפרי שמות, ויקרא, במדבר באו אחריו, כדברי המבקרים, שואל הלוי, כי אז מדוע לא בא בכל דברי אלות הברית בספר דברים כל זכר לעבודה זרה, שהיתה חטאת הימים ההם, בעוד שבספר ויקרא כמו בתוכחות הנביאים מהושע ואילך עוזן עבודה זרה נזכר? הלוי מבאר: ספר ויקרא וספר דברים שניהם נאמרו בזמנם מפי ה' ביד משה, וספר ויקרא שנאמר ראשון, כולל בתוכו כל סדרי התוכחה על כל המעשים בימי הבית הראשון. וספר דברים שנאמר אחר זה בערבות מואב, בסוף הארבעים שנה במדבר, באו כל סדרי התוכחה המרמזים על ימי הבית השני, ולפי זה הולך ומבאר הלוי את החטאים והעונשים הנזכרים בשתי התוכחות המעידות על תקופות שונות. ואשר לע"ז הוא אומר: אף שגם בבית שני עבדו המתיוונים לכל שקוצי היוונים, הם לא עשו זאת מפני שלבבם פנה אל האלילים ולא מפני שהאמינו בהם, כ"א כדי להחניף ליוונים ולהיות עמהם לעם אחד.

מבקרי כתביו

מפני הבקורת הקשה והשפה החריפה שבה השתמש הלוי נגד קרובים, גרץ, ווייס ובמדה ידועה גם נגד פראנקל ושי. י. ראפפורט, נתעוררו נגדו כל חוקרי תולדות ישראל שהלכו בעקבותיהם. ד"ר אלבוגן מודה אמנם שבקיאותו של המחבר בספרות התלמוד וההלכה היא בלתי מצויה אצל רוב החוקרים שבאירופה המערבית, והוא מכיר בערך ספרו שמגלה חדשות שנעלמו מעין החוקרים. אך כל זה איננו חשוב בעיניו כנגד הדרך שבה מבקר הלוי את גרץ ש"על מסקנותיו מבוססות החקירות של כל ההיסטוריונים בין היהודים". בכלל הוא מסופק אם מספרי הלוי תצא כל תועלת לחכמת ישראל, ואם המחבר מוכשר לפתור בעיות היסטוריות על יסוד ידיעותיו החד-צדדיות השאובות מן הספרות התלמודית. בעיקר הוא מתנגד להשקפתו של הלוי שכל מקורות ההלכה מיוסדים על קבלה מן הדורות הראשונים, ובפרט שופך אלבוגן בוז על סגנונו "הברברי"; הוא מתרגז על קפוח כבוד החוקרים הגרמנים "עד שכמעט בושה היא להיות גרמני", ומוצא חסרונות ושיגאות בספרו בתקופה שמחתים התלמוד ועד הגאונים. אחרי אלבוגן כתב — באותו ירחון — ד"ר קרונברג שבקר את הלוי בכל חומר הדין ומצא רק שיגאות וטעויות בספרו על התלמוד. לסצינסקי שבעצמו עומד יחידי בדעתו המזורה על הצדוקים, מבקר קשות את התאריכים והמסקנות

של הלוי בנוגע לתקופת החשמונאים ומתלוצץ על תאורו של הלוי כאלו ימי שלטון שלמציון עם הפרושים היו ימי זוהר ביהודה. הבקורת הכי קשה באה מאת שמחוני בכרכים יא, יד, טו של "התקופה". גם הוא מודה שהלוי "למדן מופלג מבית המדרש הישן, בקי עצום בספרות התלמודית וחריף מאד ובעל המצאה... שעשה רושם במחקר תולדות ההלכה והספרות התלמודית כי גלה בו כמה פנים שנעלמו מעיני החוקרים הקודמים ועמד על הרבה שגגותיהם". בספרו הראשון עדיין נהג במדת "הצנע לכת" ואחרי-כן הגדיש את הסאה "ובזה עשה נחת רוח לצדיקים ולחסידים שבק"ק פרנקפורט, על ידי תאות הנצוח ובקשת מומים". שמחוני מתכוון כמובן לקהלתו של ר' שמשון רפאל הירש. אמת שהלוי מצא בקהלה זאת הרבה ידידים שתמכו בו, אך שמחוני שכת שגם החרדים במחנות שכנגד, ובראשם ר' מ. הורוויץ, הרב ע. הילדסהיימר, הרב מונק, ד"ר ד. צבי הופמאן, ד"ר וואלגמוט, וגם ר' זאב יעבץ, העריכו וכיבדו את הלוי ויצירתו הענקית, ורבני המזרח שלא היו מקנאי פרנקפורט הללו וברכו אותו על שלחם מלחמת ה' לכבוד התורה.

בנוגע לסגנון, האמת ניתנה להאמר שהוא כתב בערבובייה, אף על פי שד"ר לוין ז"ל מעיד שהלוי היה מתקן ומוחק ומוסיף על פי עיון חדש עד הרגע האחרון, שבו נמסרה ההגהה האחרונה אל הדפוס. "דרכו היה, אומר לוין, והכותב ראה זאת בעיניו, לחבר מהדורה אחר מהדורה ולהדפיס רק את הרביעית או החמישית". יתכן שדוקא על ידי זה נכנסו הרבה שיגאות וגם מלים לועזיות שלא הספיק לתרגם לתוך הספרים. בנוגע למבנה ולסדור הפרקים והנושאים יודו כל הקוראים שהוא מבולבל. דרכו להתחיל בתקופת הגאונים וממנה לשוב לאחור, וכן מן האמוראים אל התנאים ומהם אל החשמונאים ומהם אל אנשי כנסת הגדולה ומהם אל תקופת המקרא. ובכל זאת היתה לו שיטה, שאפשר להבינה. תקופת הגאונים עם אגרת רב שריא כעדות היסטורית, היתה לו כעין נקודת המוצא שממנה ניסה להגיע לידיעות מוחזקות על התקופה הקודמת עד התקופה הראשונה. אך בזה צודקים המבקרים שגם בתאור התקופות כשהן לעצמן דרכו היתה להקדים את המאוחר ולאחר את המוקדם ושבש את דעת הקורא.

עם כל אמונתו בדברי חז"ל, ועם כל הכבוד הגדול שהראשונים והאחרונים וגדולי התורה בדורות שאחריהם ראויים לו לפי דעתו, איננו מקבל את דעתם אם אינה עומדת בפני המקורות הראשונים — התלמודים — וסדר הדורות שבהם. כן נזהר מאד בשימוש האגדה. "מקור יותר יקר יש לנו לפתרון של בעיות הסטוריות, והיא ההלכה, ורק אחר שממנה מתבררים הדברים אנו יכולים להשתמש באגדה כדי לחזק המסקנות". בזה הוא שונה מר' זאב יעבץ שמעריך את האגדה כמקור הסטורי ממדרגה ראשונה.

בדרכו להביא ולצטט את המאמרים מן המקורות מתחילה ועד סוף הוא

מסתפקים בדברים קצרים ובדרך אגב כדי להזכיר את מה שהעם יודע לא רק לפי חכמה כי אם גם בלשון הכתובה בתורה.

פרק כ"א וכ"ב מספרו זה הקדיש הלוי לפרק י"א בספר ירמיהו — לשתי התוכחות שבספר ויקרא ובספר דברים. אם ספר דברים היה באמת הראשון, וכפרי שמות, ויקרא, במדבר באו אחריו, כדברי המבקרים, שואל הלוי, כי אז מדוע לא בא בכל דברי אלות הברית בספר דברים כל זכר לעבודה זרה, שהיתה חטאת הימים ההם, בעוד שבספר ויקרא כמו בתוכחות הנביאים מהושע ואילך עוזן עבודה זרה נזכר? הלוי מבאר: ספר ויקרא וספר דברים שניהם נאמרו בזמנם מפי ה' ביד משה, וספר ויקרא שנאמר ראשון, כולל בתוכו כל סדרי התוכחה על כל המעשים בימי הבית הראשון. וספר דברים שנאמר אחר זה בערבות מואב, בסוף הארבעים שנה במדבר, באו כל סדרי התוכחה המרמזים על ימי הבית השני, ולפי זה הולך ומבאר הלוי את החטאים והעונשים הנזכרים בשתי התוכחות המעידות על תקופות שונות. ואשר לע"ז הוא אומר: אף שגם בבית שני עבדו המתיוונים לכל שקוצי היוונים, הם לא עשו זאת מפני שלבבם פנה אל האלילים ולא מפני שהאמינו בהם, כ"א כדי להחניף ליוונים ולהיות עמהם לעם אחד.

מבקרי כתביו

מפני הבקורת הקשה והשפה החריפה שבה השתמש הלוי נגד קרובים, גרץ, ווייס ובמדה ידועה גם נגד פראנקל ושי. י. ראפפורט, נתעוררו נגדו כל חוקרי תולדות ישראל שהלכו בעקבותיהם. ד"ר אלבוגן מודה אמנם שבקיאותו של המחבר בספרות התלמוד וההלכה היא בלתי מצויה אצל רוב החוקרים שבאירופה המערבית, והוא מכיר בערך ספרו שמגלה חדשות שנעלמו מעין החוקרים. אך כל זה איננו חשוב בעיניו כנגד הדרך שבה מבקר הלוי את גרץ ש"על מסקנותיו מבוססות החקירות של כל ההיסטוריונים בין היהודים". בכלל הוא מסופק אם מספרי הלוי תצא כל תועלת לחכמת ישראל, ואם המחבר מוכשר לפתור בעיות היסטוריות על יסוד ידיעותיו החד-צדדיות השאובות מן הספרות התלמודית. בעיקר הוא מתנגד להשקפתו של הלוי שכל מקורות ההלכה מיוסדים על קבלה מן הדורות הראשונים, ובפרט שופך אלבוגן בוז על סגנונו "הברברי"; הוא מתרגז על קפוח כבוד החוקרים הגרמנים "עד שכמעט בושה היא להיות גרמני", ומוצא חסרונות ושיגאות בספרו בתקופה שמחתימת התלמוד ועד הגאונים. אחרי אלבוגן כתב — באותו ירחון — ד"ר קרונברג שבקר את הלוי בכל חומר הדין ומצא רק שיגאות וטעויות בספרו על התלמוד. לסצינסקי שבעצמו עומד יחידי בדעתו המזורה על הצדוקים, מבקר קשות את התאריכים והמסקנות

של הלוי בנוגע לתקופת החשמונאים ומתלוצץ על תאורו של הלוי כאלו ימי שלטון שלמציון עם הפרושים היו ימי זוהר ביהודה. הבקורת הכי קשה באה מאת שמחוני בכרכים יא, יד, טו של "התקופה". גם הוא מודה שהלוי "למדן מופלג מבית המדרש הישן, בקי עצום בספרות התלמודית וחריף מאד ובעל המצאה... שעשה רושם במחקר תולדות ההלכה והספרות התלמודית כי גלה בו כמה פנים שנעלמו מעיני החוקרים הקודמים ועמד על הרבה שגגותיהם". בספרו הראשון עדיין נהג במדת "הצנע לכת" ואחרי-כן הגדיש את הסאה "ובזה עשה נחת רוח לצדיקים ולחסידים שבק"ק פרנקפורט, על ידי תאות הנצוח ובקשת מומים". שמחוני מתכוון כמובן לקהלתו של ר' שמשון רפאל הירש. אמת שהלוי מצא בקהלה זאת הרבה ידידים שתמכו בו, אך שמחוני שכת שגם החרדים במחנות שכנגד, ובראשם ר' מ. הורוויץ, הרב ע. הילדסהיימר, הרב מונק, ד"ר ד. צבי הופמאן, ד"ר וואלגמוט, וגם ר' זאב יעבץ, העריכו וכיבדו את הלוי ויצירתו הענקית, ורבני המזרח שלא היו מקנאי פרנקפורט הללו וברכו אותו על שלחם מלחמת ה' לכבוד התורה.

בנוגע לסגנון, האמת ניתנה להאמר שהוא כתב בערבובייה, אף על פי שד"ר לוין ז"ל מעיד שהלוי היה מתקן ומוחק ומוסיף על פי עיון חדש עד הרגע האחרון, שבו נמסרה ההגהה האחרונה אל הדפוס. "דרכו היה, אומר לוין, והכותב ראה זאת בעיניו, לחבר מהדורה אחר מהדורה ולהדפיס רק את הרביעית או החמישית". יתכן שדוקא על ידי זה נכנסו הרבה שיגאות וגם מלים לועזיות שלא הספיק לתרגם לתוך הספרים. בנוגע למבנה ולסדור הפרקים והנושאים יודו כל הקוראים שהוא מבולבל. דרכו להתחיל בתקופת הגאונים וממנה לשוב לאחור, וכן מן האמוראים אל התנאים ומהם אל החשמונאים ומהם אל אנשי כנסת הגדולה ומהם אל תקופת המקרא. ובכל זאת היתה לו שיטה, שאפשר להבינה. תקופת הגאונים עם אגרת רב שריא כעדות היסטורית, היתה לו כעין נקודת המוצא שממנה ניסה להגיע לידיעות מוחזקות על התקופה הקודמת עד התקופה הראשונה. אך בזה צודקים המבקרים שגם בתאור התקופות כשהן לעצמן דרכו היתה להקדים את המאוחר ולאחר את המוקדם ושבש את דעת הקורא.

עם כל אמונתו בדברי חז"ל, ועם כל הכבוד הגדול שהראשונים והאחרונים וגדולי התורה בדורות שאחריהם ראויים לו לפי דעתו, איננו מקבל את דעתם אם אינה עומדת בפני המקורות הראשונים — התלמודים — וסדר הדורות שבהם. כן נזהר מאד בשימוש האגדה. "מקור יותר יקר יש לנו לפתרון של בעיות הסטוריות, והיא ההלכה, ורק אחר שממנה מתבררים הדברים אנו יכולים להשתמש באגדה כדי לחזק המסקנות". בזה הוא שונה מר' זאב יעבץ שמעריך את האגדה כמקור הסטורי ממדרגה ראשונה.

בדרכו להביא ולצטט את המאמרים מן המקורות מתחילה ועד סוף הוא

נותן לקורא את ההזדמנות לשפוט בעצמו אם ראיותיו מספיקות. אך דוקא על ידי זה מוצא הקורא שראיותיו פעמים דחוקות. הלוי אינו צריך בראיות כאלה, כי יש לו באותם המקרים ראיות חזקות לדעתו, אך בבקיאותו הגדולה הוא רואה ומבאר פעמים משניות וברייתות באור החדש שעלה לו מתוך מקור אחר. שאינו משתמע לשני צדדים. ושוב הוא מביא פעמים נוסחא שאינה מצויה ברוב הספרים או תיקון נוסחאות מקובלות כדי להצדיק את מסקנותיו. השערותיו לא בכל עת מתקבלות על הדעת, ודרך אגב ימצאו גם סתירות בין מה שהוא אומר בספר אחד ובין מה שהוא אומר בספר שני.

אחד החסרונות הגדולים, הוא, האופן שבו הוא מבקר חוקרים גדולים כמו גרץ, ווייס, פראנקל, ראפפורט ומבין הגויים שירער, או מומזן. יש לו משפט קדום עליהם ומתוכו הוא דן על כתביהם. בקורתו החמורה נגד חוקרי ישראל אלה נובעת מן החשד שהם יותר מדי מושפעים מן העקרונות והנטיית של יהודי גרמניה בתקופת ההשכלה. ובכל זאת הערך הגדול של הספר „דורות הראשונים“ לדורנו ולדורות הבאים הוא רב.

נבואתו של שמחוני שיצירתו של הלוי תשאר „אבן שאין לה הופכין“ לא נתקיימה.

ביבליוגרפיה

א. פפריו: דורות הראשונים, ספר דברי הימים לפני ישראל.

- חלק שלישי (יצא ראשונה): מן חתימת התלמוד עד סוף ימי הגאונים, 1897.
חלק שני: מסוף ימי המשנה עד אחר חתימת התלמוד, 1901.
חלק ראשון / כרך 3: מסוף ימי החשמונאים עד ימי נציבי רומא, 1906.
חלק ראשון / כרך 5: מאחר החורבן עד חתימת המשנה, 1918.
חלק ראשון / כרך 6: תקופת המקרא, י"ל מכתב יד המחבר ע"י ד"ר ב. מ. לוי, 1939 עם מבוא הרב מימון, מוסד הרב קוק שע"י מורח.

ב. מאמרים על פפריו של י. א. הלוי

1. שטראק, ה. ל., מבוא לתלמוד ומדרש, 1931 / בתרגום אנגלי, ע' 105—106.
2. דוד צבי הופמאן, צייטשריפט פ. העברעישע ביבליוגרפיה, כרך ה, שנת 1901.
3. דוד צבי הופמאן, על בטול הסנהדרין לפי הלוי, יידיש ליט. געזעלשאפט, כרך ה.
4. א. אלבוגען, מאנאטשריפט פ. געש. אונד וויסנשאפט ד. י., שנת 1902, ע' 1—48.
5. קרונברג, נ., די אמוראים אין נייער בעלייכטונג, מאנאטשריפט 1902, ע' 439 והלאה.
6. שמחוני, התקופה כרך יא, ע' 427, וכרך טו, ע' 577.
7. לסצינסקי, מאנאטשריפט פ. ג. א. וו. ד. י., שנת 1912, ע' 570 ו-690.
8. י. קרלבאך, ישורון 1914. כתשובה למאמר שבכתב עת: לבעראלעס יידנטום, 1913, חוב. 10.
9. אפשטיין, רעווי דעס עטיוד ז'ווי, כרך 36, ע' 224 והלאה.
10. י. בוגדי, ספר השנה של ייד. ליטער. געזעלשאפט.
11. ז. יעבץ, הנ"ל.
12. מ. אוערבאך, ישורון כרך 10, שנת 1923, ע' 398 וכרך 11.
13. וואכסמן, היסטורי אוף דשויש ליטעראטור.
14. ה. קוטעק, פורטשריט אדער ריקטריט? ! פפד"מ, תש"א.

נותן לקורא את ההזדמנות לשפוט בעצמו אם ראיותיו מספיקות. אך דוקא על ידי זה מוצא הקורא שראיותיו פעמים דחוקות. הלוי אינו צריך בראיות כאלה, כי יש לו באותם המקרים ראיות חזקות לדעתו, אך בבקיותו הגדולה הוא רואה ומבאר פעמים משניות וברייתות באור החדש שעלה לו מתוך מקור אחר. שאינו משתמע לשני צדדים. ושוב הוא מביא פעמים נוסחא שאינה מצויה ברוב הספרים או תיקון נוסחאות מקובלות כדי להצדיק את מסקנותיו. השערותיו לא בכל עת מתקבלות על הדעת, ודרך אגב ימצאו גם סתירות בין מה שהוא אומר בספר אחד ובין מה שהוא אומר בספר שני.

אחד החסרונות הגדולים, הוא, האופן שבו הוא מבקר חוקרים גדולים כמו גרץ, ווייס, פראנקל, ראפפורט ומבין הגויים שירער, או מומזן. יש לו משפט קדום עליהם ומתוכו הוא דן על כתביהם. בקורתו החמורה נגד חוקרי ישראל אלה נובעת מן החשד שהם יותר מדי מושפעים מן העקרונות והנטיית של יהודי גרמניה בתקופת ההשכלה. ובכל זאת הערך הגדול של הספר „דורות הראשונים“ לדורנו ולדורות הבאים הוא רב.

נבואתו של שמחוני שיצירתו של הלוי תשאר „אבן שאין לה הופכין“ לא נתקיימה.

ביבליוגרפיה

א. פפריו: דורות הראשונים, ספר דברי הימים לבני ישראל

- חלק שלישי (יצא ראשונה): מן חתימת התלמוד עד סוף ימי הגאונים, 1897.
חלק שני: מסוף ימי המשנה עד אחר חתימת התלמוד, 1901.
חלק ראשון / כרך 3: מסוף ימי החשמונאים עד ימי נציבי רומא, 1906.
חלק ראשון / כרך 5: מאחר החורבן עד חתימת המשנה, 1918.
חלק ראשון / כרך 6: תקופת המקרא, י"ל מכתב יד המחבר ע"י ד"ר ב. מ. לוי, 1939 עם מבוא הרב מימון, מוסד הרב קוק שע"י מורח.

ב. מאמרים על פפריו של י. א. הלוי

1. שטראק, ה. ל., מבוא לתלמוד ומדרש, 1931 / בתרגום אנגלי, ע' 105-106.
2. דוד צבי הופמאן, צייטשריפט פ. העברעישע ביבליוגרפיה, כרך ה, שנת 1901.
3. דוד צבי הופמאן, על בטול הסנהדרין לפי הלוי, יידיש ליט. געזעלשאפט, כרך ה.
4. א. אלבוגען, מאנאטשריפט פ. געש. אונד וויסנשאפט ד. י., שנת 1902, ע' 1-48.
5. קרונברג, נ., די אמוראים אין נייער בעלייכטונג, מאנאטשריפט 1902, ע' 439 והלאה.
6. שמחוני, התקופה כרך יא, ע' 427, וכרך טו, ע' 577.
7. לסצינסקי, מאנאטשריפט פ. ג. א. וו. ד. י., שנת 1912, ע' 570 ו-690.
8. י. קרלבאך, ישורון 1914. כתשובה למאמר שבכתב עת: לבעראלעס יודנטום, 1913, חוב. 10.
9. אפשטיין, רעווי דעס עטיוד ז'ווי, כרך 36, ע' 224 והלאה.
10. י. בוגדי, ספר השנה של ייד. ליטער. געזעלשאפט.
11. ז. יעבץ, הנ"ל.
12. מ. אוערבאך, ישורון כרך 10, שנת 1923, ע' 398 וכרך 11.
13. וואכסמן, היסטורי אוף דשויש ליטעראטור.
14. ה. קוטעק, פורטשריט אדער ריקטריט? ! פפד"מ, תש"א.

אברהם-אליהו הרכבי

א

אברהם אליהו הרכבי היה הארי שבחכמי-ישראל ברוסיה בדור שעבר. הוא העשיר במשך כשישים שנה את ספרותנו במחקריו בתולדות ישראל וספרותו בכלל, וביחוד — בתקופת-הגאונים, בקראות, בתקופת ספרד, בקורות היהודים ברוסיה; ובה בשעה מקומו במזרחנות הכללית בכותל-המזרח⁽¹⁾. בשמשו כיוכל שנים בראש המחלקה המזרחנית-השמית, ובטפלו בעיקר במדור היהודי-העברי שבה, בספריה המלכותית בפטרבורג, פירסם ותיאר כתב-יד עבריים רבים, מתוך אלה שנמצאו בה ושנרכשו על-ידו בשבילה בשפע (והם טמונים שם עד היום).

מספר פירסומיו — ספרים ומחקרים — הוא למעלה מ-400, בעיקרם — בעברית, וגם ברוסית, באנגלית, בצרפתית ובגרמנית. רובם מפוזרים בעשרות אסנויות, בכתבי-עת ובמאספים או בהערות-הגהות לספרי אחרים, וגם באנציקלופדיות. אוצרות שנשארו אחריו בכתב-יד — חומר ל-30-40 כרכים — ירדו לטמיון.

קשור היה בשורש-משפחתו לישוב-ארץ-ישראל, לחיבת-ציון, וגם לציונות המדינית נתן את ברכתו. הוא ביקר בארץ-ישראל, שבה ישב אז אביו (ראש-ישיבה בירושלים) ובה קברות אבותיו — העולים הראשונים מתלמידי הגר"א. ובמותו, בשלהי מלחמת העולם הראשונה, לא נספד כהלכה בימי האנדרלמוסיה של ההפכה, ועד היום לא הוערך כראוי, וכתביו עדיין לא כונסו ולא הושבו לגבולם⁽²⁾.

ב

אברהם אליהו הרכבי נולד בכ"ב במרחשון תקצ"ו (1835)⁽³⁾ בנאוארדוק לאביו הרב יעקב הרכבי (ולאמו דבורה לבית ווייסברג מהורודנה). בן למשפחה מיוחסת של רבנים-חכמים-סופרים-פרנסים. אביו-סבו, הגאון ר' גרשון — אבי כל בני הרפ"י — היה דור שישי לר' מרדכי יפה בעל "הלבושים"; תלמיד

הגר"א; בסמוך לתקע"ט עלה מנאוארדוק עם עליית "חזון ציון" של הפרושים לצפת, ושם הקים להם, מכספו, בית-מדרש וישיבה; בנה בתים ונטע כרמים והיה מראשי הישוב. סבו, הרב אלחנן הרכבי, גם הוא עלה לארץ-ישראל ומנוחתו כבוד בהר הזיתים. וכן אביו, הרב יעקב, עלה לירושלים ושימש מ"ג שנים ר"מ ב"עץ-חיים"; ואחריו עלו לא"י שני בניו (אחיו של רא"ה) — הרב גרשון זלמן ור' יהושע העשיל. דודיו-זקניו הם: הגאון ר' אלכסנדר זיסקינד (ר' זיסעלע) הרכבי אב"ד נאוארדוק; ר' אליהו הרכבי, מחותנם של רש"ש והעליאשבערגים בוילנא, וסב דבורה ראם המדפיסה; ר' משה שלמה — גביר ופרנס נאוארדוק⁽⁴⁾.

ראשית לימודיו היו מפי אחיו, ר' גרשון, שהיה "מורו ואלופו בתלמוד". מילדותו התנכר בלב מבין ובכח זכרון אדיר. עד תרי"ח למד בישיבת וולוז'ין ויחד עם זה רכש לו ידיעה ברוסית, בצרפתית ובהשכלה כללית. בילדותו נתיתם מאמו. אביו עלה לארץ-ישראל כשהוא — אא"ה — בן ט"ו, ועמו אשתו השניה. חנה "די נאוארדקרן" השד"רית⁽⁵⁾.

אף בלמדו חמש שנים ב"בית המדרש לרבנים" (מטעם הממשלה ובטעם המשכילים) בוילנא, עם היותו מבחירי תלמידיו, לא יצא לתרבות רעה, כי ראה לעצמו במוסד אמצעי לקבלת "תעודת בגרות" בלבד.

בתרכ"ג נכנס למכון המזרחני באוניברסיטה בפטרבורג וכעבור ארבע שנים סיים בו בהצטיינות את לימודיו. בתרכ"ו הגיש את עבודת-המגיסטר שלו — "דברי הסופרים המושלמים על הסלאווים והרוסים"⁽⁶⁾ — ומיד נשלח על חשבון הממשלה להשתלמות, על מנת לשבת אח"כ בקתדרא להיסטוריה של המזרח. בברלין שמע את רדיגר ודימיכין, ובפריז — את אופרט והשתלם בחקר תרבויות המזרח — המצרית והאשורית-הבבלית. בשובו לפטרבורג נתמנה לפרופסור, אלא שהמינוי בוטל בגין... יהדותו⁽⁷⁾.

בתרל"ב הוכתר בתואר דוקטור עבור מחקרו על "מקום-שבתם הקדום של השמיים, היפתיים והחמיים"⁽⁸⁾.

באותה שנה התחיל לעבוד ב"ספריה המלכותית" בפטרבורג במחלקתה המזרחנית-השמית. כעבור ארבע שנים נתמנה כספרן המחלקה הנ"ל, ובה שימש כמנהלה — בעיקר, במדורים העברי והערבי — עד יום מותו: תענית אסתר, באדר שני תרע"ט⁽⁹⁾.

בנישואיו בזיווג ראשון לא הצליח ושנים אחדות אחרי זה נתגרש מאשתו (בתרל"ד)⁽¹⁰⁾. אבל במשך 27 שנים תמך בגרושתו בעדינות ובכבוד, וכשמתה (בתרס"א) — התאבל עליה. מבת-יחידתו (אמיליה?), שהיתה קשורה בו, ראה נכד (היא גרה במוסקבה). בתרס"ט, כשהוא בן 73, נשא לו אשה מוכובדת בזיווג שני⁽¹¹⁾.

מתוך מחסור חי ופילס לו את דרכו בראשיתו; צנע ובדידות היו מנת

אברהם-אליהו הרכבי

א

אברהם אליהו הרכבי היה הארי שבחכמי-ישראל ברוסיה בדור שעבר. הוא העשיר במשך כשישים שנה את ספרותנו במחקריו בתולדות ישראל וספרותו בכלל, וביחוד — בתקופת-הגאונים, בקראות, בתקופת ספרד, בקורות היהודים ברו"פ; ובה בשעה מקומו במזרחנות הכללית בכותל-המזרח¹. בשמשו כיוכל שנים בראש המחלקה המזרחנית-השמית, ובטפלו בעיקר במדור היהודי-העברי שבה, בספריה המלכותית בפטרבורג, פירסם ותיאר כתבי-יד עבריים רבים, מתוך אלה שנמצאו בה ושנרכשו על-ידו בשבילה בשפע (והם טמונים שם עד היום).

מספר פירסומיו — ספרים ומחקרים — הוא למעלה מ-400, בעיקרם — בעברית, וגם ברוסית, באנגלית, בצרפתית ובגרמנית. רובם מפוזרים בעשרות אכסניות, בכתבי-עת ובמאספים או בהערות-הגהות לספרי אחרים, וגם באנציקלופדיות. אוצרות שנשארו אחריו בכתבי-יד — חומר ל-30-40 כרכים — ירדו לטמיון.

קשור היה בשורש-משפחתו לישוב-ארץ-ישראל, לחיבת-ציון, וגם לציונות המדינית נתן את ברכתו. הוא ביקר בארץ-ישראל, שבה ישב אז אביו (ראש-ישיבה בירושלים) ובה קברות אבותיו — העולים הראשונים מתלמידי הגר"א. ובמותו, בשלהי מלחמת העולם הראשונה, לא נספד כהלכה בימי האנדרלמוסיה של ההפכה, ועד היום לא הוערך כראוי, וכתביו עדיין לא כונסו ולא הושבו לגבולם².

ב

אברהם אליהו הרכבי נולד בכ"ב במרחשון תקצ"ו (1835)³ בנאוארדוק לאביו הרב יעקב הרכבי (ולאמו דבורה לבית ווייסברג מהורודנה). בן למשפחה מיוחסת של רבנים-חכמים-סופרים-פרנסים. אביו-סבו, הגאון ר' גרשון — אבי כל בני הרפ"י — היה דור שישי לר' מרדכי יפה בעל "הלבושים"; תלמיד

הגר"א; בסמוך לתקע"ט עלה מנאוארדוק עם עליית "חזון ציון" של הפרושים לצפת, ושם הקים להם מכספה, בית-מדרש וישיבה; בנה בתים ונטע כרמים והיה מראשי הישוב. סבו, הרב אלחנן הרכבי, גם הוא עלה לארץ-ישראל ומנוחתו כבוד בהר הזיתים. וכן אביו, הרב יעקב, עלה לירושלים ושימש מ"ג שנים ר"מ ב"עץ-היים"; ואחריו עלו לא"י שני בניו (אחיו של רא"ה) — הרב גרשון זלמן ור' יהושע העשיל. דודיו-זקניו הם: הגאון ר' אלכסנדר זיסקינד (ר' זיסעלע) הרכבי אב"ד נאוארדוק; ר' אליהו הרכבי, מחותנם של רש"ש והעליאשבערגים בוילנא, וסב דבורה ראם המדפיסה; ר' משה שלמה — גביר ופרנס נאוארדוק⁴.

ראשית לימודיו היו מפ"י אחיו, ר' גרשון, שהיה "מורו ואלופו בתלמוד". מילדותו התנכר בלב מבין ובכח זכרון אדיר. עד תרי"ח למד בישיבת וולוז'ין ויחד עם זה רכש לו ידיעה ברוסית, בצרפתית ובהשכלה כללית. בילדותו נתיתם מאמו. אביו עלה לארץ-ישראל כשהוא — אא"ה — בן ט"ו, ועמו אשתו השניה. חנה "די נאוארדקרן" השד"רית (!).

אף בלמדו חמש שנים ב"בית המדרש לרבנים" (מטעם הממשלה ובטעם המשכילים) בוילנא, עם היותו מבחירי תלמידיו, לא יצא לתרבות רעה, כי ראה לעצמו במוסד אמצעי לקבלת "תעודת בגרות" בלבד.

בתרכ"ג נכנס למכון המזרחני באוניברסיטה בפטרבורג וכעבור ארבע שנים סיים בו בהצטיינות את לימודיו. בתרכ"ו הגיש את עבודת-המגיסטר שלו — "דברי הסופרים המושלמים על הסלאווים והרוסים"⁵ — ומיד נשלח על חשבון הממשלה להשתלמות, על מנת לשבת אח"כ בקתדרא להיסטוריה של המזרח. בברלין שמע את רדיגר ודימיכין, ובפריז — את אופרט והשתלם בחקר תרבויות המזרח — המצרית והאשורית-הבבלית. בשובו לפטרבורג נתמנה לפרופסור, אלא שהמינוי בוטל בגין... יהדותו⁶.

בתרל"ב הוכתר בתואר דוקטור עבור מחקרו על "מקום-שבתם הקדום של השמיים, היפתיים והחמיים"⁷.

באותה שנה התחיל לעבוד ב"ספריה המלכותית" בפטרבורג במחלקתה המזרחנית-השמית. כעבור ארבע שנים נתמנה כספרן המחלקה הנ"ל, ובה שימש כמנהלה — בעיקר, במדורים העברי והערבי — עד יום מותו: תענית אסתר, באדר שני תרע"ט⁸.

בנישואיו בזיווג ראשון לא הצליח ושנים אחדות אחרי זה נתגרש מאשתו (בתרל"ד)⁹. אבל במשך 27 שנים תמך בגרושתו בעדינות ובכבוד, וכשמתה (בתרס"א) — התאבל עליה. מבתו-יחידתו (אמיליה?), שהיתה קשורה בו, ראה נכד (היא גרה במוסקבה). בתרס"ט, כשהוא בן 73, נשא לו אשה מוכבדת בזיווג שני¹⁰.

מתוך מחסור חי ופילס לו את דרכו בראשיתו; צנע ובדידות היו מנת

חלקו רוב ימי חייו. מתוך כפן וקור ששלטו בימי הקומוניזם הצבאי נסתלק מן העולם. עזוב ושכוח.

כ"56 שנים ישב בפטרבורג, מהן 46 עבד ב"ספריה המלכותית".

בתרמ"ו (סיון-אלול) נשלח בשליחות מדעית לארץ-ישראל ולשכנותיה (סוריה ומצרים). עלה לירושלים (בה ישב, כאמור, אביו, ואח"כ גם שני אחיו). ביקר ביתר ערי הקודש ובמושבות החדשות ביהודה (ראשון לציון, עקרון, גדרה, פתח-תקוה)¹¹. יש גירסא, שגם בתר"ן ביקר שוב בארץ והיה בירושלים¹². מדען יושב-אהל היה, רציני-צנוע ובורח מן הכבוד. ברם, הכבוד רדף אחריו ושמך הלך לפניו בקרב עמו, רבניו¹³ וחכמיו. בקרב קהילת פטרבורג ואגודותיה וגם בחוגי-המדע ברוסיה ומחוצה-לה. ואפילו שלטון הצר הצורר ענה בעל כרחו אחריו אמן והעניק לו תוארי-כבוד בלתי-שכיחים לגבי יהודים¹⁴.

אוהב עמו ומתעניין בהווה ובמתהווה בישראל, היה גם כותב בעתונות בענייני שעתה. לרעיון ישוב א"י ולחיבת-ציון היה קשור להלכה ולמעשה. כמקובל בידו מאבותיו¹⁵. שומר מצווה ומגן על המסורת היה, ועד רגעו האחרון נשתמר בו "צביון יהודי ירא-שמים על כל פרטיו"¹⁶.

ג

רשימת פירסומיו, עד תרס"ז, נערכה בידי פרופ' דוד מגיד ונשלמה בידי ד"ר שמואל-אברהם פונזנסקי ופורסמה, בתרס"ט, בראש "זכרון לאברהם אליהו" — ספר יובל, במלאות לרא"ה 70 שנה, שיצא, באותה שנה בפטרבורג, בעריכתם של הארון דוד גינצבורג ופרופ' יצחק-דב מרקון. "ראש דבר" נכתב ע"י פונזנסקי. מספר הפירסומים שנרשמו שם הוא 392. בצידי כל ערך צויינו ברשימה (שיצאה גם כתדפיס) גם הערכות-ביקורת על הפירסום והמקביל לו בפירסומי רא"ה בשפה אחרת.

עם כל חשיבותה היסודית, הרי זקוקה הרשימה להשלמה ולהתקנה מחדש, הן לגבי ההשמטות שבגופה בתקופת חלותה¹⁷, הן לגבי רישום הפירסומים שיצאו לאחר פירסומה והמחבר עדיין חי¹⁸ וגם לאחר מותו עד היום¹⁹, והן ביחס להערכות שנתפרסמו בינתיים על פירסומי המחבר ועל מפעל חייו בכללו²⁰; גם שיטת הרישום באותה רשימה זקוקה לשינוי, כדי להיות שימושית יותר²¹. וגם בלאו הכי, "הזכרון" יצא בשעתו במספר טפסים מצומצם מאד²² — התדפיס — והוא יקר המציאות. מכאן המסקנה: הביבליוגרפיה של כתבי רא"ה צריכה עוד להיערך ולהידפס!

דבריו שראו אור עד תרס"ז, בעברית — מהם ספרים וקונטרסי-סדרות²³

(56), מהם מאמרים (81) באכסניות שונות (24)²⁴ או כהערות-הגהות לספרי אחרים (11). הוא הרבה לפרסם בלעז: ברוסית (ספרים וקונטרסים — 9; מאמרים — 124; הערות לספרי אחרים — 8), בגרמנית (ספרים ומאמרים — 86), בצרפתית (מאמרים — 11), באנגלית (מאמרים — 7). בלשונות שונות פירסם עד תרס"ז 46 אכסניות²⁵.

כל אלה מצטרפים לרכוש מדעי אדיר, שלא פג ערכו עד היום, והוא מקיף את תולדות ישראל וספרותו בכלל ובתקופות מסוימות, כאמור, בפרט, וגם עוסק בשטחי מזרחנות וערביסטיקה, רוסיקה וסלאוויקה.

מוגבל באפשרויות פירסום-מרוכז ובעברית אשר אהב, הוא פיזר את רוב רכושו המדעי על שבעים אכסניות, בעברית ובלעז, ובהערות שוליים ליצירות אחרים. וכינוס שיטתי של פוזריו ותרגום נדחיו — מצוות-השעה.

אוצרות חכמת-ישראל, שנשארו אחריו בכת"י — ירדו לטמיון — ואין זכר לאחרונים²⁶.

ד

פעולתו והחקרית-הספרותית, שהתחילה בתרכ"א²⁷, מהווה שלשלת של מחקרים בבעיות שונות של ההיסטוריה, הארכיאולוגיה, תולדות הספרות, היהודית והכללית²⁸.

בתולדות יהודי רוסיה התחיל באופן יסודי בתרכ"ז (הכרמל)²⁹ והמשיך עד מותו בשורת המחקרים, שביניהם — "היהודים ושפת הסלאווים"³⁰. בו בזמן הוא מפרסם מחקרים ותעודות בתולדות היהודים בפולין וליטא³¹. כאמור, עבודת המגיסטר שלו היתה על "הסלאווים והרוסים באגדות הסופרים המושלמים"³² והדיסרטציה שלו לקבלת תואר דוקטור היתה על מושבם הראשון של בני שם, יפת וחם³³.

עם כניסתו לספריה המלכותית, התחיל בפירסום מן האוסף של פירקוביץ, שנמצא שם³⁴.

מתרכ"ד ואילך התחיל בפירסום מחקרים על הכוזרים³⁵. בזכרון לראשונים וגם לאחרונים עיבד ופירסם חיבורים בכתב-יד, שלמים ומקוטעים, מתקופת הגאונים — תשובות, קבצי הלכות, פיוטים ושירי-הול³⁶.

הוא עסק הרבה בתולדות הקראים והקראות³⁷ ופירסם ב"זכרון לראשונים" מספרי המצוות הראשונים לבני המקרא³⁸. וגדולה תרומתו לתולדות כיתות בישראל. ביחוד חשוב גילוי זיופיו של פירקוביץ³⁹.

ב"חדשים וגם ישנים"⁴⁰ וב"מאסף נידחים"⁴¹ פירסם חומר מגוון

חלקו רוב ימי חייו. מתוך כפן וקור ששלטו בימי הקומוניזם הצבאי נסתלק מן העולם, עזוב ושכוח.

כ־56 שנים ישב בפטרבורג, מהן 46 עבד ב"ספריה המלכותית".

בתרמ"ו (סיון-אלול) נשלח בשליחות מדעית לארץ-ישראל ולשכנותיה (סוריה ומצרים), עלה לירושלים (בה ישב, כאמור, אביו, ואח"כ גם שני אחיו), ביקר ביתר ערי הקודש ובמושבות החדשות ביהודה (ראשון לציון, עקרון, גדרה, פתח-תקוה)¹¹. יש גירסא, שגם בתר"ן ביקר שוב בארץ והיה בירושלים¹². מדען יושב-אהל היה, רציני-צנוע ובורח מן הכבוד. ברם, הכבוד רדף אחריו ושמך הלך לפניו בקרב עמו, רבניו¹³ וחכמיו, בקרב קהילת פטרבורג ואגודותיה וגם בחוגי-המדע ברוסיה ומחוצה-לה. ואפילו שלטון הצר הצורר ענה בעל כרחו אחריו אמן והעניק לו תוארי-כבוד בלתי-שכיחים לגבי יהודים¹⁴.

אוהב עמו ומתעניין בהווה ובמתהווה בישראל, היה גם כותב בעתונות בענייני שעתו. לרעיון ישוב א"י ולחיבת-ציון היה קשור להלכה ולמעשה. כמקובל בידו מאבותיו¹⁵. שומר מצווה ומגן על המסורת היה, ועד רגעו האחרון נשתמר בו "צביון יהודי ירא-שמים על כל פרטיו"¹⁶.

ג

רשימת פירסומיו, עד תרס"ז, נערכה בידי פרופ' דוד מגיד ונשלמה בידי ד"ר שמואל-אברהם פונזנסקי ופורסמה, בתרס"ט, בראש "זכרון לאברהם אליהו" — ספר יובל, במלאות לרא"ה 70 שנה, שיצא, באותה שנה בפטרבורג, בעריכתם של הארון דוד גינצבורג ופרופ' יצחק-דב מרקון. "ראש דבר" נכתב ע"י פונזנסקי. מספר הפירסומים שנרשמו שם הוא 392. בצידי כל ערך צויינו ברשימה (שיצאה גם כתדפיס) גם הערכות-ביקורת על הפירסום והמקביל לו בפירסומי רא"ה בשפה אחרת.

עם כל חשיבותה היסודית, הרי זקוקה הרשימה להשלמה ולהתקנה מחדש, הן לגבי ההשמטות שבגופה בתקופת חלותה¹⁷, הן לגבי רישום הפירסומים שיצאו לאחר פירסומה והמחבר עדיין חי¹⁸ וגם לאחר מותו עד היום¹⁹, והן ביחס להערכות שנתפרסמו בינתיים על פירסומי המחבר ועל מפעל חייו בכללו²⁰; גם שיטת הרישום באותה רשימה זקוקה לשינוי, כדי להיות שימושית יותר²¹. וגם בלאו הכי, "הזכרון" יצא בשעתו במספר טפסים מצומצם מאד²² — התדפיס — והוא יקר המציאות. מכאן המסקנה: הביבליוגרפיה של כתבי רא"ה צריכה עוד להיערך ולהידפס!

דבריו שראו אור עד תרס"ז, בעברית — מהם ספרים וקונטרסי-סדרות²³

(56), מהם מאמרים (81) באכסניות שונות (24)²⁴ או כהערות-הגהות לספרי אחרים (11). הוא הרבה לפרסם בלעז: ברוסית (ספרים וקונטרסים — 9; מאמרים — 124; הערות לספרי אחרים — 8), בגרמנית (ספרים ומאמרים — 86), בצרפתית (מאמרים — 11), באנגלית (מאמרים — 7). בלשונות שונות פירסם עד תרס"ז 46 אכסניות²⁵.

כל אלה מצטרפים לרכוש מדעי אדיר, שלא פג ערכו עד היום, והוא מקיף את תולדות ישראל וספרותו בכלל ובתקופות מסוימות, כאמור, בפרט, וגם עוסק בשטחי מזרחנות וערביסטיקה, רוסיקה וסלאוויקה.

מוגבל באפשרויות פירסום-מרוכז ובעברית אשר אהב, הוא פיזר את רוב רכושו המדעי על שבעים אכסניות, בעברית ובלעז, ובהערות שוליים ליצירות אחרים. וכינוס שיטתי של פזריו ותרגום נדחיו — מצוות-השעה.

אוצרות חכמת-ישראל, שנשארו אחריו בכת"י — ירדו לטמיון — ואין זכר לאחרונים²⁶.

ד

פעולתו והחקרית-הספרותית, שהתחילה בתרכ"א²⁷, מהווה שלשלת של מחקרים בבעיות שונות של ההיסטוריה, הארכיאולוגיה, תולדות הספרות, היהודית והכללית²⁸.

בתולדות יהודי רוסיה התחיל באופן יסודי בתרכ"ז (הכרמל)²⁹ והמשיך עד מותו בשורות המחקרים, שביניהם — "היהודים ושפת הסלאווים"³⁰. בו בזמן הוא מפרסם מחקרים ותעודות בתולדות היהודים בפולין וליטא³¹. כאמור, עבודת המגיסטר שלו היתה על "הסלאווים והרוסים באגדות הסופרים המושלמים"³² והדיסרטציה שלו לקבלת תואר דוקטור היתה על מושבם הראשון של בני שם, יפת וחם³³.

עם כניסתו לספריה המלכותית, התחיל בפירסום מן האוסף של פירקוביץ, שנמצא שם³⁴.

מתרכ"ד ואילך התחיל בפירסום מחקרים על הכוזרים³⁵.

ב"זכרון לראשונים וגם לאחרונים" עיבד ופירסם חיבורים בכתב-יד, שלמים ומקוטעים, מתקופת הגאונים — תשובות, קבצי הלכות, פיוטים ושירי-הול³⁶.

הוא עסק הרבה בתולדות הקראים והקראות³⁷ ופירסם ב"זכרון לראשונים" מספרי המצוות הראשונים לבני המקרא³⁸. וגדולה תרומתו לתולדות כיתות בישראל. ביחוד חשוב גילוי זיופיו של פירקוביץ³⁹.

ב"חדשים וגם ישנים"⁴⁰ וב"מאסף נידחים"⁴¹ פירסם חומר מגוון

בעל תוכן היסטורי ומדעיים פרוטי. מ"הדשים וגם ישנים" נכנסו כהערות לגרן²⁴).

בקשר עם מחקריו בתולדות היהודים ברוסיה ובתולדות הכוזרים והקראים, נזקק לגיאוגרפיה היסטורית של דרום רוסיה והגיע למסקנות הכרעות גם במקצוע זה לפי דרכו.

הוא נזקק לאפיגרפיקה עברית, תחילה לכתובת מישע מלך מואב⁴⁴ ואח"כ לאפיגרפיקה המאוחרת, ביחוד זו שבחצי-אי קרים ובחצי-אי טאמאן⁴⁵. בפליאוגרפיה העברית חשובים מחקריו בכתבי-היד השומרוניים של התורה שבספריית פטרבורג, שתיאורם נתן בספר מקיף, וכן תיאוריו של כתבי-היד של תנ"ך שהגיעו לספרייה זו⁴⁶.

בפילולוגיה⁴⁷ — פירסם מאמרים על מלים מצריות, אשוריות ובבליות שבתנ"ך.

ביקורות והערות פירסם, בין השאר, על ספרים בפילולוגיה, היסטוריה, ארכיאולוגיה של המזרח וכדו'.

ערך ביבליוגרפי כביר יש לרשימות כתבי-יד של התנ"ך שבספריית פטרבורג, שרשם עם שטארק⁴⁸. הוא הכין תיאור מקיף של כל כתבי היד בעברית ובערבית-עברית שבספריית פטרבורג (היא לגינרגרד), עם קטעים מתוכם והסברים מאירי-עיניים; התיאור כתוב עברית והשתרע על מאתיים גליונות-דפוס⁴⁹.

עם מלאות 35 שנה לפעולתו, תוארה במעמד חגיגי תרומתו לחכמת ישראל ולמדע בלשון נמלצת⁵¹:

...איש רב תבונות אברהם לכל תופש סדרי קדמונינו, הכי קראו שמך אליהו, כי כמוהו קנאת לתורתנו ותשיב לב בנים על אבותם ותגאל מאבדון את "תשובות הגאונים" אנשי השם אשר מעולם ותפדה משחת השכחה את מפעלי סעדיה גאון תפארנו. אתה השלם השלמת את שלשלת המסורה ובכל כתבי הקודש אתה נאמן, ואין דבר נכחד ממך בבתי נכאת בן-אשר ובן-נפתלי. עיניך ראו חיבורי חכמינו, אשר אבד מני אנוש זכרם ותחדש כנשר את נעוריהם. ויתן לך ד' שכל להבין דברי הריבות בין ישורון ובין הכותים והמהלקות אשר צמחו בין מכבדי התלמוד ובין בני-מקרא. ותצלח עליך רוח אלוקים בחקירתך אדות מנהגי קהילות הקדם לפי ארצותם ולשונותם, מאדמו תימן עד קצה מלכות פרס. ונוגה מסביב לך כאשר הואלת לבאר את שירי ספרד, וקרני אורך זרחו על סיפורי מעשי אלכסנדר מוקדון הוא בעל קרניים ועל כל הקורות אשר מצאו את בת-ציון מיום היותה לעם עד היום הזה. אבן מקיר תגיד סודה בהשמיעך קולך ואותיות פורחות תחיצבנה לפניך בחקרך את הכתובות המטושטשות. שפת מצרים ולשון ארם וכל מדברי המושלמים ומבטא פי כל בני איראפא

שגורים הם בפוך, אבל על כולם כנזר תפארה תתנוסס ביפיה ובזוהר טהרה העבריה, משובצת בפניני רעיוניך, כי מי כמוך יודע חין ערכה ומושל בכל גבולה. יגיעת גם מצאת מרגליות מזתירות בפומיהן דעתיקי יומין להאיר בהן מסוף העולם עד סופו. כך נתפאר, כי כך נפגשו יחד תורה עם חכמה, מדות נעלות עם אמונה שלמה. ועל כן יספרו בגויים כבוד אברהם, הוד והדר ישיתו לשם אליהו, יתנו להרכבי כבוד ועוז... לפני שמש יגון שמו..."

ספר חיובל — "זכרון לאברהם אליהו"⁵² — הוצא לכבודו, למלאות לו 70 שנה, ע"י ועד בן 12 אישי-מדע בעולם כולו⁵³, ואשר בו השתתפו 37 מלומדים⁵⁴ במאמריהם בחכמת ישראל — החל מהתנ"ך וגמור בחסידות וחליפת מכתבים עם יש"ר, לרבות טכסטים ערביים — בעיקר על נושאים שראא"ה טיפל בהם⁵⁵.

ה

הרכבי היה, כאמור, גדול חוקרי הקראות ותולדות הקראים, מתחילתם ועד ימינו, ועד בכלל⁵⁶. המשכילים בדורו התעניינו בקראות כאסמכתא ל"תיקונים" בדת. לעומתם עוסק הרכבי בקראות לשם העמקת הבנתנו ההיסטורית וכדי להוציא מלבם של המשכילים והריפורמים⁵⁷. דרך מחקרו הוא חושף את פסלותה של הקראות ומגיע לגילוי זיופיו של פירקוביץ.

והרי תמצית מסקנותיו על הקראות והקראים⁵⁸.

ענן ריכז סביבו את כל שרידי הכיתות המתנגדות ליהדות הרבנית. סטיה מן המסורת איחדה את הקרעים. מכאן יסוד, להתפוררות הכת לכתחילה. הכת נהנית מחסותו של שלטון זר. מכאן חומרות בדויות ומכאן שלילת מצוות מעשיות בכללותן. המחמירים הגיעו בתחום "אבלי ציון" לקצה הסגפנות והפרישה מחיי חברה, וצורה זאת של קראות נידונה למיתה בהגיעה להעברת יום השבת ליום... שני. גם החלק החפשי בדעות ובמעשים שבקראים בטל מן העולם בהטמנו בערבים ובפרסים המושלמים. נשארו בעלי "שביל הזהב".

חוסר עקביות מציין את התיאולוגיה הקראית: מכאן התנגדות למסורת הקרואה בפיהם: רבנית, ומכאן פניה להתרת ספקות במקרים מסוימים לדעת "הרבניים". וכך ביחסם כלפי ענן. יש והוא נחשב כ"ראש המשכילים" ויש — כ"ראש הכסילים". יש וחכם קראי מוכיח צדקת דעתו-פירושו ע"י... שבועה. פירושי המקראות של קראים שרירותיים וזרים ומהם מסקנותיהם הלכה למעשה⁵⁹.

רק תנאים מסויימים סייעו להתפשטות הקראות. שנעצרה עם פולמוסו של רב סעדיה גאון, אשר היכם מכה ניצחת לדורות. הרמב"ם חיסל את השפעתם במצרים.

בעל תוכן היסטורי ומדעיספרותי. מ"חדשים וגם ישנים" נכנסו כהערות לגרן⁽²⁴⁾.

בקשר עם מחקריו בתולדות היהודים ברוסיה ובתולדות הכוזרים והקראים, נזקק לגיאוגרפיה היסטורית של דרום רוסיה והגיע למסקנות-הכרעות גם במקצוע זה לפי דרכו.

הוא נזקק לאפיגרפיקה עברית, תחילה לכתובת מישע מלך מואב⁽⁴⁴⁾ ואח"כ לאפיגרפיקה המאוחרת, ביחוד זו שבחצי-אי קרים ובחצי-אי טאמאן⁽⁴⁵⁾. בפליאוגרפיה העברית חשובים מחקריו בכתבי-היד השומרוניים של התורה שבספריית פטרבורג, שתיאורם נתן בספר מקיף, וכן תיאוריו של כתבי-היד של תנ"ך שהגיעו לספרייה זו⁽⁴⁶⁾.

בפילולוגיה⁽⁴⁷⁾ — פירסם מאמרים על מלים מצריות, אשוריות ובבליות שבתנ"ך.

ביקורות והערות פירסם, בין השאר, על ספרים בפילולוגיה, היסטוריה, ארכיאולוגיה של המזרח וכדו'.

ערך ביבליוגרפי כביר יש לרשימות כתבי-יד של התנ"ך שבספריית פטרבורג, שרשם עם שטארק⁽⁴⁸⁾. הוא הכין תיאור מקיף של כל כתבי היד בעברית ובערבית-עברית שבספריית פטרבורג (היא לנינגרד), עם קטעים מתוכם והסברים מאיר-עיניים; התיאור כתוב עברית והשתרע על מאתיים גליונות-דפוס⁽⁴⁹⁾.

עם מלאות 35 שנה לפעולתו, תוארה במעמד חגיגי תרומתו לחכמת ישראל ולמדע בלשון נמלצת⁽⁵¹⁾:

...איש רב תבונות אברהם לכל תופש סדרי קדמונינו, הכי קראו שמך אליהו, כי כמוהו קנאת לתורתנו ותשיב לב בנים על אבותם ותגאל מאבדון את "תשובות הגאונים" אנשי השם אשר מעולם ותפדה משחת השכחה את מפעלי סעדיה גאון תפארנו. אתה השלם השלמת את שלשלת המסורה ובכל כתבי הקודש אתה נאמן, ואין דבר נכחד ממך בבתי נכאת בן-אשר ובן-נפתלי. עיניך ראו חיבורי חכמינו, אשר אבד מני אנוש זכרם ותחדש כנשר את נעוריהם. ויתן לך ד' שכל להבין דברי הריבות בין ישורון ובין הכותים והמהלקות אשר צמחו בין מכבדי התלמוד ובין בני-מקרא. ותצלח עליך רוח אלוקים בחקירתך אדות מנהגי קהילות הקדם לפי ארצותם ולשונותם, מאדמו תימן עד קצה מלכות פרס. ונוגה מסביב לך כאשר הזאלת לבאר את שירי ספרד, וקרני אורך זרחו על סיפורי מעשי אלכסנדר מוקדון הוא בעל קרניים ועל כל הקורות אשר מצאו את בת-ציון מיום היותה לעם עד היום הזה. אבן מקיר תגיד סודה בהשמיעך קולך ואותיות פורחות תחיצבנה לפניך בחקרך את הכתובות המטושטשות. שפת מצרים ולשון ארם וכל מדברי המושלמים ומבטא פי כל בני איראפא

שגורים הם בפוך, אבל על כולם כנזר תפארת תתנוסס ביפיה ובזוהר טהרה העבריה, משובצת בפניני רעיוניך, כי מי כמוך יודע חין ערכה ומושל בכל גבולה.יגעת גם מצאת מרגליות מזתירות בפומיהן דעתיקי יומין להאיר בהן מסוף העולם עד סופו. כך נתפאר, כי כך נפגשו יחד תורה עם חכמה, מדות נעלות עם אמונה שלמה. ועל כן יספרו בגוים כבוד אברהם, הוד והדר ישיתו לשם אליהו, יתנו להרכבי כבוד ועוז... לפני שמש יגון שמו..." ספר היובל — "זכרון לאברהם אליהו"⁽⁵²⁾ — הוצא לכבודו, למלאות לו 70 שנה, ע"י ועד בן 12 אישי-מדע בעולם כולו⁽⁵³⁾, ואשר בו השתתפו 37 מלומדים⁽⁵⁴⁾ במאמריהם בחכמת ישראל — החל מהתנ"ך וגמור בחסידות וחליפת מכתבים עם יש"ר, לרבות טכסטים ערביים — בעיקר על נושאים שראא"ה טיפל בהם⁽⁵⁵⁾.

ה

הרכבי היה, כאמור, גדול חוקרי הקראות ותולדות הקראים, מתחילתם ועד ימינו, ועד בכלל⁽⁵⁶⁾. המשכילים בדורו התעניינו בקראות כאסמכתא ל"תיקונים" בדת. לעומתם עוסק הרכבי בקראות לשם העמקת הבנתנו ההיסטורית וכדי להוציא מלבם של המשכילים והריפורמים⁽⁵⁷⁾. דרך מחקרו הוא חושף את פסלותה של הקראות ומגיע לגילוי זיופיו של פירקוביץ.

והרי תמצית מסקנותיו על הקראות והקראים⁽⁵⁸⁾.

ענן ריכוז סביבו את כל שרידי הכיתות המתנגדות ליהדות הרבנית. סטיה מן המסורת איחדה את הקרעים. מכאן יסוד, להתפוררות הכת לכתחילה. הכת נהנית מחסותו של שלטון זר. מכאן חומרות בדויות ומכאן שלילת מצוות מעשיות בכללותן. המחמירים הגיעו בתחום, "אבלי ציון" לקצה הסגפנות והפרישה מחיי חברה, וצורה זאת של קראות נידונה למיתה בהגיעה להעברת יום השבת ליום... שני. גם החלק החפשי בדעות ובמעשים שבקראים בטל מן העולם בהטמנו בערבים ובפרסים המושלמים. נשאר בעלי "שביל הזהב".

חוסר עקביות מציין את התיאולוגיה הקראית: מכאן התנגדות למסורת הקרואה בפיהם: רבנית, ומכאן פניה להתרת ספקות במקרים מסוימים לדעת "הרבניים". וכך ביחסם כלפי ענן. יש והוא נחשב כ"ראש המשכילים" ויש — כ"ראש הכסילים". יש וחכם קראי מוכיח צדקת דעתו-פירושו ע"י... שבועה. פירושי המקראות של קראים שרירותיים וזרים ומהם מסקנותיהם הלכה למעשה⁽⁵⁹⁾.

רק תנאים מסוימים סייעו להתפשטות הקראות, שנעצרה עם פולמוסו של רב סעדיה גאון, אשר היכם מכה ניצחת לדורות. הרמב"ם חיסל את השפעתם במצרים.

מלבד קרקסני אין היסטוריונים לקראים, מקורותיהם מתיחסים בקלות ראש וללא אחריות לכתובות ולדיוק בעובדות. אין להם סופרים ומשוררים חילוניים. החל מן המאה העשירית אין כל יצירה ספרותית ראויה לשמה לקראים במזרח. סגנון משונה ומלאכותי, כביכול תנכ"י, מאז ועד המאה התשע-עשרה, למדקדקים, לנקדנים ולבעלי המסורת של התנ"ך. מהם התנגדו למדע⁶⁰. לרוב הקניטו והציקו ל"רבניים" — קרי: היהודים.

בדומה היא, כי הכוזרים נתיחדו לקראות.

עד כיבוש חצי האי קרים, שלשם באו הקראים בתקופה מאוחרת ומצאו בבואם לשם ישוב יהודי "רבני" קדום יותר, נחשבו הקראים בעיניהם ובעיני הנכרים כיהודים, למרות הפולמוס עם היהודים "הרבניים". וכך היה גם בפולין-ליטא. מכאן ואילך מתחילים הקראים להסתייג מן היהודים, על מנת לזכות בזכויות שנשללו מן היהודים. וב-1863 זכו הקראים ברוסיה הצרית לשוויון זכויות. אברהם בן שמואל פירקוביץ — אב"ן רש"ף — היה זה שגרם בעיקר לכך, ע"י זיפויו (שגילם ראה"ה).

והרי פרשת זיפויו של פירקוביץ הקראי.

בבוא פירקוביץ מלוצק לקרים הדפיס (1832—1838) דברי השמצה על ה"רבניים". דבר זה לא הפריעו לאחר זמן לפנות לחכמי ישראל בבקשת המלצה בפני הרשות.

באותם הימים נוסדה באודיסה "חברה" (רוסית) להיסטוריה ועתיקות. שמטרתה היתה להאיר את העבר של דרום-רוסיה ולחקור בתולדות העמים והשבטים שבה. ביאנואר 1839 פנתה "החברה", באמצעות מושל חבל טאברידה, ל"חכם" הקראי ביבפאטוריה (היא: גזלו), שמחה באבוביץ, בהצעה, ש"חכמי" הקראים ישיבו על השאלות דלקמן:

- (1) מתי ולשם מה הגיעו הקראים לקרים והתישבו בו?
- (2) מניין ומאיזו אומה מוצאם של הקראים?
- (3) מה סגולתם, מנהגיהם ועיסוקם?
- (4) ההיו והישנם אישים בולטים מהם, שהעשירו את דורם במעשיהם?
- (5) האין בידי הקראים ספרי-זכרונות מאבותיהם הקדמונים, המוכיחים שאמונתם עתיקה ביותר?
- (6) לרגלי איזו סיבה נפרדו הקראים מן היהודים, "הרבניים" ומה ההבדל ביניהם בדת?

מתוך עצם ניסוח השאלות, מתבלטת כוונתן השקופה, המודרכת ע"י הקראים עצמם.

בקבלו את פניית "החברה" מאודיסה, כינס "החכם" באבוביץ נציגי עדות

הקראים בקרים לשם התייעצות בענין התשובה על השאלות — ומענה לא היה בפיהם. הצילם מן המבוכה פירקוביץ. והנה מה שעלה על לבו.

כשנה לפני כן, התגורר פירקוביץ באחוזתו של באבוביץ ע"י העיר קאראסובאזאר, המאוכלסת יהודים "רבניים" תושבי קרים מקדמת דנא — קרימצי'אקים⁶¹. אצלם ראה פירקוביץ כתבי-יד עתיקים. והוא החליט להשתלט על כתבי-יד הללו לטובת הקראים, בחשבו למצוא בהם גם נתונים היסטוריים הדרושים לו.

בה בשעה הגיעו לפירקוביץ שמועות על תעודות עתיקות שבידי יהודי קאלקו, בעיקר בדרבנט וסביבותיה. גם באלו חשקה נפשו לנצלן לעניינו.

פירקוביץ הודיע לבאבוביץ, שהוא מקבל על עצמו את התפקיד למצוא את התעודות ההיסטוריות הנוגעות לקראים, הנדרשות ע"י "החברה" באודיסה, כאמור, בתנאי שהמושל⁶² — והוא יו"ר אותה "חברה" — יעניק לו "תעודת הגנה" בצירוף פקודה לשלטונות המקומיים בקרים ובקאווקו להושיט לו עזרה, יחד עם סיוע כספי מן "החברה". מבוקשו ניתן, וגם הקראים הקציבו לו קצבה כל זמן עיסוקו במחקרו זה.

פירקוביץ פנה תחילה לקאראסובאזאר ובעזרת המשטרה החרים בכח מידי הקרימצי'אקים את כתבי-יד העתיקים, בעלי-ערך מדעי רב ומקודשים בעיני היהודים התמימים, ששמרו עליהם ביראת כבוד דורות רבים. פירקוביץ תיאר אח"כ בציניות, איך התחננה לפניו כל עדת הקרימצי'אקים בבכיות וביללות שלא לגזול מאתם את כתביהם. בתוך כתי"י היו: כת"י של נביאים אחרונים, שנכתב בבבל בשנת 916 לספירתם עם ניקוד בבלי עליון וכת"י של תנ"ך שלם, שנכתב במצרים ב-1009—1010 לספירתם. את אלה הציג פירקוביץ כמצאות מבית הכנסת... הקראי בצ'ופוט'קלע.

בהגיע ל"חברה" באודיסה משלוח ראשון זה של פירקוביץ, אשר היהודים המלומדים (שמחה פינסקר, ב. שטרן וד"ר פיגר) העידו על ערכו המדעי, שלחה "החברה" לפירקוביץ תודה חמה והעניקה לו פרס.

פירקוביץ, שיכור מהצלחתו, המשיך במסעו בקרים ואח"כ בקאווקו, בגזלו בכוח השלטון אוצרות רוח עתיקים מן היהודים ובהציגו אותם בעיקר כתעודות קראיות.

ברם, לא היה בכל אלה משום נתונים היסטוריים בנוגע לקראים בקרים. ופ. החליט ל"תקן" את ההיסטוריה ולהתאימה לצרכיו. וכך היתה דרכו.

באפיגרפים שבכתבי-יד, שבהם צוינו תאריכים מאוחרים — שיגם פירקוביץ לתאריכים מוקדמים יותר; באלה שלא צוינו מקומם — הוסיף שם מקום בקרים; יש ופ. "הזכיר" בהם עניין הקראות; בכתבי-יד ללא אפיגרפים — "חיבר" פ. אפיגרפים. בדה מאורעות קדומים הנוגעים בקראים. זיפים כאלה

מלבד קרקסני אין היסטוריונים לקראים, מקורותיהם מתיחסים בקלות ראש וללא אחריות לכרונולוגיה ולדיוק בעובדות. אין להם סופרים ומשוררים חילוניים. החל מן המאה העשירית אין כל יצירה ספרותית ראויה לשמה לקראים במזרח. סגנון משונה ומלאכותי, כביכול תנכ"י, מאז ועד המאה התשע-עשרה, למדקדקים, לנקדנים ולבעלי המסורת של התנ"ך. מהם התנגדו למדע⁶⁰. לרוב הקניטו והציקו ל"רבניים" — קרי: היהודים.

בדותא היא, כי הכוזרים נתיחדו לקראות.

עד כיבוש הצי"האי קרים, שלשם באו הקראים בתקופה מאוחרת ומצאו בבואם לשם ישוב יהודי-רבני קדום יותר, נחשבו הקראים בעיניהם ובעיני הנכרים כיהודים, למרות הפולמוס עם היהודים, הרבניים. וכך היה גם בפולין-ליטא. מכאן ואילך מתחילים הקראים להסתייג מן היהודים, על מנת לזכות בזכויות שנשללו מן היהודים. וב-1863 זכו הקראים ברוסיה הצרית לשוויון זכויות. אברהם בן שמואל פירקוביץ — אב"ן רש"ף — היה זה שגרם בעיקר לכך, ע"י זיפויו (שגילם ראה"ה).

והרי פרשת זיפויו של פירקוביץ הקראי.

בבוא פירקוביץ מלוצק לקרים הדפיס (1832—1838) דברי השמצה על ה"רבניים". דבר זה לא הפריעו לאחר זמן לפנות לחכמי ישראל בבקשת המלצה בפני הרשות.

באותם הימים נוסדה באודיסה "חברה" (רוסית) להיסטוריה ועתיקות. שמטרתה היתה להאיר את העבר של דרום-רוסיה ולחקור בתולדות העמים והשבטים שבה. ביאנואר 1839 פנתה "החברה", באמצעות מושל חבל טאברידה, ל"חכם" הקראי ביבפאטוריה (היא: גזלוו), שמחה באבוביץ, בהצעה, ש"חכמי" הקראים ישיבו על השאלות דלקמן:

- (1) מתי ולשם מה הגיעו הקראים לקרים והתישבו בו?
- (2) מניין ומאיזו אומה מוצאם של הקראים?
- (3) מה סגולתם, מנהגייהם ועיסוקם?
- (4) ההיו והישנם אישים בולטים מהם, שהעשירו את דורם במעשיהם?
- (5) האין בידי הקראים ספרי-זכרונות מאבותיהם הקדמונים, המוכיחים שאמונתם עתיקה ביותר?
- (6) לרגלי איזו סיבה נפרדו הקראים מן היהודים, הרבניים? ומה ההבדל ביניהם בדת?

מתוך עצם ניסוח השאלות, מתבלטת כוונתן השקופה, המודרכת ע"י הקראים עצמם.

בקבלו את פניית "החברה" מאודיסה, כינס "החכם" באבוביץ נציגי עדות

הקראים בקרים לשם התייעצות בענין התשובה על השאלות — ומענה לא היה בפיהם. הצילם מן המבוכה פירקוביץ. והנה מה שעלה על לבו.

כשנה לפני כן, התגורר פירקוביץ באחוזתו של באבוביץ ע"י העיר קאראסובאזאר, המאוכלסת יהודים-רבניים תושבי קרים מקדמת דנא — קרימצי'אקים⁶¹. אצלם ראה פירקוביץ כתבי-יד עתיקים. והוא החליט להשתלט על כתבי-יד הללו לטובת הקראים, בחשבו למצוא בהם גם נתונים היסטוריים הדרושים לו.

בה בשעה הגיעו לפירקוביץ שמועות על תעודות עתיקות שבידי יהודי קאלקו, בעיקר בדרבנט וסביבותיה. גם באלו חשקה נפשו לנצלן לעניינו.

פירקוביץ הודיע לבאבוביץ, שהוא מקבל על עצמו את התפקיד למצוא את התעודות ההיסטוריות הנוגעות לקראים, הנדרשות ע"י "החברה" באודיסה, כאמור, בתנאי שהמושל⁶² — והוא יו"ר אותה "חברה" — יעניק לו "תעודת הגנה" בצירוף פקודה לשלטונות המקומיים בקרים ובקאווקו להושיט לו עזרה, יחד עם סיוע כספי מן "החברה". מבוקשו ניתן, וגם הקראים הקציבו לו קצבה כל זמן עיסוקו במחקרו זה.

פירקוביץ פנה תחילה לקאראסובאזאר ובעזרת המשטרה החרים בכח מידי הקרימצי'אקים את כתבי-יד העתיקים, בעלי-ערך מדעי רב ומקודשים בעיני היהודים התמימים, ששמרו עליהם ביראת כבוד דורות רבים. פירקוביץ תיאר אח"כ בציניות, איך התחננה לפניו כל עדת הקרימצי'אקים בבכיות וביללות שלא לגזול מאתם את כתביהם. בתוך כתה"י היו: כת"י של נביאים אחרונים, שנכתב בבבל בשנת 916 לספירתם עם ניקוד בבלי עליון וכת"י של תנ"ך שלם, שנכתב במצרים ב-1009—1010 לספירתם. את אלה הציג פירקוביץ כמצואות מבית הכנסת... הקראי בצ'ופוט-קלע.

בהגיע ל"חברה" באודיסה משלוח ראשון זה של פירקוביץ, אשר היהודים המלומדים (שמחה פינסקר, ב. שטרן וד"ר פיגר) העידו על ערכו המדעי, שלחה "החברה" לפירקוביץ תודה חמה והעניקה לו פרס.

פירקוביץ, שיכור מהצלחתו, המשיך במסעו בקרים ואח"כ בקאווקו, בגזלו בכוח השלטון אוצרות רוח עתיקים מן היהודים ובהציגו אותם בעיקר כתעודות קראיות.

ברם, לא היה בכל אלה משום נתונים היסטוריים בנוגע לקראים בקרים. ופ. החליט ל"תקן" את ההיסטוריה ולהתאימה לצרכיו. וכך היתה דרכו.

באפיגרפים שבכתבי-יד, שבהם צוינו תאריכים מאוחרים — שיגם פירקוביץ לתאריכים מוקדמים יותר; באלה שלא צוינו מקומם — הוסיף שם מקום בקרים; יש ופ. "הזכיר" בהם עניין הקראות; בכתבי-יד ללא אפיגרפים — "חיבר" פ. אפיגרפים, בדה מאורעות קדומים הנוגעים בקראים, זיפים כאלה

ביצע פ. גם על גבי מצבות — בעיקר בצ'ופוט-קלע, בהשתמשו באבנים מהוקצעות שנשארו במקום מן התקופה שהיתה העיר בירת השולטנים. כל הנתונים של הממצאים ש"נתגלו" כביכול ע"י פ. היוו משהו בלתי-שכיח. חצי האי קרים שייך למקומות, שהדיעות עליהם מרובות. בכל התקופות — היוונית, הביזנטית, האיטלקית, הכוזרית — היו קשרים לקרים עם העולם התרבותי. סופרים מן המזרח כותבים; בידגו מצבות, כתובות, מטבעות של העמים שישבו בקרים. משום כך הדחימו כל-כך גילויי פירקוביץ, הסותרים את כל הידוע עד אז.

לדוגמא: אליבא דפ. לפי כתה"י והכתובות שעל המצבות, יוצא, כי הטטרים הם בני מדי הקדמונים, ששפתם כאילו היתה טטרית. בני מדי אלה התישבו, לפי פ., בקרים בשעת מלחמת מלך פרס קמביוז עם סקיתים, שגם הם, לפי פ., טטרים. כבני ברית של קמביוז, הגיעו לקרים בני עשרת-השבטים ובנו שלוש ערים: סולחת, אונחת וסלע-היהודים (צ'ופוט-קלע, ישראלים, בני עשרת השבטים — ויהודים?!). הישראלים כאילו השתמשו, הן בספירה מחורבן שומרון והן בספירה מבריאית העולם — וזו ב-151 שנה ארוכה יותר מן הספירה הרגילה בישראל מבריאית העולם שנוהגת גם אצל הקראים! "הספירות" הללו של פ. הן בלתי-ידועות, הן בספרות היהודית והן בספרות הקראית.

כל "הנתונים" הללו נדחו בהחלט ע"י תעודות ועדויות היסטוריות מהימנות. צ'ופוט-קלע, שמה הראשון היה קירקיר [קירקרי]. במאה ה-14 ישבו בה אלאנים. היא שימשה בירה לחאן טטרי. אח"כ ישבו בה יוונים נוצרים, עד המחצית הראשונה של המאה ה-17 היא נקראת קלע. רק בתקופה האחרונה נקראה צ'ופוט-קלע בגלל היהודים שנתישבו בה. שיוך שם העיר "לישראלים" — אבות הקראים" מתקופת קמביוז — הוא זיוף היסטורי מגוהך.

הבדיה על ישראלים בני בריתו של קמביוז לא באה אלא להוכיח, כי אבות הקראים היגרו מארץ-ישראל לקרים מאות בשנים לפני הצליבה ולא עליהם האחריות לכך.

פ. "פיברק" אפיגרפים מזויפים לכתבי-יד עתיקים באמת, להוכיח כי בעלי המסורה והמדקדקים, בעלי הניקוד והטעמים, ובכלל חכמי ישראל הגדולים — כולם קראים היו.

הכתובות על המצבות בצ'ופוט-קלע מהן ש"פוברק" מתחילתן (כגון: זו של יצחק סנגרי שגייר את הכוזרים), מהן שזויפו תאריכיהן ומהן שנוספו בהן "ספירות".

מכיוון שב"חברה" האודיסאית לא היו מומחים לעברית, פנתה זו למנהל ביה"ס היהודי שטרן, שעם היותו אדם משכיל, לא מסוגל היה להתמצא בסבך השאלות של היסטוריה, פילולוגיה, ארכיאולוגיה. שנתעוררו ע"י "גילויי" פירקוביץ. שטרן נשלח לצ'ופוט-קלע. שם סודרו לו כמה הפתעות של "גילויים".

שחנפו לו מאד. ברם גם שטרן הרגיש בכמה זיופים ואת הערותיו על כך מסר לפירקוביץ, והן נתגלו רק אחרי מותו של פ.

שי"ר עמד מיד⁶³ על זיופי פ., בנתחו את מצבת יצחק סנגרי, שלא היה ולא נברא.

ברם, אל המלומדים הרוסים לא הגיעו הדברים ופ. ותומכיו הקראים⁶⁴ המשיכו להגן על אמיתות הכתובות, גם לאחר שהמומחים באירופה, ובעיקר הרכבי, הכירו את הזיוף.

ולזיופי פ. היו תוצאות ממשיות מאד. בשנות ה-50 מסרו הקראים בטרקוי יפו-יכ"ח לפ. ולחותרו גבריאל לפנות לממשלה הרוסית בבקשה להעניק לקראים שיווי זכויות. בין הנימוקים: הקראים באו לקרים לפני הצליבה, כפי שהוכח ממצבות וכו', שגילה פ.

ב-1852 רשם פ. בתזכיר "מוצאם של הקראים" והדגיש, כי הם אינם יהודים כלל.

ב-1856 מכר פ. את כתבי-היד לספריה המלכותית בפטרבורג בעד 100.000 רובל. אוסף שני נקנה מיורשיו אחרי מותו⁶⁵.

שמחה פינסק, המשומד פרופ' דניאל חבולסון, גרץ, יוסט, יוליוס פירסט, בצלאל שטרן ועוד כמה אחרים האמינו ב"תגליותיו" של פירקוביץ ועזרו לפירסומו ופירסומו. ותוצאות המשגה מורגשות בחכמת ישראל עד היום הזה.

אין להכחיש את חשיבותם המדעית של כתבי-היד שמצא פ. — כשהם לעצמם בלא "עריכתם". ברם, כאן יש לזכור, שהם נגזלו בחלקם מידי היהודים.

הרכבי עמד בראש מגלי זיופיו של פירקוביץ; תחילה יחיד כמעט, ואח"כ עם יחידים, ולבסוף הזדהה עמו העולם המדעי וניצל מן הרמאות הזדונית, כדרך שניצל מזיופי ה"מואביטיקה" של המומר שפירא.

בגילוי זיופה של "כתובת אסתר" סייע ההיסטוריון קוניק הרוסי. בזיופה של "כתובת סנגרי" הרגיש מיד גם רשי"ר, כאמור. "כתובת אברהם בן שמחה הספרדי" הופרכה בהתבדות סיפורו של נסטור, שאליו הותאם⁶⁶.

רבות פירסם הרכבי, כאמור, בפרשת פ. במרוכז נמצא דבריו בנידון זה

בספרו:

Altjuedische Denkmäler aus der Krim, mitgeteilt von Abraham Firkowitsch (1839 — 1872) und geprüft von A. Harkavy. St. Petersburg, 1876. 4°. X, (2), 228 S. Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St. Petersburg, VIIe Série, Tome XXIV, 1.

ובערכים: Каранмы [קראים] Фирковичъ [פירקוביץ] — в Еврейская Энциклопедія [האנציקלופדיה היהודית ברוסית]. את אספי פ. בדק ורשם הרכבי בצורה נאמנה והם מקור לא אכזב עד היום⁶⁷.

ביצע פ. גם על גבי מצבות — בעיקר בצ'ופוט-קלע, בהשתמשו באבנים מהוקצעות שנשארו במקום מן התקופה שהיתה העיר בירת השולטנים.

כל הנתונים של הממצאים ש"נתגלו" כביכול ע"י פ. היוו משהו בלתי־שכיח. חצי האי קרים שייך למקומות, שהידיעות עליהם מרובות. בכל התקופות — היוונית, הביזנטית, האיטלקית, הכוזרית — היו קשרים לקרים עם העולם התרבותי. סופרים מן המזרח כותבים; בדינו מצבות, כתובות, מטבעות של העמים שישבו בקרים. משום כך הדחימו כל־כך גילויי פירקוביץ, הסותרים את כל הידוע עד אז.

לדוגמא: אליבא דפ. לפי כתה"י והכתובות שעל המצבות, יוצא, כי הטטרים הם בני מדי הקדמונים, ששפתם כאילו היתה טטרית. בני מדי אלה התישבו, לפי פ., בקרים בשעת מלחמת מלך פרס קמביוז עם סקיתים, שגם הם, לפי פ., טטרים. כבני ברית של קמביוז, הגיעו לקרים בני עשרת־השבטים ובנו שלוש ערים: סולחת, אונחת וסלע־היהודים (צ'ופוט-קלע, ישראלים, בני עשרת השבטים — ויהודים?!). הישראלים כאילו השתמשו, הן בספירה מחורבן שומרון והן בספירה מבריאית העולם — וזו ב־151 שנה ארוכה יותר מן הספירה הרגילה בישראל מבריאית העולם שנוהגת גם אצל הקראים! "הספירות" הללו של פ. הן בלתי־ידועות, הן בספרות היהודית והן בספרות הקראית.

כל "הנתונים" הללו נדחו בהחלט ע"י תעודות ועדויות היסטוריות מהימנות. צ'ופוט-קלע, שמה הראשון היה קירקיר [קירקרי]. במאה ה־14 ישבו בה אלאנים. היא שימשה בירה לחאן טטרי. אח"כ ישבו בה יוונים נוצרים, עד המחצית הראשונה של המאה ה־17 היא נקראת קלע. רק בתקופה האחרונה נקראה צ'ופוט-קלע בגלל היהודים שנתישבו בה. שיוך שם העיר "לישראלים" — אבות הקראים" מתקופת קמביוז — הוא זיוף היסטורי מגוהך.

הבדיה על ישראלים בני בריתו של קמביוז לא באה אלא להוכיח, כי אבות הקראים היגרו מארץ־ישראל לקרים מאות בשנים לפני הצליבה ולא עליהם האחריות לכך.

פ. "פיברק" אפיגרפים מזויפים לכתבי־יד עתיקים באמת, להוכיח כי בעלי המסורה והמדקדקים, בעלי הניקוד והטעמים, ובכלל חכמי ישראל הגדולים — כולם קראים היו.

הכתובות על המצבות בצ'ופוט-קלע מהן ש"פוברקו" מתחילתן (כגון: זו של יצחק סנגרי שגייר את הכוזרים), מהן שזויפו תאריכיהן ומהן שנוספו בהן "ספירות".

מכיוון שב"חברה" האודיסאית לא היו מומחים לעברית, פנתה זו למנהל ביה"ס היהודי שטרן, שעם היותו אדם משכיל, לא מסוגל היה להתמצא בסבך השאלות של היסטוריה, פילולוגיה, ארכיאולוגיה. שנתעוררו ע"י "גילויי" פירקוביץ. שטרן נשלח לצ'ופוט-קלע. שם סודרו לו כמה הפתעות של "גילויים".

שחנפו לו מאד. ברם גם שטרן הרגיש בכמה זיופים ואת הערותיו על כך מסר לפירקוביץ, והן נתגלו רק אחרי מותו של פ.

שי"ר עמד מיד⁶³ על זיופי פ., בנתחו את מצבת יצחק סנגרי, שלא היה ולא נברא.

ברם, אל המלומדים הרוסים לא הגיעו הדברים ופ. ותומכיו הקראים⁶⁴ המשיכו להגן על אמיתות הכתובות, גם לאחר שהמומחים באירופה, ובעיקר הרכבי, הכירו את הזיוף.

ולזיופי פ. היו תוצאות ממשיות מאד. בשנות ה־50 מסרו הקראים בטרקוי יפו־יכ"ח לפ. ולחותנו גבריאל לפנות לממשלה הרוסית בבקשה להעניק לקראים שיווי זכויות. בין הנימוקים: הקראים באו לקרים לפני הצליבה, כפי שהוכח ממצבות וכו', שגילה פ.

ב־1852 רשם פ. בתזכיר "מוצאם של הקראים" והדגיש, כי הם אינם יהודים כלל.

ב־1856 מכר פ. את כתבי־היד לספריה המלכותית בפטרבורג בעד 100.000 רובל. אוסף שני נקנה מיורשיו אחרי מותו⁶⁵).

שמחה פינסק, המשומד פרופ' דניאל חבולסון, גרץ, יוסט, יוליוס פירסט, בצלאל שטרן ועוד כמה אחרים האמינו ב"תגליותיו" של פירקוביץ ועזרו לפירסומו ופירסומו. ותוצאות המשגה מורגשות בחכמת ישראל עד היום הזה.

אין להכחיש את חשיבותם המדעית של כתבי־היד שמצא פ. — כשהם לעצמם בלא "עריכתם". ברם, כאן יש לזכור, שהם נגזלו בחלקם מידי היהודים.

הרכבי עמד בראש מגלי זיופיו של פירקוביץ; תחילה יחיד כמעט, ואח"כ עם יחידים, ולבסוף הזדהה עמו העולם המדעי וניצל מן הרמאות הזדונית, כדרך שניצל מזיופי ה"מואביטיקה" של המומר שפירא.

בגילוי זיופה של "כתובת אסתר" סייע ההיסטוריון קוניק הרוסי. בזיופה של "כתובת סנגרי" הרגיש מיד גם רשי"ר, כאמור. "כתובת אברהם בן שמחה הספרדי" הופרכה בהתבדות סיפורו של נסטור, שאליו הותאם⁶⁶.

רבות פירסם הרכבי, כאמור, בפרשת פ. במרוכז נמצא דבריו בנידון זה

בספרו:

Altjuedische Denkmäler aus der Krim, mitgeteilt von Abraham Firkowitsch (1839 — 1872) und geprueft von A. Harkavy. St. Petersburg, 1876. 4°. X, (2), 2288 S. Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St. Petersburg, VIIIE Série, Tome XXIV, 1.

ובערכים: Каранмы ["קראים"] Фирковичъ [פירקוביץ] — ב" Еврейская Энциклопедія [האנציקלופדיה היהודית ברוסית]. את אספי פ. בדק ורשם הרכבי בצורה נאמנה והם מקור לא אכזב עד היום⁶⁷.

[צינוביץ], שערים (ת"א), י"ח וכו' אייר תשי"ד; הג"ל, הצופה, י"א סיון תש"ד;

א. ז. רבינוביץ, הפועל הצעיר, 1-2, תרע"א; א. ליטאי, הארץ, כ"ה בסיון תש"ד;
א. צפרוני, מעברות תרע"ט, א. 87-88; דור ישרים (על משפחת הרכבי),

אלחנן הרכבי, ניוירוק, 1903, מעמ' 20 ואילך; נאוארעדאק, אלכסנדר הרכבי, נ"י,

1921, עמ' 35. יש עמדי כרטיסיה עשירה של הספרות על א.א.ה.; מר מ. צינוביץ

המציא לי 15 ערכים, ואכמ"ל, ב"דואר" (תרפ"ה, מ"א) פורסם כרוז להדפסת ספריו.

אני מכין את הוצאת מבחר כתביו, מקובצים ומתורגמים, בד' כרכים. עירית

תל-אביב בישיבת מועצתה מ"א בשבט תש"י החליטה על קריאת שם רחוב על שם

אא"ה. (ברם עד היום ההחלטה לא בוצעה משום-מה). בתשי"ד, במלאות 35 שנה

למותו, הוערכה במקצת דמותו ופעולתו באספות אזכרה ובעתונות.

3. זהו התאריך המדויק, שעליו העיד בעצמו ראא"ה במכתבו לא. ש. פוזנסקי מיום

24.12.1900 (מס' 43 מאגרותיו שפירסמן ר"ש אסף ז"ל ב"קובץ על יד", תרצ"ו),

ורבים טעו בתאריך (ספר היובל, "זכרון אברהם אליהו", למלאות לו שבעים שנה,

יצא בתרס"ט).

4. על אבותיו, יחוסו ותולדותיו של ראא"ה — ראה: "לחקר המשפחות", קונטרס

משפחת הרכבי; "נאוארעדאק" לאלכסנדר הרכבי; "רבי שמואל שטראשון מוילנא"

לצבי הרכבי, ירושלים, תשי"ז. בכל הנ"ל סומנה גם הביבליוגרפיה, וראה גם: "דור

ישרים" לאלחנן הרכבי.

5. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (сб. 1/2, до конца X в.).

Собралъ, перевелъ и объяснилъ А. Я. Гаркави. СПб. 1870, IX и 308

стр.

ב־1871 הופיעו שם מילואים להנ"ל, עוד 41 עמודים.

למחקר זה ערך קיים עד היום. באחרונה עומד מוסד ממשלתי בפולין להוציא

מחדש. בשעתו פירסם שלמה מנדלקרן מכתב מיוחד ב"המליץ" (44.VIII.1868)

בענין הגנת אא"ה על הדיסטריציה שלו לקבלת תואר מגיסטר.

6. ראה: דור ישרים, עמ' 23 — לפי החומר, שהומצא, כפי שגראה לי, ע"י אא"ה

עצמו. וה"ה — יעקב מארק בספרו הנ"ל. ש. ל. ציטרון ב"משומדים" גורס, שכוואלסאן

המושמד הכשיל את הפרופיסורה של הרכבי.

7. О первоначальномъ обиталище Семитовъ, Индоевропейцевъ и Ха-

митов. СПб. 1872, IV и 134 стр. Труды Вост.

Отд. Императорскаго Русско-Археологическаго Общества XVI

(1872), стр. 341—477.

פרק ראשון, מתוך י"ג הפרקים שבמחקר זה, פורסם גם ב־ Wiestnik Russkich Jewrei

באותה שנה (מס' 5). עורך "המליץ", אר"ז, פירסם בעתונו (תרל"ג 16.XII.1872)

מאמר מיוחד על הגנת דיסטריציה זו. יש לראות במחקר זה נסיון להרמוניזציה

בין המדע והמסורת, על מנת לקיים את האחרונה בשלמותה.

8. וסמוך לפטירתו, שעליה נודע בעולם באיחור, בגלל שיבושי הקשר ברוסיה ועם

רוסיה באותם הימים, העריכוהו: ד"ר נ. מ. גלבר (בעתון יהודי-גרמני בוויין).

ביבליוגרפיה כוללת

1. צבי הרכבי: לחקר משפחות. מהדורה שניה, הוצאת הספרים הארץ-ישראלית, ירושלים, תשי"ג. העמודים 33—42 [וכתדפיס: משפחת הרכבי].
2. אלחנן הרכבי: דור ישרים. גויארק, 1903 [בעברית צוינה שנת "ולזכרון בספר" לפ"ק, היינו: תרס"א]. העמודים 20—37.
3. אלכסנדר הרכבי [הארקאזי]: נאוארעדאק. ניוירוק, 1921, עמ' 35 ועמ' 101.
4. דוד מגיד: Еврейская Энциклопедия, 1910, ערך: Гаркави А. Я.
5. דוד מגיד ושמואל אברהם פוזנסקי: רשימת ספרי א. א. הרכבי ומאמריו. פטרסבורג, תרס"ט. תוצאה מיוחדת מתוך המאסף, "זכרון לאברהם אליהו", אשר י"ל למלאות שבעים שנה לד"ר א. א. הרכבי. 392 ערכים, 44 עמ'.
6. שמחה אסף: מכתבי ר' אברהם-אליהו הרכבי לר' שמואל-אברהם פוזנסקי. קובץ על יד, מקיצי נרדמים, ירושלים, תרצ"ו.
7. 28 מכתבי ר' א. א. הרכבי לר' ש. א. הורודיצקי. גזים של אגודת הסופרים העברים בתל-אביב, בכתב-יד.

הערות

1. ראה ערכו ברוב האנציקלופדיות הכלליות, לרבות "הסובייטית הגדולה" ברוסית [במהדורתה האחרונה (1952), כרך X, עמ' 231]; באנציקלופדיה הרוסית לברוקהאוז-עפרון — בכרך XV (ותמונתו, כאחד ממשתתפיה, בכרך LXXXII). וראה: Рашковский: Еврейскія знаменитости нашего времени, 1898—1902. (העירני על כך ברוך שוחטמן הי"ד).
2. ראה ספרי "לחקר משפחות" (מהדורה שניה, ירושלים, תשי"ג, פרק על ראא"ה, מעמ' 33 ואילך) (קונטרס ממני על משפחת הרכבי יצא גם לחוד) ושם סומנה הביבליוגרפיה עליו. וראה גם מאמרים עליו: ב"גלינות" ליצחק למדן (ז"ל), גל' אייר-סיון תשי"ד בחתימת גרשון ברכיה — צבי-גרשון הרכבי; ב"דואר" האמריקאי, גל' י"ט באדר תשס"ז; ב"ספר ליטא" (בדפוס); ב"אנציקלופדיה של חלוצי הישוב" (בדפוס). ועוד ראה עליו: יהושע גוטמן, השלח, כ"ד (הנ"ל בתדפיס, אודיסה, תרע"א: אברהם אליהו הרכבי); שמחה אסף — הקדמתו למכתבי ראא"ה לרש"א פוזנסקי, לדוד כהנא ואליהו, קובץ על יד, מקיצי נרדמים, תרצ"ו; יעקב מארק, גדולים פון אונזער צייט, נ"י, תרפ"ז — פרק על אא"ה (מעמ' 384 ואילך); מ[שה] בן-ראמוך

[צינובין], שערים (ת"א), י"ח וכו' אייר תשי"ד; הג"ל, הצופה, י"א סיון תש"ד;

א. ז. רבינובין, הפועל הצעיר, 1—2, תרע"א; א. ליטאי, הארץ, כ"ה בסיון תש"ד;
א. צפרוני, מעברות תרע"ט, א. 87—88; דור ישרים (על משפחת הרכבי),

אלחנן הרכבי, ניוירוק, 1903, מעמ' 20 ואילך; נאוארעדאק, אלכסנדר הרכבי, נ"י,

1921, עמ' 35. יש עמדי כרטיסיה עשירה של הספרות על א.א.ה.; מר מ. צינובין

המציא לי 15 ערכים, ואכמ"ל. ב"דואר" (תרפ"ה, מ"א) פורסם כרוז להדפסת ספריו.

אני מכין את הוצאת מבחר כתביו, מקובצים ומתורגמים, בד' כרכים. עירית

תל-אביב בשיבת מועצתה מ"א בשבט תש"י החליטה על קריאת שם רחוב על שם

א.א.ה. (ברם עד היום ההחלטה לא בוצעה משום-מה). בתשי"ד, במלאות 35 שנה

למותו, הוערכה במקצת דמותו ופעולתו באספות אזכרה ובעתונות.

3. זהו התאריך המדויק, שעליו העיד בעצמו רא"ה במכתבו לא. ש. פוננסקי מיום

24.12.1900 (מס' 43 מאגרותיו שפירסמן ר"ש אסף ו"ל ב"קובץ על יד", תרצ"ו),

ורבים טעו בתאריך (ספר היובל, "זכרון אברהם אליהו", למלאות לו שבעים שנה,

יצא בתרס"ט!).

4. על אבותיו, יחוסו ותולדותיו של רא"ה — ראה: "לחקר המשפחות", קונטרס

משפחת הרכבי; "נאוארעדאק" לאלכסנדר הרכבי; "רבי שמואל שטראשון מוילנא"

לצבי הרכבי, ירושלים, תשי"ז. בכל הנ"ל סומנה גם הביבליוגרפיה. וראה גם: "דור

ישרים" לאלחנן הרכבי.

5. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (сб. 1/2, до конца X в.).

Собралъ, перевелъ и объяснилъ А. Я. Гаркави. СПб. 1870, IX и 308

стр.

ב-1871 הופיעו שם מילואים להנ"ל, עוד 41 עמודים.

למחקר זה ערך קיים עד היום. באחרונה עומד מוסד ממשלתי בפולין להוציא

מחדש. בשעתו פירסם שלמה מנדלקרן מכתב מיוחד ב"המליץ" (44.VIII.1868)

בענין הגנת א.א.ה על הדיסטריציה שלו לקבלת תואר מגיסטר.

6. ראה: דור ישרים, עמ' 23 — לפי החומר, שהומצא, כפי שגראה לי, ע"י א.א.ה

עצמו. וה"ה — יעקב מארק בספרו הנ"ל. ש. ל. ציטרון ב"משומדים" גורס, שכוואלסאן

המושמד הכשיל את הפרופיסורה של הרכבי.

7. О первоначальномъ обиталище Семитовъ, Индоевропейцевъ и Ха-
митов.
СПБ. 1872, IV и 134 стр. Труды Вост.

Отд. Императорскаго Русско-Археологическаго Общества XVI

(1872), стр. 341—477.

פרק ראשון, מתוך י"ג הפרקים שבמחקר זה, פורסם גם ב" Wiestnik Russkich Jewrei

באותה שנה (מס' 5). עורך "המליץ", אר"ז, פירסם בעתונו (תרל"ג 16.XII.1872)

מאמר מיוחד על הגנת דיסטריציה זו. יש לראות במחקר זה נסיון להרמוניזציה

בין המדע והמסורת, על מנת לקיים את האחרונה בשלמותה.

8. וסמוך לפטירתו, שעליה נודע בעולם באיחור, בגלל שיבושי הקשר ברוסיה ועם

רוסיה באותם הימים, העריכוהו: ד"ר נ. מ. גלבר (בעתון יהודי-גרמני בוויין).

ביבליוגרפיה כוללת

1. צבי הרכבי: לחקר משפחות. מהדורה שניה, הוצאת הספרים הארץ-ישראלית, ירושלים, תשי"ג. העמודים 33—42 [וכתדפיס: משפחת הרכבי].
2. אלחנן הרכבי: דור ישרים. נויארק, 1903 [בעברית צוינה שנת "ולוכרון בספר" לפ"ק, היינו: תרס"א]. העמודים 20—37.
3. אלכסנדר הרכבי [הארקאוי]: נאוארעדאק. ניויאק, 1921, עמ' 35 ועמ' 101.
4. דוד מגיד: Гаркави А. Я.: Еврейская Энциклопедия, 1910, ערך: Гаркави А. Я.
5. דוד מגיד ושמאל אברהם פוננסקי: רשימת ספרי א. א. הרכבי ומאמריו. פטרסבורג, תרס"ט. תוצאה מיוחדת מתוך המאסף, "זכרון אברהם אליהו", אשר י"ל למלאות שבעים שנה לד"ר א. א. הרכבי. 392 ערכים, 44 עמ'.
6. שמחה אסף: מכתבי ר' אברהם-אליהו הרכבי לר' שמואל-אברהם פוננסקי. קובץ על יד, מקיצי נרדמים, ירושלים, תרצ"ו.
7. 28 מכתבי ר' א. א. הרכבי לר' ש. א. הורודיצקי. גזנים של אגודת הסופרים העברים בתל-אביב, בכתב-יד.

הערות

1. ראה ערכו ברוב האנציקלופדיות הכלליות, לרבות "הסובייטית הגדולה" ברוסית [במהדורות האחרונה (1952), כרך X, עמ' 231]; באנציקלופדיה הרוסית לברוקהאוז-עפרון — בכרך XV (ותמונתו, כאחד ממשתתפיה, בכרך LXXXII). וראה: Рашковский: Еврейскія знаменитости нашего времени, 1898—1902. (העירני על כך ברוך שוחטמן הי"ד).
2. ראה ספרי "לחקר משפחות" (מהדורה שניה, ירושלים, תשי"ג, פרק על רא"ה, מעמ' 33 ואילך) (קונטרס ממני על משפחת הרכבי יצא גם לחור) ושם סומנה הביבליוגרפיה עליו. וראה גם מאמרים עליו: ב"גליונות" ליצחק למדן (ז"ל), גל' אייר-סיון תשי"ד בחתימת גרשון ברכיה — צבי-גרשון הרכבי; ב"דואר" האמריקאי, גל' י"ט באדר תשס"ז; ב"ספר ליטא" (בדפוס); ב"אנציקלופדיה של חלוצי הישוב" (בדפוס). ועוד ראה עליו: יהושע גוטמן, השלה, כ"ד (הנ"ל בתדפיס, אודיסה, תרע"א: אברהם אליהו הרכבי); שמחה אסף — הקדמתו למכתבי רא"ה לרש"א פוננסקי, לדוד כהנא ואליהו, קובץ על יד, מקיצי נרדמים, תרצ"ו; יעקב מארק, גדולים פון אונזער צייט, נ"י, תרפ"ז — פרק על א.א.ה (מעמ' 384 ואילך); מ[שה] בן-ראמוך

ב"התורן" (גל' ט"ו מכ"ט בסיון תרע"ט), ב"הארץ" (גל' 20, מ"ב בתמוז תרע"ט), ב"צוקופט" (1919), ב"מוסף לדבר" (כסלו תרפ"ט) פורסם חומר עליו בשנותיו האחרונות. ועוד:

פוזנסקי, הצפירה (1919, 25); ש. ברנפלד, Ost und West (1919, 197).

9. גם י. מארק וגם ב"צ כ"ץ (דער טאג-מארגען זשורנאל, 28.3.54) כתבו בנידון דברי הבאי הסותרים זה את זה ושהצד השווה שבהם — איינכותם והטלת דופי במוסריותו ודתיותו ולזה ד"ם ואכמ"ל.

10. פרטים על כך משתקפים דרך אגב במכתביו לפוזנסקי, דוד כהנא ושמהא אסף. שאסף פירסם: 71 מכתבים לפוזנסקי (6.10.95 — 2.5.14), 2 לדוד כהנא (8.1.95, 16.3.63), 1 לאסף (כ טבת תרע"ו). ראה מאמרי על אסף ב"יבנה" ב' בעריכתו. באחרונה פורסמו עוד מכתביו: לחיים טשרנוביץ (רב צעיר) — ב"בצרון" (כ"א, חוב' א', ת"ש עמ' 264), לק"ז ויסוצקי (בעצם: לאחא"ע, — ב"העבר") ג' (ע"י ב. שוחטמן, אלול תשט"ו), לאלחנן הרכבי מה' אדר תרנ"ה — ב"לחקר משפחות" (עלידי), ב"גנזים", של אגודת הסופרים בת"א, ומצאים 28 מכתביו, אל ש. א. הורודיסקי. בידי — העתק מכתבו לרב חיים ברלין ומכתב, בכתב-ידו גופו, להרב קוק, שקיבלתי מידי רש"ח קוק ז"ל, ופירסמתי ממנו ב"הספר" ד-ו.

מכאן בקשה וקריאה לכל אלו שיש בידם מכתביו של אא"ה או העתקים מהם להמציאם לי על-מנת לפרסמם!

11. על ביקוריו בגדרה ובראשון לציון שמעתי מפי הביל"ואי א. סלומיאק ז"ל. וראה: "חדשים גם ישנים" לאא"ה, מס' 6; "הפסגה", תרנ"ה: מכתבו לרש"י פין — המליץ, 1886 (162).

12. כך סיפר לי ר' אהרן חיות נ"י בירושלים, שעלה לא"י בן י"ב בתר"ן וראה את ראה"ה בביקורו בירושלים. מקור נוסף אין לי בנידון. ברם, נאמנים עלי דברי חיות. 13. לדוגמא, ראה באוטוביוגרפיה של "רב צעיר" (פורסמה מקודם ב"בצרון" תשי"א ואילך) בענין יחס הכבוד שרחש לראה"ה הגאון רבי יצחק אלחנן ספקטור זצ"ל מקובנה. הדבר משתקף גם מתוך מכתביו להרב חיים ברלין (מו"ך תמוז תרמ"ו. מסרו לי להעתקה הרב אריה לויין הי"ו בירושלים).

14. כך נחוגו כמה מתאריכי חייו ועבודתו הספרותית: בתרנ"ו — 35 שנים לתחילת עבודתו הספרותית (מאמרו ב"ראזסווס", ברוסית, 1861, מס' 39 — "בענין הוצאת התלמוד עם סימני הפסק"), בתרס"ט — למלאות לו 70 שנה (באמת, נמלא, כנ"ל, בתרס"ו!), בתרע"א — 50 שנה לתחילת עבודתו, בתרע"ז — ברכוהו בהגיעו לגבורות. ראה: דור ישרים, 37—29; המליץ, 1896 (88); דער פריינד — דאס לעבען [מיסודו של ר' משה כרפס], 1906 (69); המודיע, תר"ע, ושם תרע"א (1); הצפירה, 1893, 163—162 (ביקור אא"ה בוורשה וגשף לכבודו עם ג. סוקולוב); לוח אחיאסף, תרנ"ה (י. ח. ז. וד. כהנא); הצפירה, 1911 (67/66).

מחיי חברת "מקיצי נרדמים" והעומדים בראשה עד סוף חייו. מוכיר כבוד בחברת "מרבי השכלה", מראשי קהילת פטרבורג, גבאי ("מלומד") בית הכנסת הגדול שם

(ראה: המליץ, 1894, 201 — 20 שנות גבורה). חבר בחברות מדעיות שונות ברוסיה ומחוצה לה. מרצה בכינוסי מזרחנים ועושה בשליחות מדעית בארץ-ישראל, במצרים. קיבל תוארי כבוד ונתכבד בתואר "אציל לדורות" מטעם ממשלת רוסיה. היה חבר ב"ועדה הרבנית" Раввинская комиссия הרביעית (פברואר-מרס 1879).

15. ראה: דור ישרים, עמ' 36—37; בתרנ"ו נטעה שדרה ע"ש בגן האתרוגים בגן שמואל ע"י חדרה (ראה המליץ, שנה הנ"ל, 40); מיום אישורו של "הועד האודיסאי" של "חובבי ציון" בתר"ן תרם לו בקביעות; היסטוריה של הספרות העברית, י. קלוזנר, עמ' 461; עיין פירסומי אא"ה בתולדות הישוב: באחד מכתביו לפוזנסקי (הנ"ל, מס' 25) הוא כותב על הקונגרס הציוני: "ומי יתן כי אהרית הדבר ישנה מאד ועינינו בקרוב תחזינה תכלית הענין". עם פרוץ מהפכת פברואר 1917, היה מראשי "נצה ישראל" — אגודה דתית-לאומית-ציונית.

16. ראה, למשל, בהמליץ (1885, 53) תיאור זהירותו בדיני אבלות בהיותו בזוילנה בט"ב. עשרות בשנים כיתת רגליו, שעה של הליכה, כדי להתפלל במקומו הקבוע בציבור בשבתות ובחגים בבית הכנסת הגדול בפטרבורג. זקנו היה מגודל עוד מימי היותו סטודנט. על זהירותו בכשרות במסעות ובמסיבות נכרים התהלכו אגדות. סירב להשתתף בספר סוקולוב מטעמים דתיים-ציוניים. היה בין המוחים בפני עורך Восток לנדוי על שפירסם מאמרי ש. דובנוב לטובת הריפורמה בדת. בגין זה ומנימוקים אישיים היה ראה"ה שנוא. על יל"ג — ראה על שירו "רקב לבית יהודה" וגלגוליו ב"לחקר משפחות" (עמ' 35, הערה 30 א); במכתב אא"ה לז. כהנא (שפירסם אסף כנ"ל) מ-1.9.54; באגרות יל"ג, כרך א', עמ' 286, אגרת לזק"ן ["(הרכבי) הביא רקב בעצמות..."]; ג. אלקושי, מצודה, ספר ז', עמ' 470 ובהערה 53 (על תגובת יל"ג להספדו של א. א. ת. על אד"ם הכהן. אא"ה האשים את אד"ם הכהן בהוסר אהבה לעם ישראל ואמונתו הסתורה). היה רגיל לפתוח את מכתביו ב"בעז"ה", כאחד משלומי האמונים. לדברי ז. שור, נמנע הרכבי להענות להזמנת הבארון גינצבורג להורות במכונו בפטרבורג, מתוך חשש, שהמוסד יהיה מעין "בית מדרש לרבנים", למרות רוח לגדולי התורה.

17. לדוגמא: מכתב לרש"י פין בענין המושבות בא"י, המליץ, 1886 (182); אגרת שליחות ר' יונה בר' יהודה הספרדי (בעברית), אוצר טוב, 1877 (עמ' 77—81), 1878 (עמ' 55—64); שירי יהודה הלוי, שני כרכים, אחיאסף; [ערך, למעשה, את המאסף שיצא ע"י המליץ?].

18. אמנם, לעת זקנתו, וביחוד בימי המלחמה והמהפכה, לא פירסם הרבה. עם זאת מצאתי לע"ע: ערכים באנציקלופדיה היהודית ברוסית, שהיה מעורב בה, החל מכרך II, מהם החשובים: ענן בן דוד (II), רב האי גאון (VI), הקראים (XI); ב"אוצר ישראל" — ערך "רב האי גאון", וראה "מאנאטשריפט", 1920. ערכים באנציקלופדיה הרוסית של ברוקהאוז-עפרון (מלבד ערך "קראים" שבכרך XIV, שגרשם כבר ע"י

- ב"התורן" (גל' ט"ו מכ"ט בסיון תרע"ט), ב"הארץ" (גל' 20, מ"ב בתמוז תרע"ט), ב"צוקונפט" (1919), ב"מוסף לדבר" (כסלו תרפ"ט) פורסם חומר עליו בשנותיו האחרונות. ועוד:
- פוזנסקי, הצפירה (1919, 25); ש. ברנפלד, Ost und West (1919, 197).
9. גם י. מארק וגם ב"צ כ"ץ (דער טאג-מארגען זשורנאל, 28.3.54) כתבו בנידון דברי הבאי הסותרים זה את זה ושהצד השווה שבהם — אינוכנותם והטלת דופי במסירותו ודתיותו ולהד"ם ואכמ"ל.
10. פרטים על כך משתקפים דרך אגב במכתביו לפוזנסקי, דוד כהנא ושמהא אסף. שאסף פירסם: 71 מכתבים לפוזנסקי (6.10.95 — 2.5.14), 2 לדוד כהנא (8.1.95, 16.3.63), 1 לאסף (כ טבת תרע"ו). ראה מאמרי על אסף ב"יבנה" ב' בעריכתו. באחרונה פורסמו עוד מכתביו: לחיים טשרנוביץ (רב צעיר) — ב"בצרון" (כ"א, חוב' א', ת"ש עמ' 264), לק"ו ויסוצקי (בעצם: לאח"ע, — ב"העבר") ג' (ע"י ב. שוחטמן, אלול תשט"ו), לאלחנן הרכבי מה' אדר תרנ"ה — ב"לחקר משפחות" (עלידי), ב"גנזים", של אגודת הסופרים בת"א, גמצאים 28 מכתביו, אל ש. א. הורודיצקי. בידי — העתק מכתבו לרב חיים ברלין ומכתב, בכתב-ידו גופו, להרב קוק, שקיבלתי מידי רש"ח קוק ז"ל, ופירסמתי ממנו ב"הספר" ד-ו.
- מכאן בקשה וקריאה לכל אלו שיש בידם מכתביו של אא"ה או העתקים מהם להמציאם לי על-מנת לפרסמם!
11. על ביקוריו בגדרה ובראשון לציון שמעתי מפי הביל"ואי א. סלומיאק ז"ל. וראה: "חדשים גם ישנים" לאא"ה, מס' 6; "הפסגה", תרנ"ה: מכתבו לרש"י פין — המליץ, 1886 (162).
12. כך סיפר לי ר' אהרן חיות נ"י בירושלים, שעלה לא"י בן י"ב בתר"ן וראה את ראא"ה בביקורו בירושלים. מקור נוסף אין לי בנידון. ברם, נאמנים עלי דברי חיות.
13. לדוגמא, ראה באוטוביוגרפיה של "רב צעיר" (פורסמה מקודם ב"בצרון" תשי"א ואילך) בענין יחס הכבוד שרחש לראא"ה הגאון רבי יצחק אלחנן ספקטור זצ"ל מקובנה. הדבר משתקף גם מתוך מכתביו להרב חיים ברלין (מו"ך תמוז תרמ"ו. מסרו לי להעתקה הרב אריה לויין הי"ו בירושלים).
14. כך נחוגו כמה מתאריכי חייו ועבודתו הספרותית: בתרנ"ו — 35 שנים לתחילת עבודתו הספרותית (מאמרו ב"ראזסווס", ברוסית, 1861, מס' 39 — "בענין הוצאת התלמוד עם סימני הפסק"), בתרס"ט — למלאות לו 70 שנה (באמת, נמלא, כנ"ל, בתרס"ו!), בתרע"א — 50 שנה לתחילת עבודתו, בתרע"ו — ברכוהו בהגיעו לגבורות. ראה: דור ישרים, 37—29; המליץ, 1896 (88); דער פריינד — דאס לעבען [מיסודו של ר' משה כרפס], 1906 (69); המודיע, תר"ע, ושם תרע"א (1); הצפירה, 1893, 163—162 (ביקור אא"ה בוורשה וגשף לכבודו עם ג. סקולוב); לוח אחיאסף, תרנ"ה (י. ח. ז. וד. כהנא); הצפירה, 1911 (67/66).
- מחיי חברת "מקיצי נרדמים" והעומדים בראשה עד סוף חייו. מוכיר כבוד בחברת "מרבי השכלה", מראשי קהילת פטרבורג, גבאי ("מלומד") בית הכנסת הגדול שם

- (ראה: המליץ, 1894, 201 — 20 שנות גבאותו). חבר בחברות מדעיות שונות ברוסיה ומחוצה לה. מרצה בכינוסי מזרחנים ועושה בשליחות מדעית בארץ-ישראל, במצרים. קיבל תוארי כבוד ונתכבד בתואר "אציל לדורות" מטעם ממשלת רוסיה. היה חבר ב"ועדה הרבנית" Раввинская комиссия הרביעית (פברואר-מרס 1879).
15. ראה: דור ישרים, עמ' 36—37; בתרנ"ו נטעה שדרה ע"ש בגן האתרוגים בגן שמואל ע"י חדרה (ראה המליץ, שנה הנ"ל, 40); מיום אישורו של "הועד האודיסאי" של "חובבי ציון" בתר"ן תרם לו בקביעות; היסטוריה של הספרות העברית, י. קלוזנר, עמ' 461; עיין פירסומי אא"ה בתולדות הישוב: באחד מכתביו לפוזנסקי (הנ"ל, מס' 25) הוא כותב על הקונגרס הציוני: "ומי יתן כי אהרית הדבר ישנה מאד ועינינו בקרוב תחזינה תכלית הענין". עם פרוץ מהפכת פברואר 1917, היה מראשי "נצה ישראל" — אגודה דתית-לאומית-ציונית.
16. ראה, למשל, בהמליץ (1885, 53) תיאור זהירותו בדיני אבלות בהיותו בזילנה בט"באב. עשרות בשנים כיתת רגליו, שעה של הליכה, כדי להתפלל במקומו הקבוע בציבור בשבתות ובחגים בבית הכנסת הגדול בפטרבורג. זקנו היה מגודל עוד מימי היותו סטודנט. על זהירותו בכשרות במסעות ובמסיבות נכרים התהלכו אגדות. סירב להשתתף בספר סוקולוב מטעמים דתיים-ציוניים. היה בין המוחים בפני עורך Восток לגדוי על שפירסם מאמרי ש. דובנוב לטובת הריפורמה בדת. בגין זה ומנימוקים אישיים היה ראא"ה שנוא. על יל"ג — ראה על שירו "רקב לבית יהודה" וגלגוליו ב"לחקר משפחות" (עמ' 35, הערה 30 א); במכתב אא"ה לז. כהנא (שפירסם אסף כנ"ל) מ-1.9.54; באגרות יל"ג, כרך א', עמ' 286, אגרת לזק"ן ["(הרכבי) הביא רקב בעצמות..."]; ג. אלקושי, מצודה, ספר ז', עמ' 470 ובהערה 53 (על תגובת יל"ג להספדו של א. א. ת. על אד"ם הכהן. אא"ה האשים את אד"ם הכהן בהוסר אהבה לעם ישראל ואמונתו הטהורה). היה רגיל לפתוח את מכתביו ב"בעז"ה", כאחד משלומי האמונים. לדברי ז. שור, נמנע הרכבי להענות להזמנת הבארון גינצבורג להורות במכונו בפטרבורג, מתוך חשש, שהמוסד יהיה מעין "בית מדרש לרבנים", למרות רוח לגדולי התורה.
17. לדוגמא: מכתב לרש"י פין בענין המושבות בא"י, המליץ, 1886 (182); אגרת שליחות ר' יונה בר' יהודה הספרדי (בעברית), אוצר טוב, 1877 (עמ' 77—81), 1878 (עמ' 55—64); שירי יהודה הלוי, שני כרכים, אחיאסף; [ערך, למעשה, את המאסף שיצא ע"י המליץ?].
18. אמנם, לעת זקנתו, וביחוד בימי המלחמה והמהפכה, לא פירסם הרבה. עם זאת מצאתי לע"ע: ערכים באנציקלופדיה היהודית ברוסית, שהיה מעורב בה, החל מכרך II, מהם החשובים: ענן בן דוד (II), רב האי גאון (VI), הקראים (XI); ב"אוצר ישראל" — ערך "רב האי גאון". וראה "מאנאטשריפט", 1920. ערכים באנציקלופדיה הרוסית של ברוקהאוז-עפרון (מלבד ערך "קראים" שבכרך XIV, שגרשם כבר ע"י

- מגיד-פוזונסקי). מכתב ב"השילוח" כ"ד. מכתב לא. בן-יהודה, כרך המבוא למילון. הסכמה לתרגום "הורב" לרשר"ה, שיצא ע"י אהרנסון בקובנה.
19. כגון: מסתו על יהודה הלוי, שפירסמה מחדש באחרונה ישראל זמורה בקובץ מחקרים על ריה"ל, הוצ' מחברות לספרות, תל-אביב. את המסה קרא ר"א"ה ברוסית בפני סטודנטים בפטרבורג ב-21.3.81. נדפסה ברוסית ב-Восход 4, 1881, במהדורה שניה יצאה (עם הערות ומבוא מאת המחבר) כחוברת ב-1896. בתרמ"ז יצאה תרגומה ע"י פ' [שפ"ר(?)]] בכנסת ישראל [וחבל שזמורה פירסם תרגום מיושן זה ולא תירגם מחדש מהדורת 96 השלמה].
20. ראה מה שצינו בנידון לעיל ובעיקר ב"לחקר משפחות" עמ' 33, הערה 21. וראה עוד: ב- J. N. B. של ש. וויניגר (גרמנית, צרנוביץ, 1928) ערכו וערכי יתר בני משפחת הרכבי, כרך III: ב"צ כ"ץ, היינט (ווארשא, 10 שנים למותו); ב"מחברת" לאלמליח, אלול תשי"ג, נזכר מאמרו של יצחק מלכו על א"ה.
21. הרשימה סודרה לא לפי השנים ולא לפי העניינים ולא לפי א"ב של שמות הפירסומים ואין לה מפתחות כלל.
22. מורי באוניברסיטה העברית הפרופ' הרב שמחה אסף ז"ל שח לי, כי לאודיסה הגיע טופס אחד (!) בלבד מן הספר.
23. זכרון לראשונים וגם לאחרונים (זכרון לראשונים — 8 [?6] מחברות; זכרון לאחרונים — מחברת אחת), חדשים גם ישנים (I — 10; II — 10), ליקוטים אחדים מקורות ב"י בארץ רוסיה (י"ד), ליקוטים לקורות ב"י בארץ רוסיה (ד'), מאסף נדחים (I — 14; II — 2).
24. אחיאסף, האסיף, בן-עמי, ברכת אברהם (לברלינר), הגורן, הגת, החוקר, היום, היקב, ירושלים, הכרמל, הלבנון, מאסף, המגיד, המזרח, המליץ, ממזרח-ומערב, המצפה, הפלס, הפסגה, הצפירה, הקדם, השחר, תהלה למשה (לרמ"ש), כאמור, נשמטה מרשימת אכסניות עד תרס"ז — אוצר טוב. לאחר תרס"ז יש להוסיף: אוצר ישראל, השילוח, ובודאי עוד.
25. ברוסית — ב-27 אכסניות, בגרמנית — ב-14, בצרפתית — ב-5, באנגלית — 2. J.E, J.Q.R.
26. מורי באוניברסיטה העברית הפרופ' בן-ציון דינור (דינבורג), כתב לי בכ"ה באב תשי"ז, בהיותו שר החינוך והתרבות בממשלת ישראל והוא איש פטרוגרד בשלהי המלחמה העולמית הראשונה:
-ביחס לתולדותיו של אברהם אליהו הרכבי, כדאי לציין, שעוד בהיותו מסר ספרייתו וגם את כל כתב-היד שלו לביה"ס הגבוה למדעי היהדות, שחברת מפייצי השכלה החליטה להקימו, כשהמנוח מ. קריינין נדב 200,000 רובל לשם כך. גם ביתו וחצרו של ציר ה"דומה" השלישית ניסילוביץ נקנה לשם הקמת ביה"ס הזה. באותו בית שוכנה כבר הספרייה. בין כתבי היד, היה קטלוג של כל כתבי היד העבריים והערביים בבית-הספרים הקיסרי בפטרוגרד. לפי הערכתי, הכיל הקטלוג הזה למעלה מ-100 גליונות דפוס בכתב ידו של הרכבי...."

- ר"א"ה, במכתבו לד. כהנא, הנ"ל (8.1.95), אומר, כי מונחים אצלו "מאטעריאלען לשלוישים או ארבעים כרכים מוכרן לראשונים ולאחרונים, שקצתם כבר קיבלו צורה".
- ד. מגיד, בערכו של א"ה באנציקלופדיה היהודית ברוסית (1910) מזכיר 200 גליונות-דפוס המוכנים אצל הרכבי לפירסום. היכן האוצרות הללו? ואם נשתמרו בידי השלטון הסובייטי, איך להשיגם ולהביאם לפירסום?
27. ב"ראסוועט" ברוסית, 1861, חוב' 39. המספרים בהערות להלן הם מספרי הערכים בביבליוגרפיה של כתביו, שקצת מילואים ציינתי בספרי ל"חקרי משפחות", עמ' 33, הערות 19, 20. וראה הערה 18 לעיל.
28. כמעט בכל אנציקלופדיה כללית נמצא ערך עליו. אפילו האנציקלופדיה הסובייטית הגדולה (ברוסית), מהדורה שניה, 1952, מקדישה לו ערך בכרך X שלה, וזו לשונה (בתירגומי לעברית): "פילולוג והיסטוריון, מזרחן. מחבר מחקר "הסלאווים והרוסים באגדות הסופרים המושלמים" (1870), המכיל לקט מתוך חיבוריהם של 26 סופרים ערביים במאות 7—10. מ-1876 ניהל את המחלקה לספרים יהודיים בספריה הציבורית בפטרבורג. נכתבה על ידו שורה של עבודות, המוקדשות לכוזרים, לתולדות הקראים ולאפריקא השמית. הספרות עליו: ספרות הספריה הציבורית בפטרבורג במשך מאה שנים (1814—1914), פטרבורג, 1914; ז'ו. וו. גריגוריב, הספריה המלכותית בפטרבורג במשך 50 שנותיה הראשונות, פטרבורג, 1870".
29. VI, 22. מס' 29 בביבליוגרפיה; וראה שם: 30—39, ועוד רבים.
30. 28, 85, 94, 115, 149.
31. 181 ועוד.
32. 150, 151. נתפרסמה ידיעה בעתונות שספר זה עומד להופיע מחדש (בפולנית?) בפולין כעת!
33. 153 וראה גם 175, 176.
34. 190, 191, 195, 196, 224, 226, 231, 232, 233, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 244, 245, 247.
35. 311, 154, 184, 186, 188, 252 ועוד.
36. 1—7. לתשובות הגאונים שפירסם ערך קיים גם כיום. [בארה"ב עומדים להוציאן בצילום!]. פירסם משירי הלוי ועוד — ראשון לאחר שד"ל.
37. ראה בפרק הבא על כך במיוחד.
38. 6: השריד והפליט מספרי המצוות הראשונים לבני המקרא (לענן הנשיא, בנימין נהאונדי ודניאל אלקומסי).
39. על כך ניהד את הדיבור להלן.
40. 8—27.
41. 42—56.
42. 140, וראה גם 285—287.

- מגיד-פוזננסקי). מכתב ב"השילוח" כ"ד. מכתב לא. בן-יהודה, כרך המבוא למילון. הסכמה לתרגום "הורב" לרשר"ה, שיצא ע"י אהרנסון בקובנה.
19. כגון: מסתו על יהודה הלוי, שפירסמה מחדש באחרונה ישראל זמורה בקובץ מחקרים על ריה"ל, הוצ' מחברות לספרות, תל-אביב. את המסה קרא ראה"ה ברוסית בפני סטודנטים בפטרבורג ב-21.3.81. נדפסה ברוסית ב-Восход 4, 1881, במהדורה שניה יצאה (עם הערות ומבוא מאת המחבר) כחוברת ב-1896. בתרמ"ז יצאה תרגומה ע"י פ' [שפ"ר(?)]] בכנסת ישראל [וחבל שזמורה פירסם תרגום מיושן זה ולא תירגם מחדש מהדורת 96 השלמה].
20. ראה מה שצינו בנידון לעיל ובעיקר ב"לחקר משפחות" עמ' 33, הערה 21. וראה עוד: ב- J. N. B. של ש. וויניגר (גרמנית, צרנובין, 1928) ערכו וערכי יתר בני משפחת הרכבי, כרך III: ב"צ כ"ץ, היינט (ווארשא, 10 שנים למותו); ב"מחברת" לאלמליח, אלול תשי"ג, נזכר מאמרו של יצחק מלכו על אה"ה.
21. הרשימה סודרה לא לפי השנים ולא לפי העניינים ולא לפי א"ב של שמות הפירסומים ואין לה מפתחות כלל.
22. מורי באוניברסיטה העברית הפרופ' הרב שמחה אסף ז"ל שח לי, כי לאודיסה הגיע טופס אחד (!) בלבד מן הספר.
23. זכרון לראשונים וגם לאחרונים (זכרון לראשונים — 8 [?6] מחברות; זכרון לאחרונים — מחברת אחת), חדשים גם ישנים (I — 10; II — 10), ליקוטים אחדים מקורות ב"י בארץ רוסיה (י"ד), ליקוטים לקורות ב"י בארץ רוסיה (ד'), מאסף נדחים (I — 14; II — 2).
24. אחיאסף, האסיף, בן-עמי, ברכת אברהם (לברלינר), הגורן, הגת, החוקר, היום, היקב, ירושלים, הכרמל, הלבנון, מאסף, המגיד, המזרח, המליץ, ממזרח-ומערב, המצפה, הפלס, הפסגה, הצפירה, הקדם, השחר, תהלה למשה (לרמ"ש), כאמור, נשמטה מרשימת אכסניות עד תרס"ז — אוצר טוב. לאחר תרס"ז יש להוסיף: אוצר ישראל, השילוח, ובודאי עוד.
25. ברוסית — ב-27 אכסניות, בגרמנית — ב-14, בצרפתית — ב-5, באנגלית — 2. J.E, J.Q.R.
26. מורי באוניברסיטה העברית הפרופ' בן-ציון דינור (דינבורג), כתב לי בכ"ה באב תשי"ו, בהיותו שר החינוך והתרבות בממשלת ישראל והוא איש פטרוגרד בשלהי המלחמה העולמית הראשונה:
-ביחס לתולדותיו של אברהם אליהו הרכבי, כדאי לציין, שעוד בהיותו מסר ספרייתו וגם את כל כתב-היד שלו לביה"ס הגבוה למדעי היהדות, שחברת מפייז השכלה החליטה להקימו, כשהמנוח מ. קריינין נדב 200,000 רובל לשם כך. גם ביתו וחצרו של ציר ה"דומה" השלישית ניסילוביץ נקנה לשם הקמת ביה"ס הזה. באותו בית שוכנה כבר הספריה. בין כתבי היד, היה קטלוג של כל כתבי היד העבריים והערביים בבית-הספרים הקיסרי בפטרוגרד. לפי הערכתי, הכיל הקטלוג הזה למעלה מ-100 גליונות דפוס בכתב ידו של הרכבי...."

- ראה"ה, במכתבו לד. כהנא, הנ"ל (8.1.95), אומר, כי מונחים אצלו "מאטעריאלען ל ש ל ו ש י מ או א ר ב ע י מ כרכים מוכרן לראשונים ולאחרונים, שקצתם כבר קיבלו צורה".
- ד. מגיד, בערכו של אה"ה באנציקלופדיה היהודית ברוסית (1910) מזכיר 260 גליונות-דפוס המוכנים אצל הרכבי לפירסום. היכן האוצרות הללו? ואם נשתמרו בידי השלטון הסובייטי, איך להשיגם ולהביאם לפירסום?
27. ב"ראסוועט" ברוסית, 1861, חוב' 39, המספרים בהערות להלן הם מספרי הערכים בביבליוגרפיה של כתביה, שקצת מילואים ציינתי בספרי ל"חקרי משפחות", עמ' 33, הערות 19, 20. וראה הערה 18 לעיל.
28. כמעט בכל אנציקלופדיה כללית נמצא ערך עליו. אפילו האנציקלופדיה הסובייטית הגדולה (ברוסית), מהדורה שניה, 1952, מקדישה לו ערך בכרך X שלה, וזו לשונה (בתירגומי לעברית): "פילולוג והיסטוריון, מזרחן. מחבר מחקר "הסלאווים והרוסים באגדות הסופרים המושלמים" (1870), המכיל לקט מתוך חיבוריהם של 26 סופרים ערביים במאות 7—10. מ-1876 ניהל את המחלקה לספרים יהודיים בספריה הציבורית בפטרבורג. נכתבה על ידו שורה של עבודות, המוקדשות לכוזרים, לתולדות הקראים ולאפריקא השמית. הספרות עליו: ספרות הספריה הציבורית בפטרבורג במשך מאה שנים (1814—1914), פטרבורג, 1914; לו. וו. גריגוריב, הספריה המלכותית בפטרבורג במשך 50 שנותיה הראשונות, פטרבורג, 1870".
29. 22. 29. מס' 29 בביבליוגרפיה; וראה שם: 30—39, ועוד רבים.
30. 28, 85, 94, 115, 149.
31. 181 ועוד.
32. 150, 151. נתפרסמה ידיעה בעתונות שספר זה עומד להופיע מחדש (בפולנית?) בפולין כעת!
33. 153 וראה גם 175, 176.
34. 190, 191, 195, 196, 224, 226, 231, 232, 233, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 244, 245, 247.
35. 311, 154, 184, 186, 188, 252 ועוד.
36. 1—7. לתשובות הגאונים שפירסם ערך קיים גם כיום. [בארה"ב עומדים להוציאן בצילום!]. פירסם משירי הלוי ועוד — ראשון לאחר שד"ל.
37. ראה בפרק הבא על כך במיוחד.
38. 6: השריד והפליט מספרי המצוות הראשונים לבני המקרא (לענן הנשיא, בנימין נהאונדי ודניאל אלקומסי).
39. על כך ניהד את הדיבור להלן.
40. 8—27.
41. 42—56.
42. 140, וראה גם 285—287.

43. כגון: 270 ועוד.
44. 152. מעניין שכתובת זו נמצאו מפקקים באמיתותה תחילה. פרופ' ש. יהודה המנוח בימינו ראה אותה כמוזיפת. וכך היתה דעתו של פרופ' ש. קליין ז"ל בעל-פה בפני תלמידיו באוניברסיטה העברית בירושלים (כעדותו בפניו של תלמידו מר דוד יוסיפון בירושלים). בעקבות כתובת זו הופיעו זיפיו של המומר שפירא, אשר שותפו הערבי הודה על כך בפני פרופ' יהודה בביקורו האחרון בארץ ישראל (ראה מאמרו של ג. קרסל ב"דבר" בסיון תשי"ז). ותמוה שפרופ' מנצור מתעצם לקשור זיפיי-שפירא המוכחים לכל [ראה מאמרו של אוסקאר רבינוביץ (קוואסניק) ב" J.Q.R. 1957 בנידון] עם "מגילות הגנוזות", שכותב טורים אלה יחד עם סיעת פרופ' צייטלין מאחר אותן לתקופת הקראות. ואכמ"ל וראה דברי בנידון ב"הספר" ד'—ז'.
45. כגון: 215, 220, 290, 275.
46. כגון: 155, 156, 289.
47. כגון: 293, 294.
48. הערות לעשרות, הפורות באכסניות שונות בעברית, רוסית, גרמנית, צרפתית ואנגלית.
49. 289.
50. כך מעיד דוד מגיד באנציקלופדיה היהודית ברוסית, בערך "א. א. הרכבי" ושכתבו מתוך "מקורות אישיים" (היה ידידו של א.א.ה., שבלא ספק עבר גם על הערך). על כך מעיד גם מורי פרופ' ב. דינור-דינבורג במכתבו אלי — וראה מאמרי ב"גליונות", סיון תשי"ד, עמ' 295 ומאמרי ב"דואר", י"ט באדר תשט"ז.
51. היה זה במוצאי פורים דששון באדר תרנ"ו, בהתאסף ראשי פטרבורג וגדוליה ב"אולם אלכסנדר" הנשען על בנין בית הכנסת הגדול. הדברים דלקמן הקריא ד"ר י. ל. קצנלסון [בוקי בן יגלי] בשם ועד חברת מפייזי ההשכלה ברוסיה [חברי הועד: ברון הרץ גינצבורג, יעקב היילפרין, טוביה מרגולין, ברון דוד גינצבורג, ד"ר י. ל. קצנלסון]. על תרומתו של רא"ה הכללית דיבר השר סטאסוב, בשם הספריה המלכותית. מ. קולישר ברך בשם האגודה ההיסטורית-האתנוגרפית היהודית. א. לנדוי — בשם מערכת "ווסחוד". ראה ב"דור ישרים", עמ' 29—35; המליץ, תרנ"ו, 40. יש לציין, שהרכבי היה מן המועטים אשר לא החניפו למשומד פרופ' דניאל חולנסון, לא בא עמו בשום מגע ולא חשש לבטלו ברבים כאיש מדע.
52. וזו לשון שער הספר:

זכרון

לאברהם אליהו
קבוצת מאמרים בחכמת ישראל
אשר נכתבו
לכבוד הרב החכם המפואר
מו"ה אברהם אליהו הרכבי הי"ו

לזכרון היום אשר מלאו שבעים שנה לימי חייו
הוא יום כ"ב במרחשון תרס"ו
מאת
אוהביו ורעיו חושבי שמו ומוקירי דברו
נאספו ויצאו לאור
על ידי
הברון דוד גינצבורג ויצחק דובער מארקאן
פטרבורג
תרס"ט
דפוס צבי הירש איטצקאווסקי, ברלין.

53. ואלו חברי הועד:

ישראל אברהמס, קמברידז;
יעקב איזראילסאהן, קיוב;
בנימין זאב באכער, בודאפעשט;
אברהם ברליגר, ברלין;
דוד גינצבורג, פטרבורג;
ישראל הלוי, פריש;
דוד צבי מיללער, ווינא;
שמואל צבי מרגליות, פירינצי;
דוד סימאנסען, קאפענהאגן;
שמואל אברהם פאזנאנסקי, ווארשא;
קויפמאן קאהלער, סינסינאטי;
יצחק דובער מארקאן (העורך) פטרבורג.

ש. א. פאזנאנסקי (בעיקר!) ויעקב איזראילסאהן נלוו לדוד גינצבורג ולי. ד.

מארקאן למלאכת הוצאת הספר.

54. 1) דוד מגיד (פטרבורג) [ושמואל אברהם פאזנאנסקי (ווארשא)] — ביבליוגרפיה של א. א. ה. 2) יוסף הלוי (פריש); 3) מאיר איש שלום (ווינא); 4) אברהם זארוואוסקי (פטרבורג); 5) חיים יחיאל בארנשטיין (ווארשא); 6) צבי פרץ חיות (פירינצי); 7) מרדכי יו"ט מרגליות (האללע); 8) בער ראטנער (ווינא); 9) שמואל צבי מרגליות (פירינצי); 10) דוד גינצבורג (פטרבורג); 11) שמעון עפשטיין (בריון); 12) א. קוילעי (אוכספורד); 13) אברהם עפשטיין (ווינא); 14) שמואל אברהם פאזנאנסקי (ווארשא); 15) בנימין זאב באכער (בודאפעשט); 16) יעקב איזראילסאהן (קיוב); 17) חיים בראדי (פראג); 18) יהודה ליב בלוי (בודאפעשט); 19) מאיר לאמבערט (פריש); 20) שלמה באבער ז"ל (לבוב); 21) אלעזר הלוי גרינהוט (ירושלים); 22) אהרן פריימן (פראנקפורט ע"נ מאין); 23) אברהם כהנא

43. כגון: 270 ועוד.
44. 152. מעניין שכתובת זו נמצאו מפקקים באמיתותה תחילה. פרופ' ש. יהודה המנוח בימינו ראה אותה כמזויפת. וכך היתה דעתו של פרופ' ש. קליין ז"ל בעל-פה בפני תלמידיו באוניברסיטה העברית בירושלים (כעדותו בפניו של תלמידו מר דוד יוסיפון בירושלים). בעקבות כתובת זו הופיעו זיפיו של המומר שפירא, אשר שותפו הערבי הודה על כך בפני פרופ' יהודה בביקורו האחרון בארץ ישראל (ראה מאמרו של ג. קרסל ב"דבר" בסיון תשי"ז). ותמוה שפרופ' מנצור מתעצם לקשור זיפיו-שפירא המוכחים לכל [ראה מאמרו של אוסקאר רבינוביץ (קוואסניק) ב" J.Q.R. 1957 בגידון] עם "מגילות הגנוזות", שכותב טורים אלה יחד עם סיעת פרופ' צייטלין מאחר אותן לתקופת הקראות. ואכמ"ל וראה דברי בוגדון ב"הספר" ד'—ז'.
45. כגון: 215, 220, 290, 275.
46. כגון: 155, 156, 289.
47. כגון: 293, 294.
48. הערות לעשרות, הפורות באכסניות שונות בעברית, רוסית, גרמנית, צרפתית ואנגלית.
49. 289.
50. כך מעיד דוד מגיד באנציקלופדיה היהודית ברוסית, בערך "א. א. הרכבי" ושכתבו מתוך "מקורות אישיים" (היה ידידו של א.א.ה., שבלא ספק עבר גם על הערך). על כך מעיד גם מורי פרופ' ב. דינור-דינבורג במכתבו אלי — וראה מאמרי ב"גליונות", סיון תשי"ד, עמ' 295 ומאמרי ב"דואר", י"ט באדר תשט"ז.
51. היה זה במוצאי פורים דשון באדר תרנ"ו, בהתאסף ראשי פטרבורג וגדוליה ב"אולם אלכסנדר" הנשען על בנין בית הכנסת הגדול. הדברים דלקמן הקריא ד"ר י. ל. קצנלסון [בוקי בן יגלי] בשם ועד חברת מפצי ההשכלה ברוסיה [חברי הועד: ברון הרץ גינצבורג, יעקב היילפרין, טוביה מרגולין, ברון דוד גינצבורג, ד"ר י. ל. קצנלסון]. על תרומתו של רא"ה הכללית דיבר השר סטאסוב, בשם הספריה המלכותית. מ. קולישר ברך בשם האגודה ההיסטורית-האתנוגרפית היהודית. א. לנדוי — בשם מערכת "ווסחוד". ראה ב"דור ישרים", עמ' 29—35; המליץ, תרנ"ו, 40. יש לציין, שהרכבי היה מן המועטים אשר לא החניפו למשומר פרופ' דניאל הולסון, לא בא עמו בשום מגע ולא חשש לבטלו ברבים כאיש מדע.
52. וזו לשון שער הספר:

זכרון

לאברהם אליהו
קבוצת מאמרים בחכמת ישראל
אשר נכתבו
לכבוד הרב החכם המפורא
מו"ה אברהם אליהו הרכבי הי"ו

לזכרון היום אשר מלאו שבעים שנה לימי חייו
הוא יום כ"ב במרחשון תרס"ו
מאת
אוהביו ורעיו חושבי שמו ומוקירי דברו
נאספו ויצאו לאור
על ידי
הברון דוד גינצבורג ויצחק דובער מארקאן
פטרבורג
תרס"ט
דפוס צבי הירש איטצקאווסקי, ברלין.

53. ואלו חברי הועד:

ישראל אברהמס, קמברידז;
יעקב איזראילסאהן, קיוב;
בנימין זאב באכער, בודאפעשט;
אברהם ברליגר, ברלין;
דוד גינצבורג, פטרבורג;
ישראל הלוי, פריש;
דוד צבי מיללער, ווינא;
שמואל צבי מרגליות, פירינצי;
דוד סימאנסען, קאפענהאגן;
שמואל אברהם פאונאנסקי, ווארשא;
קויפמאן קאהלער, סינסינאטי;
יצחק דובער מארקאן (העורך) פטרבורג.

- ש. א. פאונאנסקי (בעיקר!) ויעקב איזראילסאהן נלוו לדוד גינצבורג ולי. ד.
מארקאן למלאכת הוצאת הספר.
54. 1) דוד מגיד (פטרבורג) [ושמואל אברהם פאונאנסקי (ווארשא)] — ביבליוגרפיה של
א. א. ה. 2) יוסף הלוי (פריש); 3) מאיר איש שלום (ווינא); 4) אברהם
זארוואוסקי (פטרבורג); 5) חיים יחיאל בארנשטיין (ווארשא); 6) צבי פרץ היות
(פירינצי); 7) מרדכי יו"ט מרגליות (האללע); 8) בער ראטנער (ווינא); 9) שמואל
צבי מרגליות (פירינצי); 10) דוד גינצבורג (פטרבורג); 11) שמעון עפשטיין
(בריון); 12) א. קוילעי (אוכספורד); 13) אברהם עפשטיין (ווינא); 14) שמואל
אברהם פאונאנסקי (ווארשא); 15) בנימין זאב באכער (בודאפעשט); 16) יעקב
איזראילסאהן (קיוב); 17) חיים בראדי (פראג); 18) יהודה ליב בלוי (בודאפעשט);
19) מאיר לאמבערט (פריש); 20) שלמה באבער ז"ל (לבוב); 21) אלעזר הלוי
גרינהוט (ירושלים); 22) אהרן פריימן (פראנקפורט ע"נ מאין); 23) אברהם כהנא

(קִיבוֹ; 24) יִצְחָק דּוֹבֶעַר מֵאַרְקָאן (פֶּטְרֶסְבוּרְג; 25) יוֹסֵף יֵרָא (פִּירָאָרָא; 26) אַבְרָהָם בְּרִלְיִנֶר (בְּרִלִין). [26 מֵאַמְרִים, 507 עִמָּ/ בַּעֲבָרִית; 27] יִשְׂרָאֵל הַלּוֹי (פְּרִישׁ); 28) קוֹיֶפֶמָן קֶאֱהֶלֶר (סִינְסִינְטִי; 29) שְׂמוּאֵל לִנְדוּיעֶר (שְׂטְרַאסְבוּרְג; 30) שְׂמוּאֵל קְרוֹיִס (וּוִינָא; 31) א. פֶּאֶפֶאדֶאפּוֹלֶאִיקִירֶאמֶאוס (פֶּטְרֶסְבוּרְג) [בִּיוּוִינִת!; 32] ס. פֶּרַעֲנֶקֶעֶל (בְּרֶסְלוֹא; 33) יִצְחָק יְהוּדָה גוֹלְדֶצִיֶּהֶר (בּוּדֶאפֶשֶׁט; 34) ר. גוֹטֶהֵיֶל (נִוִּיאֶרְק); 35) מֹשֶׁה שְׁטִינְשְׁנִידֶר ז"ל (בְּרִלִין; 36) מֹשֶׁה שְׂוֹאֵב (פְּרִישׁ; 37) ל. לוֹיִן קַעֲמַפֶּעֶן. [11 מֵאַמְרִים, 178 עִמָּ/ בַּצְרֶפֶתִית, בְּגֶרְמָנִית, בְּאִנְגֶּלִית וּבִיוּוִינִת]. בִּסְפֵּר — תַּמוּנָה בַּעַל הַיּוֹבֵל.

55. פּוֹנּוֹנְסְקִי כֶּתֶב הַקְדָּמָה, מִלְּבַד הַקְדָּמָה גִּינְצְבוּרְג וּמֵאַרְקָאן בִּשְׁם הוֹעֵד, בִּאֲבֵעַר וּשְׁטִינְשְׁנִידֶר מִתּוֹ בִּינְתִיִּים. רֹב הַסֵּפֶר כְּתוּב בַּעֲבָרִית, הַחֲבִיבָה עַל רֵאא"ה. חֲגִיגַת יוֹבֵלוֹ שֶׁל רֵאא"ה נִדְחָתָה מִכ"ב בְּמֶרְחָשׁוֹן תַּרס"ו בְּגִין הַמַּהֲפָכָה לְאוֹתוֹ תַּאֲרִיךְ בְּתַרס"ז וְאִז הוּחַלֵּט לְמִסּוֹר הַסֵּפֶר לְדַפּוֹס וְהוּא יֵצֵא, כַּעֲבוּר שְׁנַתִּים, כִּכ"ב בְּמֶרְחָשׁוֹן תַּרס"ט. בֵּין הַמִּשְׁתַּתְּפִּים בִּסְפֵּר 1—2 לֵאִי־הוּדִים. בְּרוֹסִית אֵין אָף מֵאִמֶּר! מְלוּמֵד גּוֹי מְרוֹסִיָּה כּוֹתֵב ב...יוּוִינִת.

56. רֵאָה בְּבִיבִלְיוֹגְרַפִּיָּה שֶׁל כְּתָבָיו אֶת הָעֵרְכִים: 6, 25, 26, 45, 62, 76, 81, 133, 135 בַּעֲבָרִית בְּלֶבֶד וּבְמִקְבִּיל לָהֶם בַּלֶּעֶז.

57. בְּמִכְתָּבָיו לְפּוֹנּוֹנְסְקִי — רֵאָה ב"לֶחֶקֶר מִשְׁפָּחוֹת" הָעֵרֶתִי 37 — מִתְּגַלֶּה הַתִּנְגֻדּוֹתָו וּבּוֹזוֹ לְרִיפּוֹרְמָה. הוּא מְדַגִּישׁ כִּאֵן שְׁעִיסוֹקוֹ בְּקִרְאוֹת אֵינוֹ אֵלָא לְהִרְאוֹת אֶת הַשְּׁלִילָה, וְלֹא כְּהַמְשָׁכִילִים וְהִרְפּוֹרְמִיִּים, כְּגוֹן קֶאֱהֶלֶר ב" J. E. וְכֵן אֵין רִצּוֹנוֹ ש"סִפֵּר הַמִּצְוֹת" לַעֲנוֹ יִתְפַּשֵּׁט בֵּין הַיְּהוּדִים.

58. רֵאָה עֵרֶךְ "קִרְאִים" וְעֵרֶךְ "פִּירְקוּבִיץ" בְּאַנְצִיקְלּוֹפֶּדִיָּה הַיְּהוּדִית בְּרוֹסִית. עֵרֶךְ "קִרְאִים" בַּהֲלָקוֹ הַהִיסְטוֹרִי נִכְתָּב ע"י אֵא"ה וְעֵרֶךְ "פִּירְקוּבִיץ" נִכְתָּב ע"י הַמַּעֲרַכָּה, שְׁהֶרְכֵּבִי הִיָּה חֶבֶר בּוֹ.

59. דְּנִיאֵל אֶלְקוֹמְסִי, לְמִשְׁלֵ אֶסֶר בִּיאָה... בְּלִילָה.

60. אֶלְקוֹמְסִי אֶסֶר אֶת לִימוֹד הָאֶסְטְרוֹנוֹמִיָּה.

61. הַגֶּאוֹן בַּעַל "שְׂדֵי חֶמֶד" שִׁימֵשׁ, כִּידוּעַ, כִּאֵן בְּרַבְנוֹת.

62. גִּנְרָאֶל־גּוֹבֶרנָאטוֹר.

63. כֶּרֶם חֶמֶד, ח"ה.

64. י. סִינְאָנִי, י. קוֹקוּוֹב; גַּם ק. בּוֹיִם כְּתָב בְּרוּחַם. בְּרִכִּין הַתּוֹכָה, לֵאלֹא הַצְלָהָה, עִם הָרְכֵבִי לְטוֹבָתָם. בְּהִיּוֹתִי בְּקִהְרִי לִפְנֵי מַלְחַמַת הָעוֹלָם הַשְּׁנִיָּה, נִפְגַּשְׁתִּי עִם הַקִּרְאִי וּשְׂוַחַחְתִּי אִיתָם עַל פִּירְקוּבִיץ — הֵם הָאִמִּינוּ עֲדִיין בְּגִילּוּיָו וְהַחֲשִׁיבוּהוּ מֵאִדּוּ!

65. בְּצִיפּוֹט־קֶלַע ב־1874, בֵּן 89. שְׂטְרַאק הוֹצִיא אֶת הַנְּבִיאִים הָאַחֲרוֹנִים בְּנִיקּוֹד בְּבִלִי בְּאוֹפֶן פּוֹטוֹטִיפִי ב־1881. ב־1872 פִּירְסָם פ. בּוּוִילְנָא אֶת כְּתוּבוֹת הַמִּצְבוֹת ש"גִּילָה" — "אַבְנֵי זִכְרוֹן".

66. הִנֵּה הַבְּדוּתָה, שְׁבַעֲלִי הַמִּסּוֹרֶת מִטְּבִרְיָה מִמִּשְׁפּוֹת בֵּן אֲשֶׁר כִּאֵילוֹ קִרְאִים הָיוּ, יוֹגֶקֶת אֶת מִקּוֹרָה מ"חֲגִלּוֹת" פ. וְהִיא נִדְחָתָה כְּלִיל בְּשַׁעֲתָה ע"י הָרְכֵבִי, שִׁי"ר, שִׁפ"ר

וְעוֹד. וְהִנֵּה חוֹר עָלֶיהָ ד"ר בְּנִימִין קֶלָאָר הִי"ד מִשּׁוּם מָה. הָרֵב רִפְאֵל קֶצְנֶלְנְבוּגֵן הַפְּרִיכָה שׁוֹב מִקְרֹב (עֵתוֹן "שְׁעָרִים", תּוֹסֶפֶת לְגִלְיוֹן הָאַלְף, נִסְכָּאִיר תַּשְׁט"ו, עִמָּ/ 71—74), כַּעַת נִדְחָתָה כְּלִיל "קִרְאוֹתוֹ" שֶׁל בְּנ־אֲשֶׁר ע"י א. דוֹתָן וּמ. צוֹקֶר — וְרֵאָה דְּבָרֵי בְּנִידוֹן ב"תְּרִבִּיץ" (תַּמוּז תַּשִּׁי"ח), וְשֵׁם נִסְמָנָה הַבִּיבִלְיוֹגְרַפִּיָּה.

66. כְּתוּבַת אַבְרָהָם בֵּן שְׂמַחָה הַסִּפְרָדִי שְׁלִיָּה דוֹד מֶלֶךְ הַכּוֹזָרִים לְפָרָס, לְמַעַן קִגּוֹת סְפִירֵיתוֹרָה בְּשִׁבִּיל הַכּוֹזָרִים, "גִּמְצָאָה" ע"י פ. בְּתוֹסֶפֶת לְמִגִּילָה, שְׂמַצָּאָה פ. בְּמִנְגִּ'אֵלִיס [מִנְגִּלִּים] ע"י דְּרַבְנָט, וְלִטְעֻנָּת פ. נִכְתָּבָה ע"י יְהוֹשֻׁעַ בֵּן אֵלִיָּהוּ מִמִּנְגִּלִּים בִּשְׁנַת 1513, שֶׁהִיא גּוֹפֵא הָעֵתֶק דְּבָרֵי יְהוּדָה בֵּן מֹשֶׁה מוֹרְחִי, שֶׁהֵם הָעֵתֶק דְּבָרֵי הַסִּפְרָדִי בְּסוֹף מִגִּילָה עֵתִיקָה מִחֲמֶדֶן, וְהוּא — הַסִּפְרָדִי — הָעֵתִיקָה מִכְתָּבִידוֹ שֶׁל יְהוּדָה הַמִּגִּיָּה בֵּן מֹשֶׁה הַנֶּקֶדֶן הַקִּרְאִי — מִמְּצִיא הַנִּיקּוֹד וְהַטְעָמִים, לְדְּבָרֵי פ., וּמִסּוֹפֶר שֵׁם עַל שְׁלִיָּה רֵאָשׁ מִשָּׁךְ מִקִּיּוֹב, שֶׁשִּׁלַּח שְׁלִיָּחוֹ לְמֶלֶךְ הַכּוֹזָרִים לְנִסּוֹת אֶת דַּתּוֹ.

פ. רֵצָה לְקַשּׁוֹר אֶת בְּדִיָּתוֹ לְסִיפּוּרוֹ שֶׁל נִסְטוֹר — כּוֹתֵב־הַזְכָּרוֹנוֹת שֶׁל רוֹסִיָּה הָעֵתִיקָה — עַל נִסְיוֹן הַדָּתוֹת וְשְׁלִיחוֹת הַכּוֹזָרִים לוֹוֹלְדִּימִיר עַל מִנַּת לְגִיירוֹ. בִּינְתִיִּים נִתְּבְּדָה ע"י הִיסְטוֹרִיוֹגִים כֹּל סִיפּוּרוֹ שֶׁל נִסְטוֹר גּוֹפּוֹ וְהַלְכָּה חֲמוּרוֹ שֶׁל פִּירְקוּבִיץ. אֲגַב, קוֹנִיק הִיָּה מִן הָרֵאָשׁוֹנִים שֶׁהִכִּיר אֶת הַדִּיו הַטְרִיָּה וְהָרְכֵבִי הוֹכִיָּח אֶת זִיּוּפּוֹ שֶׁל כֹּל הַסִּיפּוֹר מִתְחִילָתוֹ וְעַד סוּפּוֹ.

67. מִמֵּאֶסֶף ב' שֶׁל פ. פִּירְסָמָה ב־1949 ק. ב. סְטֶאֶרְקוֹבָה אֶת "אַגְרֵת ר' יְהוּדָה הַלּוֹי אֶל חֲבִיב מִמְּחִדִּיָּה". לִי נִרְאָה, שִׁיחּוֹס הָאַגְרֵת לְרִיָּה"ל דּוֹקָא אֵין לוֹ רְגִלִּים וְלֹא לַחֲיוֹנִם לֹא הוֹכִירוֹ הָרְכֵבִי בְּפִירְסוּמִיו עַל רִיָּה"ל, וְאִכְמ"ל.

מִי לֹא יֵאָדָּר

א. לְהַעֲרָה 10, עַל אֲשֶׁתּוֹ הַשְּׁנִיָּה שֶׁל רֵאא"ה יֵשׁ לְהוֹסִיף: שְׂמָה צְבִיָּה־צִילָה לְבֵית לוֹיִן (חֲב"דִּי מְוִיטְבֶּסֶק שֶׁגֶר בְּפֶטְרֶבּוּרְג). נִשְׂאָה בְּרֵאָשׁוֹנָה לְר' מִנְחֶם־מֵאָנִישׁ מוֹנוֹסוֹזוֹן בְּפֶטְרֶבּוּרְג וְהָיוּ לָהּ מִמֶּנּוּ 8 יִלְדִים. נִתְּאֶלְמְנָה צַעִירָה, הַמְשִׁיכָה בְּמִסְחָר אֲרִיגִים. נִישְׂאָה לְהָרְכֵבִי בְּהִיּוֹתָה כְּבַת 60. נִפְטְרָה בְּסִמוֹךְ לְפִטִּירָתוֹ. פְּרִטִים עָלֶיהָ שְׂמַעְתִּי מִבְּנ־אֲחוֹתָהּ, מִנְחֶם־מֵאָנִישׁ רִינִין, הָגֶר בַּחִיפָּה.

ב. מִידוֹ שֶׁל הַנ"ל קִיבֵּלְתִּי תַּעֲוֹדָה רִשְׁמִית־מִשְׁלֵתִית עִם פְּרִטִים עַל אֵא"ה, הַשְּׁכֵלְתוֹ, תַּפְקִידוֹ וְכו' וְרֵאוּי לְפִרְסָמָה כְּמוֹת־שֶׁהִיא.

ג. כְּתָבִי אֵא"ה עוֹמְדִים לְצֵאתָ בְּעִרְכָּתִי (מ־1868—1910) עִם בִּיבִלְיוֹגְרַפִּיָּה עֵרוּכָה עַל יְדֵי מַחֲדָשׁ.

ד. וְעֵדֶת־שְׂמוֹת שֶׁל עִירִיָּת יְרוּשָׁלַיִם אִישְׁרָה וְאִיתְרָה — בְּרַחֲבִיָּה, בְּסִמוֹךְ לְרַח' רַד"ק — מִבּוֹא אַבְרָהָם־אֵלִיָּהוּ הָרְכֵבִי.

ה. ב"הַסֵּפֶר" בְּעִרְכָּתִי (קוֹנְטֶרַס ד'—ז') הַבֵּאתִי מִמִּכְתָּבוֹ שֶׁל אֵא"ה לְהָרֵב קוֹק זצ"ל, שְׁבִידִי בְּמִקּוֹרוֹ.

(קִיּוֹב; 24) יִצְחָק דּוֹבֶעֶר מֵאַרְקָאן (פֶּטְרֶסְבוּרְג; 25) יוֹסֵף יִרָא (פִּירָאֲרָא; 26) אֲבֵרָהֶם בְּרִלְיֹנֶר (בְּרִלְיֹן). [26 מֵאֲמָרִים, 507 עִמ' / בַּעֲבָרִית; 27] יִשְׂרָאֵל הַלּוֹי (פְּרִישׁ); 28) קוֹיפְמָן קֶאֱהֶלֶר (סִינְסִינְטִי; 29) שְׂמוּאֵל לִדְוִיעֶר (שְׂטְרַאסְבוּרְג; 30) שְׂמוּאֵל קְרוֹיִס (וִוְיָנָא; 31) א. פֶּאפֶּאדָּאפּוֹלֶא־קִירָאמָאוּס (פֶּטְרֶסְבוּרְג) [בִּיוּוִּנִית; 32] ס. פֶּרַעֲנֶקֶעֶל (בְּרֶסְלוֹא; 33) יִצְחָק יְהוּדָה גּוֹלְדִצְיָהֶר (בּוֹדָאפֶּשֶׁט; 34) ר. גּוֹטֶהֵיִל (נּוֹיֶאֶרְק); 35) מֶשֶׁה שְׁטִינְשְׁנִידֶר ז"ל (בְּרִלְיֹן; 36) מֶשֶׁה שׁוּאָב (פְּרִישׁ; 37) ל. לִוִּין קַעֲמַפֶּעֶן. [11 מֵאֲמָרִים, 178 עִמ' / בַּצְרֶפֶתִית, בְּגֶרְמָנִית, בְּאִגְלִית וּבִיוּוִּנִית]. בִּסְפֵּר — תַּמּוּנַת בַּעַל הַיּוֹבֵל.

55. פּוֹזְנֹסְקִי כֹתֵב הַקְדָּמָה, מַלְבֵּד הַקְדָּמַת גִּינְצְבוּרְג וּמֵאַרְקָאן בְּשֵׁם הַוָּעֵד, בִּאֲבֵעֶר וְשְׁטִינְשְׁנִידֶר מִתּוֹ בִּינְתֵימִים. רֹב הַסֵּפֶר כָּתוּב בַּעֲבָרִית, הַחֲבִיבָה עַל רֵאא"ה. הַגִּיגַת יוֹבֵלוֹ שֶׁל רֵאא"ה נִדְחָתָה מִכ"ב בְּמִרְחָשׁוֹן תַּרס"ו בְּגִין הַמַּהֲפָכָה לְאוֹתוֹ תַּאֲרִיךְ בְּתַרס"ז וְאֵז הוּחַלֵּט לְמִסּוֹר הַסֵּפֶר לְדָפּוּס וְהוּא יֵצֵא, כַּעֲבוּר שְׁנֵתִים, בִּכ"ב בְּמִרְחָשׁוֹן תַּרס"ט. בֵּין הַמִּשְׁתַּתְּפִים בִּסְפֵּר 1—2 לֹא־יְהוּדִים. בְּרוּסִית אֵין אֶף מֵאֲמֵר! מְלֹמֵד גּוֹי מְרוּסִיָּה כּוֹתֵב ב...יוּוִּנִית.

56. רֵאָה בְּבִיבִלְיוֹגְרַפִּיָּה שֶׁל כְּתָבֵינוּ אֵת הָעֵרְכִים: 6, 25, 26, 45, 62, 76, 81, 133, 135 בַּעֲבָרִית בִּלְבָד וּבְמִקְבִּיל לָהֶם בִּלְעֻז.

57. בְּמִכְתָּבֵינוּ לְפּוֹזְנֹסְקִי — רֵאָה ב"חֲקֶר מִשְׁפָּחוֹת" הָעֵרְתִי 37 — מִתְּגִלָּה הַתְּנַגְדּוֹתָיו וּבּוֹזוֹ לְרִיפּוֹרְמָה. הוּא מְדַגֵּשׁ כָּאֵן שְׁעִיטּוֹקוֹ בְּקִרְאוֹת אֵינוֹ אֵלָא לְהִרְאוֹת אֵת הַשְּׁלִילָה, וְלֹא כְּהַמְשִׁכִּילִים וְהִרְפּוֹרְמִיִּים, כְּגוֹן קֶאֱהֶלֶר ב" J. E. וְכֵן אֵין רִצּוֹנוֹ ש"סִפֵּר הַמִּצְוֹת" לַעֲנֹן יִתְפַּשֵּׁט בֵּין הַיְּהוּדִים.

58. רֵאָה עֵרֶךְ "קִרְאִים" וְעֵרֶךְ "פִּירְקוּבִיץ" בִּאֲנַצִּיקְלוֹפֶּדִיָּה הַיְּהוּדִית בְּרוּסִית. עֵרֶךְ "קִרְאִים" בּוֹחֲלוֹ הַהִיסְטוֹרִי נִכְתָּב ע"י אֵא"ה וְעֵרֶךְ "פִּירְקוּבִיץ" נִכְתָּב ע"י הַמַּעֲרָכָה, הַשְּׂרָכְבִּי הִיָּה חֶבֶר בָּהּ.

59. דִּנְיָאֵל אֶלְקוֹמְסִי, לְמַשֵּׁל אֶסֶר בִּיאָה... בִּלְיָלָה.

60. אֶלְקוֹמְסִי אֶסֶר אֵת לִימוֹד הָאֶסְטְרוֹנוֹמִיָּה.

61. הַגֶּאֱוֹן בַּעַל "שְׂדֵי הַמֶּד" שִׁימֵשׁ, כִּידוּעַ, כָּאֵן בְּרַבְּנוֹת.

62. גִּנְרָאֵל־גּוֹבֶרנָאטוֹר.

63. כֶּרֶם הַמֶּד, ח"ה.

64. י. סִינְאָנִי, י. קוֹקוֹזוֹב; גִּם ק. בּוֹיִם כָּתֵב בְּרוּחִם. בְּרִכִּין הַתּוֹכָה, לֵלָא הַצִּלְהָה, עִם הַשְּׂרָכְבִּי לְטוֹבָתָם. בְּהִיּוֹתִי בְּקִהְיִר לִפְנֵי מַלְחַמַת הָעוֹלָם הַשְּׁנִיָּה, נִפְגַּשְׁתִּי עִם הַקִּרְאִי וְשׁוּחַחְתִּי אֵיתָם עַל פִּירְקוּבִיץ — הֵם הָאֲמִינוּ עַדִּינִן בְּגִילְיוֹנִי וְהַחֲשִׁיבוּהוּ מֵאֵד!

65. בְּצִיפּוֹט־קֶלַע ב'1874, בֵּן 89. שְׂטְרַאק הוֹצִיא אֵת הַנְּבִיאִים הָאֲחֵרִינוּם בְּנִיקוֹר בְּבִלִי בְּאוֹפֶן פּוֹטוֹטִיפִי ב'1881. ב'1872 פִּירְסֵם פ. בּוֹוִילְנָא אֵת כְּתוּבוֹת הַמִּצְבוֹת ש"גִּילָה" — "אֲבִנֵי זִכְרוֹן".

66. הִנֵּה הַבְּדוּחָה, שְׁבַעֲלִי הַמִּסּוֹרֶת מִטְּבִרְיָה מִמִּשְׁפָּחוֹת בֵּן אֲשֶׁר כִּאֵילוֹ קִרְאִים הִיָּה, יוֹנֶקֶת אֵת מִקּוֹרָה מ"תְּגִלּוֹת" פ. וְהִיא נִדְחָתָה כְּלִיל בְּשַׁעֲתָה ע"י הַשְּׂרָכְבִּי, שִׂי"ר, שִׁפ"ר

וְעוֹד. וְהִנֵּה הוֹר עֲלֶיהָ ד"ר בְּנִימִין קֶלָאֵר הִי"ד מִשׁוּם מָה. הָרֵב רֶפְאֵל קֶצְנֶלְנְבוּגֵן הַפְּרִיכָה שׁוֹב מִקְרֹב (עֵתוֹן "שְׁעָרִים", תּוֹסֶפֶת לְגִלְיוֹן הָאֶלֶף, נִיסָן־אֵייר תשט"ו, עמ' 71—74), כַּעַת נִדְחָתָה כְּלִיל "קִרְאוֹתוֹ" שֶׁל בְּנֵאֲשֶׁר ע"י א. דוֹתָן וּמ. צוֹקֶר — וְרֵאָה דְּבָרֵי בְּנִידוֹן ב"תְּרִבִּיץ" (תַּמוּז תשי"ח), וְשֵׁם נִסְמָנָה הַבִּיבִלְיוֹגְרַפִּיָּה.

66. כְּתוּבַת אֲבֵרָהֶם בֵּן שְׂמַחָה הַסֵּפֶרְדִּי שְׁלִיַח דוֹר מֶלֶךְ הַכּוֹזִרִים לְפֶרֶס, לְמַעַן קִגוֹת סְפָרִי־תוֹרָה בְּשִׁבִּיל הַכּוֹזִרִים, "גִּמְצָאָה" ע"י פ. בְּתוֹסֶפֶת לְמִגִּילָה, שְׂמַצָּאָה פ. בְּמִנְגִּיאִלִּים [מִנְגִּלִּים] ע"י דְּרַבְּנִט, וְלִטְעֻנָּת פ. נִכְתָּבָה ע"י יְהוֹשֻׁעַ בֵּן אֵלִיהוּ מִמִּנְגִּלִּים בִּשְׁנַת 1513, שְׁהִיא גּוֹפֵא הַעֲתָק דְּבָרֵי יְהוּדָה בֵּן מֶשֶׁה מוֹרְחִי, שֶׁהֵם הַעֲתָק דְּבָרֵי הַסֵּפֶרְדִּי בְּסוֹף מִגִּילָה עֲתִיקָה מִחֲמַדָּן, וְהוּא — הַסֵּפֶרְדִּי — הָעֲתִיקָה מִכְתָּבֵי־דוֹ שֶׁל יְהוּדָה הַמְּגִיָּה בֵּן מֶשֶׁה הַנֶּקֶדֶן הַקִּרְאִי — מִמְּצִיא הַנִּיקוֹד וְהַטְעָמִים, לְדְּבָרֵי פ., וּמִסּוֹפֶר שֵׁם עַל שְׁלִיַח רֹאשׁ מִשְׁךְ מִקְיֹב, שֶׁשִּׁלַּח שְׁלִיחָיו לְמֶלֶךְ הַכּוֹזִרִים לְנִסּוֹת אֵת דָּתוֹ.

פ. רִצָּה לְקַשׁוֹר אֵת בְּדִיּוֹתוֹ לְסִיפּוּרוֹ שֶׁל נִסְטוֹר — כּוֹתֵב־הַזְכּוֹרֹנוֹת שֶׁל רוּסִיָּה הָעֲתִיקָה — עַל נִסְיוֹן הַדָּתוֹת וְשְׁלִיחוֹת הַכּוֹזִרִים לְוּוֹלְדִימִיר עַל מִנַּת לְגִיירוֹ. בִּינְתֵימִים נִתְּבָדָה ע"י הִיסְטוֹרִיּוֹנִים כָּל סִיפּוּרוֹ שֶׁל נִסְטוֹר גּוֹפּוֹ וְהַלְכָּה חֲמוּרוֹ שֶׁל פִּירְקוּבִיץ. אֲגַב, קוֹנִיק הִיָּה מִן הָרֹאשׁוֹנִים שֶׁהִכִּיר אֵת הַדִּיו הַטְרִיָּה וְהַשְּׂרָכְבִּי הוֹכִיחַ אֵת זִיפּוֹ שֶׁל כָּל הַסִּיפּוֹר מִתְחִילָתוֹ וְעַד סוּפּוֹ.

67. מִמֵּאֲסָף ב' שֶׁל פ. פִּירְסֵמָה ב'1949 ק. ב. סְטֵאֲרִקוֹבָה אֵת "אֲגֵרֶת ר' יְהוּדָה הַלּוֹי אֶל חֲבִיב מִמְּחִדִּיָּה". לִי נִרְאָה, שִׁיחּוֹס הָאֲגֵרֶת לְרִיָּה"ל דּוֹקָא אֵין לוֹ רְגִלִּים וְלֹא לְחִינָם לֹא הוֹכִירוֹ הַשְּׂרָכְבִּי בְּפִירְסוּמִיו עַל רִיָּה"ל, וְאִכְמ"ל.

מִי לֹא יָדָע

א. לֵה עֵרָה 10, עַל אֲשֶׁתּוֹ הַשְּׁנִיָּה שֶׁל רֵאא"ה יֵשׁ לְהוֹסִיף: שְׂמָה צְבִיָּה־צִילָה לְבֵית לִוִּין (חֲב"דִּי מְוִיטְסְבֶּסְק שְׂגֵר בְּפֶטְרֶבּוּרְג). נִשְׂאָה בְּרֹאשׁוֹנָה לְר' מִנְחֵם־מֵאָנִישׁ מוֹנּוֹסוֹזוֹן בְּפֶטְרֶבּוּרְג וְהָיוּ לָהּ מִמֶּנּוּ 8 יִלְדִים. נִתְּאֶלְמְנָה צַעִירָה, הַמְשִׁיכָה בְּמִסְחָר אֲרִיגִים, נִישְׂאָה לְהַשְּׂרָכְבִּי בְּהִיּוֹתָהּ כָּתֵב 60. נִפְטְרָה בְּסִמּוֹךְ לְפִטִּירָתוֹ. פֶּרְטִים עֲלֶיהָ שְׂמַעְתִּי מִבְּנִי־אֲחֻחוֹתָהּ, מִנְחֵם־מֵאָנִישׁ רִיבִינִן, הִגֵּר בְּחִיפָה.

ב. מִידוֹ שֶׁל הַנ"ל קִיבִלְתִּי תַּעֲוָדָה רִשְׁמִית־מִשְׁלִתִּית עִם פֶּרְטִים עַל אֵא"ה, הַשְּׁכֻלָּתוֹ, תַּפְקִידוֹ וְכו' וְרֹאיוֹ לְפִירְסֵמָה כְּמוֹת־שֶׁהִיא.

ג. כְּתָבִי אֵא"ה עוֹמְדִים לְצֹאת בַּעֲרִיכָתִי (מ'1868—1910) עִם בִּיבִלְיוֹגְרַפִּיָּה עֲרוּכָה עַל יְדֵי מַחֲדָשׁ.

ד. וְעַד־שְׁמוֹת שֶׁל עִירִי־יְרוּשָׁלַיִם אִישְׁרָה וְאִיתְרָה — בְּרַחֲבִיָּה, בְּסִמּוֹךְ לְרַח' רַד"ק — מִבּוֹא אֲבֵרָה־אֵלִיָּהוּ הַשְּׂרָכְבִּי.

ה. ב"הַסֵּפֶר" בַּעֲרִיכָתִי (קוֹנְטֶרַס ד'—ז') הַבָּאֵתִי מִמִּכְתָּבוֹ שֶׁל אֵא"ה לְהָרֵב קוֹק זצ"ל, שְׁבִידִי בְּמִקּוֹרוֹ.

- ו. חיוניותם של מחקרי א.א.ה. נראה מצילום דבריו על ר' שמואל הנגיד, שצילם וקידם באחרונה פרופ' ש. אברמסון. גם את "תשובות הגאונים" עומדים לצלם באמריקה.
- ז. חבר חוקרים עוסקים באספיריטקוביץ שנחקרו ועובדו על ידי א.א.ה. על כך העיד באחרונה פרופ' א. י. כ"ץ מאוניברסיטת ניו יורק שביקר ברוסיה וצילם מהאספים הנ"ל.
- ח. מ. ריינין מעיד שא.א.ה. שהוענק לו ע"י הממשלה הספרדית אות הצטיינות ע"ש איזאבלה מעולם לא רכש לו את האות וכמובן לא ענדו...
- ט. על א.א.ה. כאבי-חיבת-ציון ברוח המסורת — ראה במאמרי עליו ב"גליונות" ב"דואר" הנ"ל. היה פעיל ב"נצח ישראל" — אירגון דתי-לאומי — בין שתי המהפכות ברוסיה.

א. מ. הברמן

ר' חיים יחיאל בארנשטיין (חכם ברזי המספרים)

דברי מרן הרב קוק ז"ל: "כשם שיש חוקים בשירה כך יש שירה בחוקים". מתאימים ביותר על ח"י בארנשטיין המתימטיקאי והמומחה בחכמת העיבור שהיה לו גם יד ושם בספרות ובשירה. שתי נשמות נשתכנו בלבו: נשמה מהיכל המספרים והיא השתעשעה בחכמת העיבור ובחשבונות ה"לוח", ונשמה מהיכל השירה. שנתפרנסה משיריו הוא ומשיריהם של משוררים אחרים, וכמה מהם תרגם לעברית. ר' חיים בארנשטיין נולד בקוז'ניץ בשנת תר"ה (1845). חינוכו היה כמקובל בבתי חסידים בפולין בימים ההם, ועד שמלאו לו עשרים שנה מילא כרסו בש"ס ופוסקים. אבל עם זה למד גם דקדוק הלשון ומקרא כפשוטו והתעמק הרבה בספרי תכונה, הנדסה והמדעים הקרובים להן. גם לשונות העמים למד, כגון פולנית, גרמנית, אנגלית, צרפתית, לאטינית ואיטלקית. אבטודידאקט היה וכל ימיו למד, והלימוד היה יסודי, שכן שקדן גדול היה ושם לילות כימים בלימודיו. אמנם ריבנו אחרי האברך הלז, שאין תוכו כברו, שכן ראו ספרים חיצוניים נושרים מתוך היקף, אבל כיוון שהתנהגותו היתה ללא פגם, נשתתקו המרגינים. ידיעותיו בחשבון הביאוהו לכפר מנישב והיה שם מנהל חשבונות בבית חרושת לסוכר. אבל לבו משכו לעיר גדולה שאפשר לשמוע בה דברי חכמים ולהתאבק בעפר רגליהם. בשנת תרמ"א (1881) בא לווארשא ונתמנה לגזברה של עדת "המתקדמים" שם, ובשנת תרמ"ו (1886) היה למוזכרה של עדה זו. בווארשא התרועע עם חכמי העיר וסופריה, שהכירו כי ברכה בו, כגון ד"ר ש"א פוננסקי, נחום סוקולוב ואחרים, וסוקולוב דיבר על לבו שיפרסם את דבריו בדפוס. ואכן מאמריו הראשונים נדפסו ב"האסיף" של סוקולוב. רוב מחקריו של ב. הם בחקר הלוח העברי ובחשבון העיבור וידיעותיו המרובות בכל ספרות ישראל ובספרות המתימאטית הכללית סייעו אותו לחדש במחקר זה דבר. מציאה שנמצאה בגניזת מצרים ושלא שמו אליה לב כראוי, הביאתו לכלל דעה שהלוח העברי, המקובל היום והמבוסס על המחזור הקטן (מחזור של י"ט שנה), אינו מתקופת האמוראים כמקובל, אלא מהמאה ה-8—9 לספח"נ. לא כל החכמים הודו לו, ויש שהתנגדו לו בחריפות, אם לכל מסקנותיו או לחלקן, כגון ר' אברהם עפשטיין ור' צבי הירש יפה. ידידו הנאמן, אבל כולם

- ו. חינוכותם של מחקרי א.א.ה. נראה מצילום דבריו על ר' שמואל הנגיד, שצילם וקידם באחרונה פרופ' ש. אברמסון. גם את "תשובות הגאונים" עומדים לצלם באמריקה.
- ז. חבר חוקרים עוסקים באספיריטקוביץ שנחקרו ועובדו על ידי א.א.ה. על כך העיד באחרונה פרופ' א. י. כ"ץ מאוניברסיטת ניו יורק שביקר ברוסיה וצילם מהאספים הנ"ל.
- ח. מ. רייניץ מעיד שא.א.ה. שהוענק לו ע"י הממשלה הספרדית אות הצטיינות ע"ש איזאבלה מעולם לא רכש לו את האות וכמובן לא ענדו...
- ט. על א.א.ה. כאבי-חיבת-ציון ברוח המסורת — ראה במאמרי עליה ב"גליונות" ב"דואר" הנ"ל. היה פעיל ב"נצח ישראל" — אירגון דתי-לאומי — בין שתי המהפכות ברוסיה.

א. מ. הרמן

ר' חיים יחיאל בארנשטיין (חכם ברזי המספרים)

דברי מרן הרב קוק ז"ל: "כשם שיש חוקים בשירה כך יש שירה בחוקים". מתאימים ביותר על ח"י בארנשטיין המתימטיקאי והמומחה בחכמת העיבור שהיה לו גם יד ושם בספרות ובשירה. שתי נשמות נשתכנו בלבו: נשמה מהיכל המספרים והיא השתעשעה בחכמת העיבור ובחשבונות ה"לוח", ונשמה מהיכל השירה. שנתפרנסה משיריו הוא ומשיריהם של משוררים אחרים, וכמה מהם תרגם לעברית. ר' חיים בארנשטיין נולד בקוויניץ בשנת תר"ה (1845). חינוכו היה כמקובל בבתי חסידים בפולין בימים ההם, ועד שמלאו לו עשרים שנה מילא כרסו בש"ס ופוסקים. אבל עם זה למד גם דקדוק הלשון ומקרא כפשוטו והתעמק הרבה בספרי תכונה, הנדסה והמדעים הקרובים להן. גם לשונות העמים למד, כגון פולנית, גרמנית, אנגלית, צרפתית, לאטינית ואיטלקית. אבטודידאקט היה וכל ימיו למד, והלימוד היה יסודי, שכן שקדן גדול היה ושם לילות כימים בלימודיו. אמנם ריבנו אחרי האברך הלז, שאין תוכו כברו, שכן ראו ספרים חיצוניים נושרים מתוך חיקו, אבל כיוון שהתנהגותו היתה ללא פגם, נשתתקו המרגנים. ידיעותיו בחשבון הביאוהו לכפר מנישב והיה שם מנהל חשבונות בבית חרושת לסוכר. אבל לבו משכו לעיר גדולה שאפשר לשמוע בה דברי חכמים ולהתאבק בעפר רגליהם.

בשנת תרמ"א (1881) בא לווארשא ונתמנה לגזברה של עדת "המתקדמים" שם, ובשנת תרמ"ו (1886) היה למזכירה של עדה זו.

בווארשא התרועע עם חכמי העיר וסופריה, שהכירו כי ברכה בו, כגון ד"ר ש"א פוננסקי, נחום סוקולוב ואחרים, וסוקולוב דיבר על לבו שיפרסם את דבריו בדפוס. ואכן מאמריו הראשונים נדפסו ב"האסיף" של סוקולוב.

רוב מחקריו של ב. הם בחקר הלוח העברי ובחשבון העיבור וידיעותיו המרובות בכל ספרות ישראל ובספרות המתימאטית הכללית סייעו אותו לחדש במחקר זה דבר. מציאה שנמצאה בגניזת מצרים ושלא שמו אליה לב כראוי, הביאתו לכלל דעה שהלוח העברי, המקובל היום והמבוסס על המחזור הקטן (מחזור של י"ט שנה), אינו מתקופת האמוראים כמקובל, אלא מהמאה ה-8—9 לספח"נ. לא כל החכמים הודו לו, ויש שהתנגדו לו בחריפות, אם לכל מסקנותיו או לחלקן, כגון ר' אברהם עפשטיין ור' צבי הירש יפה. ידידו הנאמן, אבל כולם

הודו בידעיותו המרובות ובשכלו הישר, ובאשנבים שפתח בבניינו של אותו מחקר. הוא השתמש במחקריו לא רק בספרות התלמודית, המדרשית וכתבי הגאונים אלא גם בספרות הפיוט הקדום.

סוקולוב מתאר אותו במאמר שכתב עליו לאחר מותו: ⁽¹⁾ „בעל קומה פחותה מבינונית, ראש עגול, שקוט וכבוש קצת בין הכתפים; עינים תכולות, עמוקות, חכמניות, עם זוהר של נועם וחק, גבותיהן מלאות, זקן צהבה-חום גזוז, עגול, מכסה את צדעי הפנים ואת הסנטר — כולו עדינות וצניעות, תמימות, ענוותנות ופשטות, נימוס ודרך ארץ, רוח מתינות ודיוק של חשבון, כושר-ראש בלי עצבות, איטיות בלי רישול, ספקנות רכה בלי יאוש. בסקירה ראשונה היית אומר: נפש בריאה בגוף בריא חנוף היוצר מתחילת בריאתו, רק העינים לבדן נראו כקצרות מבט, כטעונות טיפוח מיוחד, תחת המשקפים הגדולות והתכולות“. אכן הלימוד והעיון ללא לאות במשך שנים הרבה נתנו את אותותיהם והעינים נחלשו והלכו עד שנתעורר.

וכשם שהתהלך עם המשכילים, כך היה בא במגע גם עם תלמידי החכמים של בתי המדרש שבעיר ומשוחח אתם בדברי תורה.

אפקו היה רחב מאד ומלבד עניינו המיוחד (המתימאטיקה לכל סוגיה) התעניין והתעסק גם בהיסטוריה, בגיאוגרפיה, בפילוסופיה, בבלשנות ובספרות הכללית. לוא זכה ללימוד מסודר, כי אז ודאי שהיה יושב בקתדרא ומעמיד תלמידים הרבה.

כאבטודידאקט היה תמיד מהסס אם כבר מיצה הכל, שכן שמא נשמט פרט זה או אחר מידעיתו, או שמא קדמו אחר. סוקולוב אומר עליו במאמרו הנ"ל ⁽²⁾: „והאיש הזה, שהיה מוכשר לכתוב ספרים גדולים וטובים — סגנונו העברי וסגנונו בשפות אחרות היו נפלאים — היה לקוי באיסטניסות מיוחדת: ביקורת נפרזה ביחס לעבודת עצמו. היה כותב הרבה-הרבה, אבל כותב ומוחק ומתקן — ולבסוף שורף. הצלתי פעם שני אודים מאש: תרגום פרק מטאציטוס והשקפה על מאסף איטלקי... ואילו לא היה כל ימי חייו אוהב דבק בי כאח, היה נפרד ממני בשל העוון הזה“ ⁽³⁾.

מאמרו הראשון נדפס ב„האסיף“ תרמ"ה עמ' 267—275 בשם „בין השמשות“. בשנת תרמ"ז פרסם שם, עמ' 716—730, את מאמרו „ספק חשיכה (מילואים למאמר „בין השמשות“)“. ובשנת תרמ"ז הדפיס שם עמ' 394—403 — את מאמרו „בין השמשות לדעת רבותינו הצרפתים“.

ב„הכרם“, ווארשא תרמ"ח (1887) עמ' 290—338 נדפס מאמרו החשוב „פרשת העיבור“.

בשנת תרס"ד (1904) פרסם ב„ספר היובל לכבוד נחום סוקולוב“, שיצא לאור בווארשא, עמ' 19—189, את מחקרו הגדול „מחלוקת רב סעדיה גאון ובן מאיר בקביעת שנות ד"א תרפ"ב—תרפ"ד (פרק מקורות חשבון העיבור בישראל)“.

בשנת תרס"ט (1909) פרסם את מאמרו „פליטה מני קדם או שרידי קביעת שנים מדור עזרא ונחמיה“ בספר „זכרון לאברהם אליהו, קבוצת מאמרים בחכמת ישראל אשר נכתבו לכבוד הרב החכם המפואר מו"ה אברהם אליהו הרכבי“ (פטרבורג) עמ' 63—104. מחקר זה מבוסס על הפאפירוסים הארמיים שנמצאו ביק היא אלפנטינה.

כשהדפיס מרדכי טייטלבוים את ספרו „הרב מלאדי ומפלגת חב"ד“, ווארשא תר"ע—תרע"ג (1910—1913), פרסם כנספה את מחקרו של ב. בשם „שימת עין על דבר ידיעת הרב רבי שניאור זלמן מלאדי בחכמת ההנדסה, התכונה והטבע“ (עמ' 1—47). במחקר זה בא ב. לכלל מסקנה: „אם מכל הדברים שדיברנו עד כה נראה, כי היה להרב יד ושם בחשבון המשולשים הכדוריים וביסודי חכמת התכונה, וכי ידע למצוא בהם חפץ בסדר חשבונותיו, הנה לעומת זה נראה, כי מעטה היתה ידיעתו בחכמת הטבע, אשר כבר עלתה בימינו למדרגה נכבדה. סיבת הדבר אני תולה בחסרון ספרים בשפת עבר על אודות החכמה הזאת. נפש הרב היתה מטבעה מוכשרת להתבוננות ואוהבת את העיון, וכמעט שראה את אחד מחזיונות הטבע, עשה עליו הדבר רושם ומיד העמיק להתחקות על שרשיו ולהוציא ממנו תולדות לצורך עיקר עיונו — למחקריו באלהות“. בשנת תרפ"ז נדפס ב„ספר זכרון לכבוד הד"ר שמואל אברהם פוננסקי“, ווארשא תרפ"ז עמ' לג—נא, מאמרו „התקופות והתפתחותן“.

בכרכי „התקופה“ נדפסה סדרה אחרונה של מחקריו. בכרך ו' (תר"פ) עמ' 247—313 נדפס מאמרו „סדרי זמנים והתפתחותם בישראל“. בכרך ח' (תרפ"א) עמ' 281—338 וכרך ט' (תרפ"א) עמ' 202—264 — „תאריכי ישראל“. בכרך יא (תרפ"א) עמ' 230—260 — „חשבון שמטים ויובלים“. בכרך יד—טו (תרפ"ב) עמ' 321—372 וכרך טז (תרפ"ג) עמ' 228—292 — „דברי ימי העיבור האחרונים“. בעניינים אחרים נתפרסמו מעט דברים אלה:

„מעט הערות ומעט בקורת על מדרש תנחומא הוצאת ר"ש בובער, „האסיף“ תרמ"ז עמ' 903—912. בקורת על „משנת עולם קטן“ לד"ר בנימין שרשוסקי, שיצא לאור בעריכת ר' יהואל מיכל פינס, ירושלים תרמ"ה, ב„כנסת ישראל“, ווארשא תרמ"ז עמ' 469—477; ושם עמ' 1100—1108 נדפס גם מאמרו „מאזני צדק“, בעניין המשלים בספרותנו.

„משפט הסמיכה וקורותיה“, „התקופה“ כרך ד' (תרע"ט) עמ' 394—426. במאמר חשוב זה הוא דן בפרוטרוט על בעיית ה„סמיכה“, תולדתה, התפתחותה וכל עניינה בבקיות גדולה ובהרצאה מופתית.

במאמר חמישה פרקים: א) עניין הסמיכה בכלל; ב) משפט הסמיכה בבבל; ג) אימתי בטלה הסמיכה בבבל; ד) אימתי בטלה הסמיכה בארץ ישראל; ה) סמיכת חכמים ודיני קנסות בארצות הגולה בכלל; ו) אחרית הסמיכה. ובסוף המאמר מדובר על קריאת השם „רבי“ וניקודו לפי מקורות שונים.

הודו בידעיותו המרובות ובשכלו הישר, ובאשנבים שפתח בבניינו של אותו מחקר. הוא השתמש במחקריו לא רק בספרות התלמודית, המדרשית וכתבי הגאונים אלא גם בספרות הפיוט הקדום.

סוקולוב מתאר אותו במאמר שכתב עליו לאחר מותו: ⁽¹⁾ „בעל קומה פחותה מבינונית, ראש עגול, שקוט וכבוש קצת בין הכתפים; עינים תכולות, עמוקות, חכמניות, עם זוהר של נועם וחק, גבותיהן מלאות, זקן צהבה-חום גזוז, עגול, מכסה את צדעי הפנים ואת הסנטר — כולו עדינות וצניעות, תמימות, ענוותנות ופשטות, נימוס ודרך ארץ, רוח מתינות ודיוק של חשבון, כושר-ראש בלי עצבות, איטיות בלי רישול, ספקנות רכה בלי יאוש. בסקירה ראשונה היית אומר: נפש בריאה בגוף בריא חנוף היוצר מתחילת בריאתו, רק העינים לבדן נראו כקצרות מבט, כטעונות טיפוח מיוחד, תחת המשקפים הגדולות והתכולות“. אכן הלימוד והעיון ללא לאות במשך שנים הרבה נתנו את אותותיהם והעינים נחלשו והלכו עד שנתעוור.

וכשם שהתהלך עם המשכילים, כך היה בא במגע גם עם תלמידי החכמים של בתי המדרש שבעיר ומשוחח אתם בדברי תורה.

אפקו היה רחב מאד ומלבד עניינו המיוחד (המתמטיקה לכל סוגיה) התעניין והתעסק גם בהיסטוריה, בגיאוגרפיה, בפילוסופיה, בבלשנות ובספרות הכללית. לוא זכה ללימוד מסודר, כי אז ודאי שהיה יושב בקתדרא ומעמיד תלמידים הרבה.

כאבטודידאקט היה תמיד מהסס אם כבר מיצה הכל, שכן שמא נשמט פרט זה או אחר מידעיתו, או שמא קדמו אחר. סוקולוב אומר עליו במאמרו הנ"ל ⁽²⁾: „והאיש הזה, שהיה מוכשר לכתוב ספרים גדולים וטובים — סגנונו העברי וסגנונו בשפות אחרות היו נפלאים — היה לקוי באיסטניסות מיוחדת: ביקורת נפרזה ביחס לעבודת עצמו. היה כותב הרבה-הרבה, אבל כותב ומוחק ומתקן — ולבסוף שורף. הצלתי פעם שני אודים מאש: תרגום פרק מטאציטוס והשקפה על מאסף איטלקי... ואילו לא היה כל ימי חייו אוהב דבק בי כאח, היה נפרד ממני בשל העוון הזה“ ⁽³⁾.

מאמרו הראשון נדפס ב„האסיף“ תרמ"ה עמ' 267—275 בשם „בין השמשות“. בשנת תרמ"ז פרסם שם, עמ' 716—730, את מאמרו „ספק חשיכה (מילואים למאמר „בין השמשות“)“. ובשנת תרמ"ז הדפיס שם עמ' 394—403 — את מאמרו „בין השמשות לדעת רבותינו הצרפתים“.

ב„הכרם“, ווארשא תרמ"ח (1887) עמ' 290—338 נדפס מאמרו החשוב „פרשת העיבור“.

בשנת תרס"ד (1904) פרסם ב„ספר היובל לכבוד נחום סוקולוב“, שיצא לאור בווארשא, עמ' 19—189, את מחקרו הגדול „מחלוקת רב סעדיה גאון ובן מאיר בקביעת שנות ד"א תרפ"ב—תרפ"ד (פרק מקורות חשבון העיבור בישראל)“.

בשנת תרס"ט (1909) פרסם את מאמרו „פליטה מני קדם או שרידי קביעת שנים מדור עזרא ונחמיה“ בספר „זכרון לאברהם אליהו, קבוצת מאמרים בחכמת ישראל אשר נכתבו לכבוד הרב החכם המפואר מו"ה אברהם אליהו הרכבי“ (פטרבורג) עמ' 63—104. מחקר זה מבוסס על הפאפירוסים הארמיים שנמצאו ביק היא אלפנטינה.

כשהדפיס מרדכי טייטלבוים את ספרו „הרב מלאדי ומפלגת חב"ד“, ווארשא תר"ע—תרע"ג (1910—1913), פרסם כנספה את מחקרו של ב. בשם „שימת עין על דבר ידיעת הרב רבי שניאור זלמן מלאדי בחכמת ההנדסה, התכונה והטבע“ (עמ' 1—47). במחקר זה בא ב. לכלל מסקנה: „אם מכל הדברים שדיברנו עד כה נראה, כי היה להרב יד ושם בחשבון המשולשים הכדוריים וביסודי חכמת התכונה, וכי ידע למצוא בהם חפץ בסדר חשבונותיו, הנה לעומת זה נראה, כי מעטה היתה ידיעתו בחכמת הטבע, אשר כבר עלתה בימינו למדרגה נכבדה. סיבת הדבר אני תולה בחסרון ספרים בשפת עבר על אודות החכמה הזאת. נפש הרב היתה מטבעה מוכשרת להתבוננות ואוהבת את העיון, וכמעט שראה את אחד מחזיונות הטבע, עשה עליו הדבר רושם ומיד העמיק להתחקות על שרשיו ולהוציא ממנו תולדות לצורך עיקר עיונו — למחקריו באלהות“. בשנת תרפ"ז נדפס ב„ספר זכרון לכבוד הד"ר שמואל אברהם פוננסקי“, ווארשא תרפ"ז עמ' לג—נא, מאמרו „התקופות והתפתחותן“.

בכרכי „התקופה“ נדפסה סדרה אחרונה של מחקריו. בכרך ו' (תר"פ) עמ' 247—313 נדפס מאמרו „סדרי זמנים והתפתחותם בישראל“. בכרך ח' (תרפ"א) עמ' 281—338 וכרך ט' (תרפ"א) עמ' 202—264 — „תאריכי ישראל“. בכרך יא (תרפ"א) עמ' 230—260 — „חשבון שמטים ויובלים“. בכרך יד—טו (תרפ"ב) עמ' 321—372 וכרך טז (תרפ"ג) עמ' 228—292 — „דברי ימי העיבור האחרונים“.

בעניינים אחרים נתפרסמו מעט דברים אלה:

„מעט הערות ומעט בקורת על מדרש תנחומא הוצאת ר"ש בובער, „האסיף“ תרמ"ז עמ' 903—912. בקורת על „משנת עולם קטן“ לד"ר בנימין שרשוסקי, שיצא לאור בעריכת ר' יהואל מיכל פינס, ירושלים תרמ"ה, ב„כנסת ישראל“, ווארשא תרמ"ז עמ' 469—477; ושם עמ' 1100—1108 נדפס גם מאמרו „מאזני צדק“, בעניין המשלים בספרותנו.

„משפט הסמיכה וקורותיה“, „התקופה“ כרך ד' (תרע"ט) עמ' 394—426. במאמר חשוב זה הוא דן בפרוטרוט על בעיית ה„סמיכה“, תולדתה, התפתחותה וכל עניינה בבקיות גדולה ובהרצאה מופתית.

במאמר חמישה פרקים: א) עניין הסמיכה בכלל; ב) משפט הסמיכה בבבל; ג) אימתי בטלה הסמיכה בבבל; ד) אימתי בטלה הסמיכה בארץ ישראל; ה) סמיכת חכמים ודיני קנסות בארצות הגולה בכלל; ו) אחרית הסמיכה. ובסוף המאמר מדובר על קריאת השם „רבי“ וניקודו לפי מקורות שונים.

מלבד מאמרים אלה בענייני מדע פרסם ב. מאמרים שונים ב"הצפירה" ולן בעיתון הפולני Wedrowiec.
מתרגומיו ייזכרו:

"הפרש" מאדם מיצקביץ בצירוף "פתח דבר לתרגום", "ספר השנה" בעריכת נ. סוקולוב, ווארשא תר"ס (1900); יצא גם בדפוס מיוחד: ווארשא תרס"ח (1908).
"המלט נסיך דניה מתורגם מאנגלית עם מבוא והערות", ווארשא תרפ"ו;
202 עמ'; נדפס לפני כן על פי השפעת סוקולוב בהמשכים ב"הצפירה".
א. א. עקביה אומר על חיבוריו של ב.: "לא רק שאין לנו עד היום הוצאה שלמה מחיבוריו של הח' בורנשטיין, אלא שאין למצוא בבתי מסחר הספרים כמעט אפילו חיבור אחד משלו.

את רוב חיבוריו ומאמריו הדפיס בארנשטיין במאספים שונים, שיצאו לרגלי הזדמנויות מיוחדות, אלא שהיה מתנה עם מו"לי אותם המאספים, שידפיסו בשבילו ביחוד מספר אכסמפלרים ממאמריו, זאת אלה היה מחלק בין ידידיו החכמים, אותם יחידי הסגולה המעטים שמצאו עניין בחקירותיו" (מבוא ל"קורות חשבון העיבור". מאת צבי הירש יפה,³) ירושלים תרצ"א, עמ' 11—12 בהערה).
עקביה מזכיר גם את חיבורו "מאמר חקרי עולמים", ווארשא תרפ"ו, ואומר עליו: "זו היא כמדומני החוברת היחידה שנמסרה למכירה ועוד חוברת "פליטה מני קדם", שנדפסה תחילה במאסף "זכרון לאברהם אליהו".
הוא מת בווארשא בשנת תרפ"ח (1928).

(1) "התקופה", כרך כ"ה עמ' 528.

(2) עמ' 351.

(3) והרי דוגמא מסגנונו הנאה ומאבתו הגדולה לספרותנו:

"בעבר נהגו יושבי אבותינו מעולם, וארץ כשדים היתה מכורותיו ומולדותיו של אברהם אבינו, צור ממנו הוצבנו. הארץ הזאת אשר היתה לשממות עולם, נשכחה ימים רבים מלב, וכל מעשה תקפה וגבורת מלכיה ועריצותם, כל חכמת חכמיה, אשפיה והוברי שמיה, אתה ירדו שאולה, ספו תמו מן בלהות. אולם הימים האחרונים הופיעו נהרה גם על מחשכי הארץ הזאת, לוחות חומר לאלפים ולרבבות, אשר כתבו עליהם הכשדים את ספריהם, כאשר העיד על זה פליניוס ויקרא את שמם *Latereula coetilia* (לבנים שרופות), לוחות אשר היו שמורים וערוכים במשטר וסדרים, בבתי שכיות מלכי בבל ואשור, כמו אוצרות ספרים בימינו, יצאו עתה ממעמקי האדמה, ומהם ומשבריהם נעשתה ספרות שלמה, אשר תגלה לנו חדשות ונצורות מיום ליום. מן הלוחות האלה נראה, כי ספרי תורתנו הקדושה בספר בראשית היו מסורים ומקובלים בעם עוד בימים מקדם לפני מתן תורה, אולם היו מעורבים בחלומות ודברי רוח, ולא היו נקיים מומה ותכל ומהבלי עצבי הגוים אשר אלהויות הרבה איזו להם.

השמועות, הספורים והאגדות האלה אשר התהלכו בעם נצרפו בתורתנו כהצרך כסף ויטהרו מכל שמץ זמה ותועבות הגוים ופנים חדשות נתנו להם. וגם במקום אשר שמועות הבבליים נושאות בד בבד עם דברי תורתנו, וכמעט שפה אחת ודברים אחדים להם, יראה יתרון תורתנו כיתרון האור מן החשך. רוח עושים מסוך על אגדות הכשדים, ורוח חן צדק ומשפט ומישרים שפוכה על ספרי תורתנו. אלהי בבל ואשור, הרבים והעצומים, עושים מעשים אשר לא יעשו כנוח עליהם הרוח לטובה או לרעה, בקא דעה ובלא תבונה בלי משפט וחשבון. ואלהי ישראל, אל יחיד ומיוחד, ישפוט תבל בצדק, עושה חסד להולכים בתמים, ומשחיתי דרכים בעוונם ימקו. והחפץ לדעת את יקר תפארת תורתנו וחין ערכה, ישווה את הסיפורים, אלה מול אלה, ואז יברך בכוונת הלב: ברוך שנתן תורה לעמו ישראל בקדושתו!"
(הכרם" תרמ"ח 293—294).

מלבד מאמרים אלה בענייני מדע פרסם ב. מאמרים שונים ב"הצפירה" ולן בעיתון הפולני Wedrowiec.
מתרגומיו ייזכרו:

"הפרש" מאדם מיצקביץ בצירוף "פתח דבר לתרגום", "ספר השנה" בעריכת נ. סוקולוב, ווארשא תר"ס (1900); יצא גם בדפוס מיוחד: ווארשא תרס"ח (1908).
"המלט נסיך דניה מתורגם מאנגלית עם מבוא והערות", ווארשא תרפ"ו;
202 עמ'; נדפס לפני כן על פי השפעת סוקולוב בהמשכים ב"הצפירה".
א. א. עקביה אומר על חיבוריו של ב.: "לא רק שאין לנו עד היום הוצאה שלמה מחיבוריו של הח' בורנשטיין, אלא שאין למצוא בבתי מסחר הספרים כמעט אפילו חיבור אחד משלו.

את רוב חיבוריו ומאמריו הדפיס בארנשטיין במאספים שונים, שיצאו לרגלי הזדמנויות מיוחדות, אלא שהיה מתנה עם מו"לי אותם המאספים, שידפיסו בשבילו ביחוד מספר אכסמפלרים ממאמריו, זאת אלה היה מחלק בין ידידיו החכמים, אותם יחידי הסגולה המעטים שמצאו עניין בחקירותיו" (מבוא ל"קורות חשבון העיבור". מאת צבי הירש יפה,³ ירושלים תרצ"א, עמ' 11—12 בהערה).
עקביה מזכיר גם את חיבורו "מאמר חקרי עולמים", ווארשא תרפ"ו, ואומר עליו: "זו היא כמדומני החוברת היחידה שנמסרה למכירה ועוד חוברת "פליטה מני קדם", שנדפסה תחילה במאסף "זכרון לאברהם אליהו".
הוא מת בווארשא בשנת תרפ"ח (1928).

(1) "התקופה", כרך כ"ה עמ' 528.

(2) עמ' 351.

(3) והרי דוגמא מסגנונו הנאה ומאתתו הגדולה לספרותנו:

"בעבר נהגו יושבי אבותינו מעולם, וארץ כשדים היתה מכורותיו ומולדותיו של אברהם אבינו, צור ממנו הוצבנו. הארץ הזאת אשר היתה לשממות עולם, נשכחה ימים רבים מלב, וכל מעשה תקפה וגבורת מלכיה ועריצותם, כל חכמת חכמיה, אשפיה והוברי שמיה, אתה ירדו שאולה, ספו תמו מן בלהות. אולם הימים האחרונים הופיעו נהרה גם על מחשכי הארץ הזאת, לוחות חומר לאלפים ולרבבות, אשר כתבו עליהם הכשדים את ספריהם, כאשר העיד על זה פליניוס ויקרא את שמם *Latercula coetilia* (לבנים שרופות), לוחות אשר היו שמורים וערוכים במשטר וסדרים, בבתי שכיות מלכי בבל ואשור, כמו אוצרות ספרים בימינו, יצאו עתה ממעמקי האדמה, ומהם ומשבריהם נעשתה ספרות שלמה, אשר תגלה לנו חדשות ונצורות מיום ליום. מן הלוחות האלה נראה, כי ספורי תורתנו הקדושה בספר בראשית היו מסורים ומקובלים בעם עוד בימים מקדם לפני מתן תורה, אולם היו מעורבים בחלומות ודברי רוח, ולא היו נקיים מזמה ותבל ומהבלי עצבי הגוים אשר אלהויות הרבה איזו להם.

השמועות, הספורים והאגדות האלה אשר התהלכו בעם נצרפו בתורתנו כהצרך כסף ויטהרו מכל שמץ זמה ותועבות הגוים ופנים חדשות נתנו להם. וגם במקום אשר שמועות הבבליים נושאות בד בבד עם דברי תורתנו, וכמעט שפה אחת ודברים אחדים להם, יראה יתרון תורתנו כיתרון האור מן החשך. רוח עושים מסוך על אגדות הכשדים, ורוח חן צדק ומשפט ומישרים שפוכה על ספורי תורתנו. אלהי בבל ואשור, הרבים והעצומים, עושים מעשים אשר לא יעשו כנוח עליהם הרוח לטובה או לרעה, בקא דעה ובלא תבונה בלי משפט וחשבון. ואלהי ישראל, אל יחיד ומיוחד, ישפוט תבל בצדק, עושה חסד להולכים בתמים, ומשחיתי דרכים בעוונם ימקו, והחפץ לדעת את יקר תפארת תורתנו והין ערכה, ישווה את הסיפורים, אלה מול אלה, ואז יברך בכוונת הלב: ברוך שנתן תורה לעמו ישראל בקדושתו!"
(הכרם" תרמ"ח 293—294).

שמעון דובנוב

א. גורלו של יחיד וגורל הדור

ד"ר דוד ודברו, דור דור וגורלו.

גורלו של שמעון דובנוב נסתבך ונתקשר באלף נימים בגורל הדור שבתוכו היה חי ופועל במשך יותר משמונים שנה. חייו ומותו הם אספקלריא וסמל לקורות הדור שלו, דור שהוא היה אחד מדבריו ומנהיגיו.

דובנוב נמנה בין יחידיו הסגולה שהשיגו בימי חייהם יותר משקיו וזכו לראות בחייהם בהגשמת מבוקשם יותר מפעם אחת, ונמנה גם בין אלה ששלמו את המחיר הכי גבוה בעד כל אלה. דובנוב חי עד שראה רבות מהתקוות של דורו הולכות ונהרסות, והיה עד לחורבן ולשואת עמו, ובעצמו עלה קרבן עולה לחורבן זה.

בימי חייו הארוכים והמלאים היה חוקר ומלומד, סופר ועיתונאי, הוגה דעות וקברניט, ומתוך שהיה כל אלה כאחד נחשב בעיני רבים וכן שלמים, שהלכו בעקבות משנתו החברתית וההיסטוריוסופית, כמנהיג הדור. התורה החדשה שהרביץ, תורת האוטונומיסמוס, מצאה לה מהלכים לא רק בקרב החוג שעשו את תורתו לבסיס של התכנית הפוליטית שלו (מפלגת העם — הפאליקיסטים) אלא נתקבלה גם בקרב מפלגות יהודיות אחרות, אשר משאות נפשם שונות היו תכלית שנוי מהתורה הפאליקיסטית.

לא קלה היתה דרכו של דובנוב עד שהגיע לעמדתו כמנהיג והוגה דעות בתוך עמו. מטיבו היה איש לוחם המתלבט לבטים קשים הן מבחוץ והן מבפנים, בנבכי נפשו ובמצפוני לבו, עד שמצא את הדרך שנראתה לו כשביל הנכון. למרות בריאותו הרופפה — דובנוב היה לוחם גם נגד תקלה פיסית זו, כמל שהיה רגיל להלחם בכל מיני מניעות אחרות ולהתגבר עליהן — הגיע דובנוב לשיבה, והיה מלא מרץ ואומץ־רוח עד שיד הרשעים קצצה בלא זמן את חייו הפוריים. במשך 82 שנות חייו, תקופת הרת־עולם שבין שנת 1861 עד דצמבר 1941, עברו על עם ישראל מאורעות רבים ויוצאים מן הכלל; את כל אלה ספג ההיסטוריון היהודי בתוך נפשו בעינים עירניות ובלב רגשני. עליות וירידות היו לו לבית־ישראל ברוסיה בימים אלה, רגעים של ששון ושמחה, חדווה וצהלה, ורגעים של שבר לב ויסורים, יאוש וכליון.

בימי נעוריו ראה דובנוב את שחר האמנציפציה היהודית ברוסיה — את תקופת התיקונים בימי הראשונים של הצאר אלכסנדר השני, וגם ראה כיצד „ממתוק יצא עז" — תקוות שנכזבו ונהפכו לפרי מר ומקולקל של הפרעות והרדיפות של שנות השמונים. בעודנו נער היה דובנוב נתון בראשו וברובו בוויכוח הנלהב המתחולל בתוך הציבור היהודי ברוסיה בשאלת השאלות: לאן הדרך? התבוללות או לאומיות, הגירה ויציאת רוסיה או מלחמה בעד הזכויות תוך כדי עמידה בארץ? עד היה ושותף לתחיה הנפלאה של השפה והספרות העברית והאידיית, להתפתחות חכמת ישראל, ליצירתן ולצמיחתן של המפלגות היהודיות הראשונות ברוסיה, וכאשר בשנת המהפכה של 1905 התחילו מנשבות ברוסיה רוחות חפשויות המבאות שחרור גם ליהודים, השקיע דובנוב את כל לבו ומרצו בעבודה הפוליטית. החוקר המלומד, יושב ביתו, נעשה למנהיג פוליטי ותכניתו לאוטונומיה התרבותית־לאומית נתקבלה ע"י מפלגות יהודיות שונות, ושוב באו אכזבות וכשלון: ימי הפרעות הנוראות, נגישות ורדיפות מצד השלטון הריאקציוני המחודש, ימי משפט בייליס, הפורעניות של שנות המלחמה העולמית, הפסקה בהירה אחת אשר בימי חושך אלה היתה קצרה מאוד: המהפכה הרוסית של מארס 1917 הביאה לידי שלטון את הכוחות הליברליים והדימוקרטיים שהבטיחו לתת חופש וזכויות אזרחיות לכל תושבי רוסיה והיהודים בתוכם. אבל במהרה באה המהפכה הבולשביסטית והניחה את ידה הקשה על יהודי רוסיה, על הנטיעות הרכות של השלטון היהודי העצמאי, על הדת, התרבות והחינוך היהודי.

אמת, בסוף ימי מלחמת העולם הראשונה זכה דובנוב לראות את הפירות הראשונים של משנתו החברתית הולכים ומתפתחים לנגד עיניו. בפעם הראשונה נתגשמה תכנית האוטונומיה הלאומית בשלטון העצמי היהודי, בריפובליקות החדשות של אוקראינה וליטא, ובמידה מצומצמת גם בחוזה על זכויות המיעוטים הדתיים, העממיים והגזעיים שנתקבל ע"י מדינות מספר בברית השלום של וורסייל. אך היצורים הצעירים האלה לא האריכו ימים. כוחות הריאקציה והאנטישמיות שבו במהרה לאיתנם במדינות הנאציונליסטיות והטוטליטריות של אירופה המזרחית והתיכונה. בינתיים עזב דובנוב את רוסיה הסובייטית והתישב בברלין בשנת 1922, מקום „קבוץ גלויות" של רבים מחכמי ישראל יוצאי רוסיה וארצות אחרות. אך הם לא הספיקו להפוך את ברלין למרכז חדש לחכמת ישראל וספרותה כבימי משה בן־מנחם. לא ארכו הימים ועל יהודי גרמניה הונף הגרון של השגעון הנאצי. גם בשביל דובנוב התחיל פרק נדחים חדש. ברם, כל בקיאותו בהוויות ההיסטוריה הישראלית ופכתותו הפוליטית לא עמדו לו בשעת חירום זו. בעוד שרוב יוצאי ברלין פנו מערבה והתישבו סוף סוף בארצות הברית או בארץ־ישראל, כוון דובנוב את צעדיו מזרחה והתישב בריגה (1933). אין אדם פקה אלא לזולתו. דובנוב שידע היטב לבאר את ארחות העולם והוויות

שמעון דובנוב

א. גורלו של יחיד וגורל הדור

ד"ר דוד ודברו, דור דור וגורלו.

גורלו של שמעון דובנוב נסתבך ונתקשר באלף נימים בגורל הדור שבתוכו היה חי ופועל במשך יותר משמונים שנה. חייו ומותו הם אספקלריא וסמל לקורות הדור שלו, דור שהוא היה אחד מדבריו ומנהיגיו.

דובנוב נמנה בין יחידיו הסגולה שהשיגו בימי חייהם יותר משקיו וזכו לראות בחייהם בהגשמת מבוקשם יותר מפעם אחת, ונמנה גם בין אלה ששלמו את המחיר הכי גבוה בעד כל אלה. דובנוב חי עד שראה רבות מהתקוות של דורו הולכות ונהרסות, והיה עד לחורבן ולשואת עמו, ובעצמו עלה קרבן עולה לחורבן זה.

בימי חייו הארוכים והמלאים היה חוקר ומלומד, סופר ועיתונאי, הוגה דעות וקברניט, ומתוך שהיה כל אלה כאחד נחשב בעיני רבים וכן שלמים, שהלכו בעקבות משנתו החברתית וההיסטוריוסופית, כמנהיג הדור. התורה החדשה שהרביץ, תורת האוטונומיסמוס, מצאה לה מהלכים לא רק בקרב החוג שעשו את תורתו לבסיס של התכנית הפוליטית שלו (מפלגת העם — הפאליקיסטים) אלא נתקבלה גם בקרב מפלגות יהודיות אחרות, אשר משאות נפשם שונות היו תכלית שנוי מהתורה הפאליקיסטית.

לא קלה היתה דרכו של דובנוב עד שהגיע לעמדתו כמנהיג והוגה דעות בתוך עמו. מטיבו היה איש לוחם המתלבט לבטים קשים הן מבחוץ והן מבפנים, בנבכי נפשו ובמצפוני לבו, עד שמצא את הדרך שנראתה לו כשביל הנכון. למרות בריאותו הרופפה — דובנוב היה לוחם גם נגד תקלה פיסית זו, כמל שהיה רגיל להלחם בכל מיני מניעות אחרות ולהתגבר עליהן — הגיע דובנוב לשיבתו, והיה מלא מרץ ואומץ־רוח עד שיד הרשעים קצצה בלא זמן את חייו הפוריים. במשך 82 שנות חייו, תקופת הרת־עולם שבין שנת 1861 עד דצמבר 1941, עברו על עם ישראל מאורעות רבים ויוצאים מן הכלל; את כל אלה ספג ההיסטוריון היהודי בתוך נפשו בעינים עירניות ובלב רגשני. עליות וירידות היו לו לבית־ישראל ברוסיה בימים אלה, רגעים של ששון ושמחה, חדווה וצהלה, ורגעים של שבר לב ויסורים, יאוש וכליון.

בימי נעוריו ראה דובנוב את שחר האמנציפציה היהודית ברוסיה — את תקופת התיקונים בימי הראשונים של הצאר אלכסנדר השני, וגם ראה כיצד „ממתוק יצא עז" — תקוות שנכזבו ונהפכו לפרי מר ומקולקל של הפרעות והרדיפות של שנות השמונים. בעודנו נער היה דובנוב נתון בראשו וברובו בוויכוח הנלהב המתחולל בתוך הציבור היהודי ברוסיה בשאלת השאלות: לאן הדרך? התבוללות או לאומיות, הגירה ויציאת רוסיה או מלחמה בעד הזכויות תוך כדי עמידה בארץ? עד היה ושותף לתחיה הנפלאה של השפה והספרות העברית והאידית, להתפתחות חכמת ישראל, ליצירתן ולצמיחתן של המפלגות היהודיות הראשונות ברוסיה, וכאשר בשנת המהפכה של 1905 התחילו מנשבות ברוסיה רוחות חפשויות המנבאות שחרור גם ליהודים, השקיע דובנוב את כל לבו ומרצו בעבודה הפוליטית. החוקר המלומד, יושב ביתו, נעשה למנהיג פוליטי ותכניתו לאוטונומיה התרבותית־לאומית נתקבלה ע"י מפלגות יהודיות שונות, ושוב באו אכזבות וכשלון: ימי הפרעות הנוראות, נגישות ורדיפות מצד השלטון הריאקציוני המחודש, ימי משפט בייליס, הפורעניות של שנות המלחמה העולמית, הפסקה בהירה אחת אשר בימי חושך אלה היתה קצרה מאוד: המהפכה הרוסית של מארס 1917 הביאה לידי שלטון את הכוחות הליברליים והדימוקרטיים שהבטיחו לתת חופש וזכויות אזרחיות לכל תושבי רוסיה והיהודים בתוכם. אבל במהרה באה המהפכה הבולשביסטית והניחה את ידה הקשה על יהודי רוסיה, על הגטיות הרכות של השלטון היהודי העצמאי, על הדת, התרבות והחינוך היהודי.

אמת, בסוף ימי מלחמת העולם הראשונה זכה דובנוב לראות את הפירות הראשונים של משנתו החברתית הולכים ומתפתחים לנגד עיניו. בפעם הראשונה נתגשמה תכנית האוטונומיה הלאומית בשלטון העצמי היהודי, בריפובליקות החדשות של אוקראינה וליטא, ובמידה מצומצמת גם בחוזה על זכויות המיעוטים הדתיים, העממיים והגזעיים שנתקבל ע"י מדינות מספר בברית השלום של וורסייל. אך היצורים הצעירים האלה לא האריכו ימים. כוחות הריאקציה והאנטישמיות שבו במהרה לאיתנם במדינות הנאציונליסטיות והטוטליטריות של אירופה המזרחית והתיכונה. בינתיים עזב דובנוב את רוסיה הסובייטית והתישב בברלין בשנת 1922, מקום „קבוץ גלויות" של רבים מחכמי ישראל יוצאי רוסיה וארצות אחרות. אך הם לא הספיקו להפוך את ברלין למרכז חדש לחכמת ישראל וספרותה כבימי משה בן־מנחם. לא ארכו הימים ועל יהודי גרמניה הונף הגרון של השגעון הנאצי. גם בשביל דובנוב התחיל פרק נדודים חדש. ברם, כל בקיאותו בהוויות ההיסטוריה הישראלית ופכתותו הפוליטית לא עמדו לו בשעת חירום זו. בעוד שרוב יוצאי ברלין פנו מערבה והתישבו סוף סוף בארצות הברית או בארץ־ישראל, כוון דובנוב את צעדיו מזרחה והתישב בריגה (1933). אין אדם פקה אלא לזולתו. דובנוב שידע היטב לבאר את ארחות העולם והוויות

הַזֶּמֶן, וְשֶׁהִגִּיעַ בַּחֲבוּרָיו הַמַּדְעִיִּים לַמַּסְקָנָה זֶה (בַּהִיפּוֹךְ לַמַּסְקָנֹת הַקּוֹדְמוֹת) כִּי עָתִיד עִם יִשְׂרָאֵל לִפְתָּח שְׁנֵי מִרְכּוּזִים חֲשׂוֹבִים וְעֲצוּמִים בְּאַרְצֵי־יִשְׂרָאֵל וּבָאֲרָצוֹת הַבְּרִית, טַעַם כְּשֶׁבָאָה הַשְּׁעָה לַהֲתַקֵּן אֶת גּוֹרְלוֹ הַפְּרָטִי לִפְנֵי הַדִּיּוֹנִים וְהַבִּירוּרִים הָאֵלֶּה. עוֹד בִּשְׁנַת 1939 לֹא נִעְנָה דּוֹבְנוֹב לַעֲצַת רַעֲיוֹ וִידִידָיו שֶׁדָּרְשׁוּ מִמֶּנּוּ לַעֲזוֹב אֶת לְטִבְיָה וּלְעֵבֹר לַאֲרָצוֹת הַבְּרִית אוֹ לַאֲרָצֵי־יִשְׂרָאֵל. הַפְּקָה שְׁבַה־סְטוֹרִיּוֹנִים וְדוֹרְשֵׁי דְבָרֵי יִמִּינוֹ נָפַל בְּפֹחַ שֶׁל חֲשִׁבוֹן־טַעוֹת וְשִׁילֹם בַּעַד זֶה תְּשׁוּלֹם גְּבוּהָ מְאֹד -- נִתְחַיֵּב בְּנִפְשׁוֹ. בְּסוּפוֹ הַטְּרָגִי הַזֶּה גּוֹרְלוֹ שֶׁל הַהִיסְטוֹרִיּוֹן הַיְּהוּדִי הַגְּדוֹל נִדְוָה וְנִתְאַחַד בְּגוֹרֵל עֲמּוֹ. אַחֲרֵי שֶׁהִקְדִּישׁ אֶת כָּל יָמָיו לַעֲבוֹד אֶת עַמּוֹ כַּהִיסְטוֹרִיּוֹן וְהוֹגָה דַּעוֹת, הָיָה עֹד וְקָרֵב לְשׂוֹאָה הַגְּדוֹלָה שְׁבִתְלֻדוֹת עַמּוֹ. חֵייוֹ נִסְפּוּ בַּחוּרְבָן יְהוּדוֹת אִירֹפָּה, אֲשֶׁר לַחֲקֹר תּוֹלְדוֹתֶיהָ הִקְדִּישׁ כָּל יָמָיו וְעִתּוֹתָיו. הַרְפַּתְקָאוֹתֶיהָ וּנְפִתּוּלֶיהָ, נִצְחוֹנוּתֶיהָ וְהִישְׁגִּיהָ הָיוּ חֵלְקוֹ בְּחַיִּים, וְכִלְיוֹנָהּ הָיָה חֵלְקוֹ בְּמוֹתוֹ.

ב. קוֹוִים לְדַמּוֹת נַפְשׁוֹ וְאִישִׁיוֹתוֹ

יֵשׁ בְּחֵייוֹ וּבִיצִירָתוֹ שֶׁל דּוֹבְנוֹב מְתִיחוֹת דְּרַמַּטִּית, וְכֵמוֹ בְּכָל עֲלִילָה דְּרַמַּטִּית — יֵשׁ בְּפִרְשֵׁת חֵייוֹ עֲלִיּוֹת וִירִידוֹת, וְיֵשׁ גַּם סְתִירוֹת. דּוֹבְנוֹב הַהִיסְטוֹרִיּוֹן הָיָה אֲדִרְכֵּל גָּדוֹל, אֲלָא שְׁאֲדִרְכֵּל תַּפְקִידוֹ לֹא רַק לְבָנוֹת, וְכֵן דּוֹבְנוֹב. עֲלִיוֹ הָיָה לֹא רַק לְבָנוֹת אֲלָא גַם לַהֲרוֹס. כְּדֵי לְבָנוֹת בְּנִין חֲדָשׁ צָרִיךְ לַהֲרוֹס אֶת הַיֶּשֶׁן. וְדּוֹבְנוֹב יָצָא בְּמַלְחָמָה לַעֲקוֹר וּלְהָרוֹס, עֲלִיוֹ הָיָה לַהֲרוֹס אֶת הַשִּׁטָּה הַהִיסְטוֹרִית שֶׁל הִינְרִיךְ גְּרַץ, רַבּוֹ וּמְדִרִיכּוֹ (לֹא בְּפֹעַל מִמֶּשׁ, אֲלָא ע"י חֲבוּרָיו הַהִיסְטוֹרִיִּים) לַהֲרוֹס אֶת הַשִּׁטָּה הַ"סְפִירִיטוּאַלִּיסְטִית־מִיִּטְפִּיזִית" שֶׁל גְּרַץ, כְּדֵי לְבָנוֹת עַל הוֹרְבוּתָהּ אֶת שִׁטְתּוֹ הוּא, הַ"שִּׁטָּה הַסּוֹצִיָּלוֹגִית". בְּעִבּוּדוֹתוֹ הַסְּפִירוּתִית הִתְחִיל דּוֹבְנוֹב בְּמֵאֲמָרִים הַדּוֹרְשִׁים אֲסִימִלַצִּיָּה גְּמוּרָה וְשִׁלְיִלַת הַלְאֻמִּיּוֹת הַיְּהוּדִית — וּבְסוּף הִגִּיעַ לִידֵי הַשְּׁקָפָה הִיסְטוֹרִית שֶׁהִיָּתָה כּוֹלָה בְּנוֹיָה עַל חִיּוֹב הַלְאֻמִּיּוֹת הַיְּהוּדִית בַּתּוֹר הַכּוֹחַ הִיסוּדִי בַּתּוֹלְדוֹת יִשְׂרָאֵל. שְׁמַעוֹן דּוֹבְנוֹב הָיָה נָצַר לַמְּשַׁפָּחָה שֶׁל לּוּמְדֵי תוֹרָה וְשׁוּמְרֵי מִצְוָה, אֲךָ "מִתְנַגְדִּים" לַחֲסִידוֹת בִּלְבָב וּבִנְפֶשׁ. כִּמְעַט כָּל יְהוּדִי מְסִיִּסְלֵב, עִיר מוֹלַדְתּוֹ בְּרוֹסִיָּה הַלְבֵנָה, הָיוּ נִמְנִים בֵּין הַמִּתְנַגְדִּים, אֲבָל מִשְׁפַּחְתּוֹ הִתְגַּאֲתָה בְּשִׁלְשֶׁלֶת יוֹחֲסִין עוֹלָה עַד לְמֵאָה הִ"ט", אֵל גְּדוֹלֵי הַדּוֹר וְגֵאוֹנִים שִׁיִּצְאוּ לָהֶם מוֹנִיטִין מְקוֹבְלִים מוֹבָהֶקִים, וְהֵם הַמְּהַר"ל מִפְּרָג וְר' יוֹסֵף יוֹסֵקִי מְעִיר דּוֹבְנָא (מִמֶּנּוּ בָּא שֵׁם הַמְּשַׁפָּחָה) בַּעֲהַמ"ח סֵפֶר יִסּוּד יוֹסֵף. כִּנְרָאָה, יִרְשׁ שְׁמַעוֹן דּוֹבְנוֹב אֶת שְׁנֵי הִיסוּדוֹת הָאֵלֶּה כְּאַחֵד: מִצַּד אֶחָד אֶת הַרְצִיּוֹנְלִיזְמוֹ שֶׁל אֲבוֹתָיו הַמִּתְנַגְדִּים וּמֵאֵדָךְ גִּיסָא אֶת זִיק תּוֹרַת הַמַּסְתוּרִין אֲשֶׁר גָּרַם לוֹ לַעֲסוֹק בִּימֵי חַרְפּוֹ בַּחֲקֵר הַתְּנוּעוֹת הַמִּיסְטִיּוֹת וְהַחֲסִידוֹת וּלְהַעֲמִיק אֶת הַמַּחְקֵר הַהִיסְטוֹרִי הַזֶּה בְּמִידָה שְׂאִישׁ לֹא עָשָׂה מִלְּפָנָיו, אֲלָא שְׁדוֹבְנוֹב הַמּוֹרֵד בְּכָלל בְּמִסּוֹרַת אֲבוֹתָיו הָאֲדוּקִים הָאִיר אֶת הַקְּבִלָה וְהַחֲסִידוֹת בְּאוֹר הַהִשְׁכָּלָה

"בַּת־הַשְּׂמִי" וּדְבָקוֹתוֹ בַּחֲסִידוֹת הָיָה דְּבָקוֹת שֶׁל מִתְנַגֵּד וּמִשְׁכִּיל הַמַּעֲרִיץ אֶת בְּרִפְלוּגָתוֹ וְאִישְׁרִיבוֹ שְׁעָלָיו הוּא אוֹמֵר לַעֲרוֹךְ מִלְחָמָה.

כָּל יָמֵי חֵייוֹ כָּתַב דּוֹבְנוֹב רוֹסִית וְעִבְרִית, וּבִשְׁתֵּי הַשְּׁפּוֹת הָאֵלֶּה רָגִיל הָיָה גַּם לַהֲשַׁתֵּם בְּדַבּוּרוֹ הֵן בְּבֵית וְהֵן בַּחוּץ. כָּל מָה שֶׁנִּדְעַע לָנוּ מִמֵּאֲמָרָיו וְהַרְצָאוֹתָיו בְּשִׁפְהָ הָאִידִית אֵין לָהֶם אֲלָא עֵרֶךְ אֲרֻעִי. אֲף עַל פִּי כֵן דּוֹבְנוֹב בַּעַל הַסְּגוּן הָעִבְרִי וְהַרוֹסִי הָיָה מֵאֲבוֹתֶיהָ הָרִאשׁוֹנִים וּמַעֲמוּדֵי הַתּוֹךְ שֶׁל חֲכַמַת יִשְׂרָאֵל בְּאִידִית, מִמִּיסְדֵּיו וּמִמִּנְהִיגָיו הַרוּחָנִיִּים שֶׁל הַמוֹסֵד הַחֲשׁוֹב "יִיּוּא" בּוּוִילְנָה, מִיּוֹזְמִיָּה וּמִמִּיסְדֵּיהָ שֶׁל הָאֲנִצִּיקְלוֹפֵדִיָּה הָאִידִית הַגְּדוֹלָה (שִׁיִּצְאוּ מִמֶּנָּה עַד עַתָּה 9 כְּרִכִּים וְעֵדִינִין לֹא נִגְמְרָה) וְאֲבִיָּה הַרוּחָנִי וּמִנְהִיגָה שֶׁל מַפְלַגַת־הָעַם (הַפְּאִלְקִיסְטִים) שֶׁהַחֲזִיקָה עֲמָדָה אֲמִיצָה בַּחֲיּוֹב הַשְּׁפָה הָאִידִית בַּתּוֹר הַשְּׁפָה הַלְאֻמִּית.

לְכָל הַסְּתִירוֹת הַפְּנִימִיּוֹת הָאֵלֶּה נּוֹסֶפֶה עוֹד סְתִירָה אַחַת טְרָגִית שְׁבָאָה מִחוּצָה לוֹ, סְתִירָה אוֹבִיקְטִיבִית כְּבִיכּוֹל. כָּל יָמֵי חֵייוֹ דָּרַשׁ דּוֹבְנוֹב וְהוֹרָה כִּי אֵין לִרְאוֹת אֶת הִיסוּרִים וְאֶת הַמַּרְטִירוֹלוֹגִיָּה כַּחוֹט הַשְּׁדֵרָה וְכִמְאֹרֶע הַמִּרְכּוּזִי בַּהִיסְטוֹרִיָּה שֶׁל עַם יִשְׂרָאֵל; לֹא בִימֵי הַבִּינִים הַחֲשֻׁכִּים וְעַל אַחַת כַּמָּה וְכַמָּה לֹא בַּתְּקוּפָה הַנִּאֻרָה שֶׁלָּנוּ. וְהֵנָּה הַגּוֹרֵל הַמֵּר בָּא לְלַמְּדוֹ לִקַּח כִּי תּוֹרָתוֹ זֶה — תּוֹרַת שׂוֹא הִיא. בַּתְּקוּפָתָנוּ הַ"נְאֻרָה" נִתְּנָה עִם יִשְׂרָאֵל בִּיסוּרִים קָשִׁים שֶׁלֹּא יָדְעוּ אֲבוֹתֵינוּ, וְשְׁמַעוֹן דּוֹבְנוֹב עֲצָמָה, הָאִישׁ שֶׁדָּחָה בִּשְׁתֵּי יָדָיו אֶת הַפִּילוֹסוֹפִיָּה שֶׁל מַרְטִירוֹלוֹגִיָּה וְקִידוּשׁ הַשֵּׁם, הָיָה לְ"קְדוֹשׁ בַּעַל כְּרָחוֹ".

טְרָגִדִּיהָ זֹאת שֶׁל עַם הַנִּסְפָּה בְּסוּפַת הַכְּלִיּוֹן אַחֲרֵי מֵאָה וְחֲמֵשׁ שָׁנִים שֶׁל "אֲמִנְצִיפְצִיָּה" וְאֲמוֹנָה אוֹפְטִימִיסְטִית, כִּי עָתִידוֹ יִהְיֶה כּוֹלּוֹ שְׁקֵט וְשִׁלּוּהָ וְכִי אֵשׁ הַקְּנָאוֹת וְהָאֲנִיטְשִׁמִּיּוֹת כִּבְרֵי אֲזֻלָּה מִן הָעוֹלָם, טְרָגִדִּיהָ זֶה שֶׁל פְּשִׁיטַת־רָגֶל שֶׁל מִשְׁאוֹת־הַנֶּפֶשׁ הַלִּיבֵרְלִיִּים הַכְּאִיבָה אֶת דּוֹבְנוֹב הַרְבֵּה יוֹתֵר מֵאֲשֶׁר הַטְּרָגִדִּיהָ הָאִישִׁית הַפְּרָטִית שֶׁלּוֹ, וּמִירְרָה אֶת אַחֲרִית יָמָיו בְּגִיטּוֹ שֶׁל רִיגָה.

ג. רְשׁוּמִים מִפְּרִשְׁת חֵייוֹ וּפְעוּלָתוֹ הַסְּפִירוּתִית

כִּיּוֹם יֵשׁ לָנוּ חוֹמֵר דִּי וְהוֹתֵר כְּדֵי לַהֲתַחֲקוֹת עַל חֵייוֹ וְהַתְּפַתְחוֹת הַרוּחָנִית שֶׁל דּוֹבְנוֹב. מִלְּבַד שְׁלֹשַׁת הַכְּרִכִּים שֶׁל יוֹמָנוֹ סֵפֶר־הַחַיִּים וְסֵפֶר זְכֵרוֹנוֹתֶיהָ שֶׁל בָּתוּ, סוּפִיָּה דּוֹבְנוֹב־אֶהֱרִיךְ, נִמְצָא חוֹמֵר רַב בְּסֵפֶר הַיּוֹבֵל שִׁיִּצָּא לְכַבּוֹד דּוֹבְנוֹב לְמֵלֶאכֶת לוֹ שֶׁבַע־שָׁנָה (פֶּעֶסְטְשְׁרִיפֶט — בְּשִׁפְהָ גְרַמִּנִית, בְּרִלִיךְ, 1930) וּבְסֵפֶר שְׁמַעוֹן דּוֹבְנוֹב (יְרוּשָׁלַיִם, תְּש"ד), וְבוֹ, מִלְּבַד מֵאֲמָרִים חֲשׂוֹבִים עַל שִׁטְתּוֹ שֶׁל דּוֹבְנוֹב וּמְקוֹמוֹ בַּהִיסְטוֹרִיּוֹגְרַפִּיָּה הָעִבְרִית, גַּם מֵאֲמָר בִּיּוֹגְרַפִּי מְפֹרָשׁ שֶׁל יוֹסֵף מֵיִזֵּל וּמְדוּר שֶׁל אֲגָרוֹת הַמַּכִּיל מִבְּחֵר שֶׁל יוֹתֵר מִ־350 מִכְתָּבִים, שְׁדוֹבְנוֹב כָּתַב בְּמִשְׁךְ 45 שָׁנָה, וְעַל כֵּן נִצְטַמָּצַם כָּאֵן בְּקוּיִם יוֹסוּדִיִּים וְעִיקְרִיִּים. אֶת הַשְּׁכֵלָתוֹ הַרְחֵבָה בְּלִמּוּדֵי הַחֹל וּבְלִמּוּדֵי הַקּוֹדֶשׁ רָכַשׁ לוֹ דּוֹבְנוֹב

הזמן, ושהגיע בחבוריו המדעיים למסקנה זו (בהיפוך למסקנות הקודמות) כי עתיד עם ישראל לפתח שני מרכזים חשובים ועצומים בארץ-ישראל ובארצות הברית, טעה כשבאה השעה להתקין את גורלו הפרטי לפי הדיונים והבירורים האלה. עוד בשנת 1939 לא נענה דובנוב לעצת רעיו וידידיו שדרשו ממנו לעזוב את לטביה ולעבור לארצות הברית או לארץ-ישראל. הפקח שבהיסטוריונים ודורשי דברי ימינו נפל בפח של חשבון-טעות ושילם בעד זה תשלום גבוה מאוד -- נתחייב בנפשו. בסופו הטרגי הזה גורלו של ההיסטוריון היהודי הגדול נזדהה ונתאחד בגורל עמו. אחרי שהקדיש את כל ימיו לעבוד את עמו כהיסטוריון והוגה דעות, היה צד וקרבת לשואה הגדולה שבתולדות עמו. חייו נספו בחורבן יהדות אירופה, אשר לחקר תולדותיה הקדיש כל ימיו ועתותיו. הרפתקאותיה ונפתוליה, נצחונותיה והישגיה היו חלקו בחיים, וכליונה היה חלקו במותו.

ב. קווים לדמות נפשו ואישיותו

יש בחייו וביצירתו של דובנוב מתיחות דרמטית, וכמו בכל עלילה דרמטית — יש בפרשת חייו עליות וירידות, ויש גם סתירות. דובנוב ההיסטוריון היה אדריכל גדול, אלא שאדריכל תפקידו לא רק לבנות, וכן דובנוב. עליו היה לא רק לבנות אלא גם להרוס. כדי לבנות בנין חדש צריך להרוס את הישן. ודובנוב יצא במלחמה לעקור ולהרוס, עליו היה להרוס את השיטה ההיסטורית של הינריך גרץ, רבו ומדריכו (לא בפועל ממש, אלא ע"י חבוריו ההיסטוריים) להרוס את השיטה ה"ספיריטואליסטית-מיטפיזית" של גרץ, כדי לבנות על חורבותיה את שיטתו הוא, ה"שיטה הסוציולוגית". בעבודתו הספרותית התחיל דובנוב במאמרים הדורשים אסימילציה גמורה ושליטת הלאומיות היהודית — ובסוף הגיע לידי השקפה היסטורית שהיתה כולה בנויה על חיוב הלאומיות היהודית בתור הכוח היסודי בתולדות ישראל. שמעון דובנוב היה נצר למשפחה של לומדי תורה ושומרי מצוה, אך "מתנגדים" להסידות בלב ובנפש. כמעט כל יהודי מסטיסלב, עיר מולדתו ברוסיה הלבנה, היו נמנים בין המתנגדים, אבל משפחתו התגאתה בשלשלת יוחסין העולה עד למאה ה"ט, אל גדולי הדור וגאונים שיצאו להם מוניטין מקובלים מובהקים, והם המהר"ל מפראג ור' יוסף יוסקי מעיר דובנא (ממנו בא שם המשפחה) בעהמ"ה ספר יסוד יוסף. כנראה, ירש שמעון דובנוב את שני היסודות האלה כאחד: מצד אחד את הרציונליזמוס של אבותיו המתנגדים ומאידך גיסא את זיק תורת המסתורין אשר גרם לו לעסוק בימי חרפו בחקר התנועות המיסטיות והחסידות ולהעמיק את המחקר ההיסטורי הזה במידה שאיש לא עשה מלפניו, אלא שדובנוב המורד בכלל במסורת אבותיו האדוקים האיר את הקבלה והחסידות באור ההשכלה

"בת-השמים" ודבקתו בחסידות היתה דבקתו של מתנגד ומשכיל המעריך את ברפולוגתו ואיש-רבו שעליו הוא אומר לערוך מלחמה.

כל ימי חייו כתב דובנוב רוסית ועברית, ובשתי השפות האלה רגיל היה גם להשתמש בדבורו הן בבית והן בחוץ. כל מה שנודע לנו ממאמריו והרצאותיו בשפה האידית אין להם אלא ערך ארעי. אף על פי כן דובנוב בעל הסגנון העברי והרוסי היה מאבותיה הראשונים ומעמודי התווך של חכמת ישראל באידית, ממיסדיו וממנהיגיו הרוחניים של המוסד החשוב "ייווא" בוויילנה, מיוזמיה וממיסדיה של האנציקלופדיה האידית הגדולה (שיצאו ממנה עד עתה 9 כרכים ועדיין לא נגמרה) ואביה הרוחני ומנהיגה של מפלגת-העם (הפאלקיסטים) שהחזיקה עמדה אמיצה בחיוב השפה האידית בתור השפה הלאומית.

לכל הסתירות הפנימיות האלה נוספה עוד סתירה אחת טרגית שבאה מחוצה לו. סתירה אוביקטיבית כביכול. כל ימי חייו דרש דובנוב והורה כי אין לראות את היסורים ואת המרטירולוגיה כחוט השדרה וכמאורע המרכזי בהיסטוריה של עם ישראל; לא בימי הבינים החשכים ועל אחת כמה וכמה לא בתקופה הנאורה שלנו. והנה הגורל המר בא ללמדו לקח כי תורתו זו — תורת שוא היא. בתקופתנו ה"נאורה" נתנסה עם ישראל ביסורים קשים שלא ידעו אבותינו, ושמעון דובנוב עצמו, האיש שדחה בשתי ידיו את הפילוסופיה של מרטירולוגיה וקידוש השם, היה ל"קדוש בעל כרחו".

טרגדיה זאת של עם הנספה בסופת הכליון אחרי מאה וחמש שנים של "אמנציפציה" ואמונה אופטימיסטית, כי עתידו יהיה כולו שקט ושלום וכי אש הקנאות והאנטישמיות כבר אזלה מן העולם, טרגדיה זו של פשיטת-רגל של משאות-הנפש הליברליים הכאיבה את דובנוב הרבה יותר מאשר הטרגדיה האישית הפרטית שלו, ומיררה את אחרית ימיו בגיטו של ריגה.

ג. רשומים מפרשת חייו ופעולתו הספרותית

כיום יש לנו חומר די והותר כדי להתחקות על חייו והתפתחותו הרוחנית של דובנוב. מלבד שלשת הכרכים של יומנו ספר-החיים וספר זכרונותיה של בתו, סופיה דובנוב-אהרליך, נמצא חומר רב בספר היובל שיצא לכבוד דובנוב למלאת לו שבעים שנה (פעסטשריפט — בשפה גרמנית, ברלין, 1930) ובספר שמעון דובנוב (ירושלים, תשי"ד), ובו מלבד מאמרים חשובים על שיטתו של דובנוב ומקומו בהיסטוריוגרפיה העברית, גם מאמר ביוגרפי מפורט של יוסף מייזל ומדור של אגרות המכיל מבחר של יותר מ-350 מכתבים. שדובנוב כתב במשך 45 שנה, ועל כן נצטמצם כאן בקווים יסודיים ועיקריים. את השכלתו הרחבה בלמודי החול ובלמודי הקודש רכש לו דובנוב

במידה רבה בדרך הקשה ביותר, בתור אוטודידקט. אחרי הלמוד הדרדקי בחר עבר ללמוד את שעורי התלמוד מפי אבירזקנו ר' בנציון דובנוב, שהיה תורני מופלג ומתנגד נמרץ. בהיותו עוד רך בשנים מצא לו שמעון הצעיר דרך עצמאית בלמודי היהדות. נפשו קצה בלמוד גמרא ובפולקים ולבו נמשך אחרי התנ"ך. הוא עבר בעצמו על כל התנ"ך בעזרת מפרשים שונים ובזיותו בן תשע, "הציץ ונפגע". מהזמן הזה קרא בסתר את ספרות ההשכלה. כשהיה בר מצוה עלה לו לשדל את לב אמו והתירה לו להכנס לבית-הספר היהודי הממשלתי במסטיסלב. משעבר אח"כ לביה"ס התיכוני הכללי ואחרי גמרו את חוק למודיו, השתדל ללא תועלת להמשיך את למודיו בבית-ספר גבוה בוילנה, דווינסק, סמולנסק, פטרסבורג — כל נסיונותיו העלו חרס בגלל התנאים הקשים, ההגבלות החוקיות בשביל הסטודנטים היהודיים, וגם משום מצב בריאותו הירוד וחוסר האמצעים הכספיים.

כיון שלא הצליח לטדר את ענין כניסתו לאוניברסיטה, החליט דובנוב להלטה אופינית בשביל הלך-רוחו וכה רצונו. הוא יסד לו קורסים בלמודי האוניברסיטה בביתו הוא, קבע את עתותיו לתורה וחילק באופן שיטתי את זמנו בכל יום ויום לאי-אלה מקצועות מדע אשר עליו ללמוד ו"לגמור".

משנת 1880 התחיל דובנוב לפרסם מאמרים על בעיות הזמן בעתונות היהודית בשפה הרוסית, וניסה גם את כוחו בספור היסטוריאוטוביוגרפי: "בדרך קוצים, מרשימות ידיד הסטודנט" ובבקורת ספרותית. יותר מעשר שנים היה מחפש דרך לעצמו ומתלבט בנסיונות שונים. לבסוף בא לידי הכרה ברורה כי נועד להיות היסטוריון יהודי. בהתחלת שנת 1892 רשם ביומנו את ההחלטה הזאת: "נתלבנה מטרת חיי — להפיץ ידיעות היסטוריות על היהדות ובייחוד לעבד את תולדות יהודי רוסיה. נעשיתי ע"י כך כאילו שליח ההיסטוריה". בימים האלה, ממשיך דובנוב לספר ביומנו, היה עדיין כולו עומד בתחום השקפתו ותחת השפעתו של הינריך גרץ. הוא גענה להצעת חבריו מ"חברת מפיצי השכלה" והתחיל לתרגם לרוסית את המהדורה העממית של דברי ימי ישראל לגרץ (בת ג' הכרכים) ועשה את עבודתו זו בהתלהבות ובנאמנות. אבל פרי עמלו לא היה אלא אכזבה קשה. אחרי שהכרך הראשון נדפס ונמסר לידי הצנזורה הממשלתית, ראה הצנזור לנכון, כיוון שהספר היה מטפל בהיסטוריה של התקופה התנ"כית, למסור אותו לצנזורה שניה של הכנסייה הפראבוסלאבית. הבקורת של הסינודה הדתית הרוסית היתה קשה ושלילית. הצנזורה הדתית מצאה כי יש למצוא בספרו של גרץ עקבות עמדה בקורתית לקראת ה"היסטוריה הקדושה" וגזרה להשמיד את כל 5,000 הטפסים של הספר.

אי-הצלחה זו עלולה היתה להכשיל כל אדם צעיר ובעל אמביציות, אך לא את דובנוב. אמנם, מתקבלת על השכל ההשערה, כי המאורע הזה החיש את התהליך הרוחני שהתחיל זה כבר מנקר ומנסר את מוחו של דובנוב. הוא

התרחק משיטתו של גרץ ונעשה יותר בקורתי אליה. לפני כן ראה את עצמו כממשיך את דרכו של גרץ ורצה רק להשלים את חיבורו של רבו ומדריכו הרוחני ע"י הוספות מתולדות יהודי אירופה המזרחית. אבל תוך כדי מחקרו העצמאי בהיסטוריה של יהודי אירופה המזרחית — הצעד החשוב הראשון בכיוון זה היה מאמרו: "נחפשה ונחקרה" קול קורא אל הנבונים בעם והמתנדבים לאסוף חומר לבנין תולדות ישראל בפולין וברוסיה" שנדפס בשנת 1892 בפרדס, באודיסה — סר דובנוב הן משיטתו המיטודולוגית והן מהשקפתו ההיסטוריוסופית של גרץ. סיכום שיטתי ראשון לתפיסתו ההיסטורית החדשה נתן דובנוב ב"מכתבים על היהדות הישנה והחדשה", שהופיעו בשנות 1897—1902. המהפכה האינטלקטואלית הזאת נגד גרץ נשלמה בחיבור הכי חשוב של דובנוב, בספרו: "דברי ימי עולם של העם היהודי", ובייחוד בהקדמה הכוללת לכרך א של החיבור הזה.

ה. "דברי ימי עולם של העם היהודי"

דובנוב פרסם מספר גדול של מחקרים לתולדות היהודים באירופה המזרחית (ע"י בביבליוגרפיות של חיבוריו שנתפרסמו ב"דובנאו-פּעסט שריפט וב"ספר דובנוב) וביניהם החשובים הם: פנקס המדינה או פנקס ועד הקהילות הראשיות במדינת ליטא (ברלין, תרפ"ה); תולדות החסידות (תל-אביב, תר"ץ—תרצ"ב); תולדות היהודים ברוסיה ובפולין (ניר-יוק, 1916—1920). אבל החבור הכי חשוב אשר בגללו זכה לכינוי "אבי ההיסטוריוגרפיה היהודית החדשה" הם עשרת הכרכים של דברי ימי עולם של העם היהודי (להלן נשתמש בקיצור די"ע). את חבורו די"ע התחיל דובנוב לפרסם בהתחלת שנות העשרים למאה העשרים, דהיינו כחמישים שנה אחרי שהופיעו דברי ימי ישראל של גרץ. את חבורו לא הוציא דובנוב לאור בסדר כרונולוגי. תחילה הופיעו שלושת הכרכים האחרונים, מהמהפכה הצרפתית עד מלחמת העולם הראשונה בשם דברי ימי ישראל בדורות האחרונים. בשנת 1922, בהיותו בן 61 שנה, גמלט דובנוב מרוסיה הסובייטית והשתקע בברלין. הוא הציל מתוך האגדרלמוסיה הרוסית את החלק הכי חשוב מכל עמלו במשך 40 שנות עבודה מדעית: את הארכיון ההיסטורי, את הכ"י של יומנו (יצא לאור בשלושה כרכים במקור הרוסי; חלק מספר החיים יצא גם בהוצאה גרמנית ועברית) ואת הכ"י השלם של די"ע בשפה הרוסית. בשנות 1920—1929 הופיעו די"ע בתרגום גרמני, ובשנות 1929—1940 — בתרגום עברי. המקור הרוסי יצא לאור אחרי 1933 כאשר עקר

במידה רבה בדרך הקשה ביותר, בתור אוטודידקט. אחרי הלמוד הדרדקי בחדר עבר ללמוד את שעורי התלמוד מפי אביוֹרְזִקְנוֹ ר' בִּנְצִיּוֹן דּוֹבְנוֹב, שהיה תורני מופלג ומתנגד נמרץ. בהיותו עוד רך בשנים מצא לו שמעון הצעיר דרך עצמאית בלמודי היהדות. נפשו קצה בלמוד גמרא ובפולפולים ולבו נמשך אחרי התנ"ך. הוא עבר בעצמו על כל התנ"ך בעזרת מפרשים שונים ובזיוזיו בן תשע, "הציץ ונפגע". מהזמן הזה קרא בסתר את ספרות ההשכלה. כשהיה בר־מצוה עלה לו לשדל את לב אמו והתירה לו להכנס לבית־הספר היהודי הממשלתי במסטיסלב. משעבר אה"כ לביה"ס התיכוני הכללי ואחרי גמרו את חוק למודיו, השתדל ללא תועלת להמשיך את למודיו בבית־ספר גבוה בוויילנה, דווינסק, סמולנסק, פטרסבורג — כל נסיונותיו העלו חרס בגלל התנאים הקשים, ההגבלות החוקיות בשביל הסטודנטים היהודיים, וגם משום מצב בריאותו הירוד וחוסר האמצעים הכספיים.

כיון שלא הצליח לטדר את ענין כניסתו לאוניברסיטה, החליט דובנוב ההלטה אופינית בשביל הלך־רוחו וכה רצונו. הוא יסד לו קורסים בלמודי האוניברסיטה בביתו הוא, קבע את עתותיו לתורה וחילק באופן שיטתי את זמנו בכל יום ויום לא־אלה מקצועות מדע אשר עליו ללמוד ו"לגמור".

משנת 1880 התחיל דובנוב לפרסם מאמרים על בעיות הזמן בעתונות היהודית בשפה הרוסית, וניסה גם את כוחו בספור היסטורי־אוטוביוגרפי: "בדרך קוצים, מרשימות ידיד הסטודנט" ובבקורת ספרותית. יותר מעשר שנים היה מחפש דרך לעצמו ומתלבט בנסיונות שונים. לבסוף בא לידי הכרה ברורה כי נועד להיות היסטוריון יהודי. בהתחלת שנת 1892 רשם ביומנו את ההחלטה הזאת: "נתלבנה מטרת חיי — להפיץ ידיעות היסטוריות על היהדות ובייחוד לעבד את תולדות יהודי רוסיה. נעשיתי ע"י כך כאילו שליח ההיסטוריה". בימים האלה, ממשיך דובנוב לספר ביומנו, היה עדיין כולו עומד בתחום השקפתו ותחת השפעתו של הינריך גרץ. הוא נענה להצעת חבריו מ"חברת מפיצי השכלה" והתחיל לתרגם לרוסית את המהדורה העממית של דברי ימי ישראל לגרץ (בת ג' הכרכים) ועשה את עבודתו זו בהתלהבות ובנאמנות. אבל פרי עמלו לא היה אלא אכזבה קשה. אחרי שהכרך הראשון נדפס ונמסר לידי הצנזורה הממשלתית, ראה הצנזור לנכון, כיוון שהספר היה מטפל בהיסטוריה של התקופה התנ"כית, למסור אותו לצנזורה שניה של הכנסיה הפראבוסלאבית. הבקורת של הסינודה הדתית הרוסית היתה קשה ושלילית. הצנזורה הדתית מצאה כי יש למצוא בספרו של גרץ עקבות עמדה בקורתית לקראת ה"היסטוריה הקדושה" וגזרה להשמיד את כל 5,000 הטפסים של הספר.

אִי־הצלחה זו עלולה היתה להכשיל כל אדם צעיר ובעל אמביציות, אך לא את דובנוב. אמנם, מתקבלת על השכל ההשערה, כי המאורע הזה החיש את התהליך הרוחני שהתחיל זה כבר מנקר ומנסר את מוחו של דובנוב. הוא

התרחק משיטתו של גרץ ונעשה יותר בקורתי אליה. לפני כן ראה את עצמו כממשיך את דרכו של גרץ ורצה רק להשלים את חיבורו של רבו ומדריכו הרוחני ע"י הוספות מתולדות יהודי אירופה המזרחית. אבל תוך כדי מחקרו העצמאי בהיסטוריה של יהודי אירופה המזרחית — הצעד החשוב הראשון בכיוון זה היה מאמרו: "נחפשה ונחקרה, קול קורא אל הנבונים בעם והמתנדבים לאסוף חומר לבנין תולדות ישראל בפולין וברוסיה" שנדפס בשנת 1892 בפרדס, באודיסה — סר דובנוב הן משיטתו המיטודולוגית והן מהשקפתו ההיסטוריוסופית של גרץ. סיכום שיטתי ראשון לתפיסתו ההיסטורית החדשה נתן דובנוב ב"מכתבים על היהדות הישנה והחדשה", שהופיעו בשנות 1897—1902. המהפכה האינטלקטואלית הזאת נגד גרץ נשלמה בחיבור הכי חשוב של דובנוב, בספרו: "דברי ימי עולם של העם היהודי", ובייחוד בהקדמה הכוללת לכרך א של החיבור הזה.

ד. "דברי ימי עולם של העם היהודי"

דובנוב פרסם מספר גדול של מחקרים לתולדות היהודים באירופה המזרחית (ע"י בביבליוגרפיות של חיבוריו שנתפרסמו ב־דובנאוֹ-פּעֶסֶט שריפט וב־סֶפֶר דּוֹבְנוֹב) וביניהם החשובים הם: פּוֹקֶס הַמְּדִינָה או פּוֹקֶס וְעַד הַקֵּהִילוֹת הָרָאשִׁיּוֹת בַּמְּדִינָה לִיטָא (ברלין, תרפ"ה); תּוֹלְדוֹת הַחֲסִידוֹת (תל־אביב, תר"ץ—תרצ"ב); תּוֹלְדוֹת הַיְּהוּדִים בְּרוֹסִיָּה וּבִפּוֹלִין (ניו־יורק, 1916—1920). אבל החבור הכי חשוב אשר בגללו זכה לכינוי "אבי ההיסטוריוגרפיה היהודית החדשה" הם עשרת הכרכים של דברי ימי עולם של העם היהודי (להלן נשתמש בקיצור ד"ע). את חבורו ד"ע התחיל דובנוב לפרסם בהתחלת שנות העשרים למאה העשרים, דהיינו כחמישים שנה אחרי שהופיעו דברי ימי ישראל של גרץ. את חבורו לא הוציא דובנוב לאור בסדר כרונולוגי. תחילה הופיעו שלושת הכרכים האחרונים, מהמהפכה הצרפתית עד מלחמת העולם הראשונה בשם דברי ימי ישראל בדורות האחרונים. בשנת 1922, בהיותו בן 61 שנה, נמלט דובנוב מרוסיה הסובייטית והשתקע בברלין. הוא הציל מתוך האגדרלמוסיה הרוסית את החלק הכי חשוב מכל עמלו במשך 40 שנות עבודה מדעית: את הארכיון ההיסטורי, את הכ"י של יומנו (יצא לאור בשלושה כרכים במקור הרוסי; חלק מספר החיים יצא גם בהוצאה גרמנית ועברית) ואת הכ"י השלם של ד"ע בשפה הרוסית. בשנות 1920—1929 הופיעו ד"ע בתרגום גרמני, ובשנות 1929—1940 — בתרגום עברי, המקור הרוסי יצא לאור אחרי 1933 כאשר עקר

דובנוב את דירתו מברלין לריגה, לרגלי נצחון הנאציזם בגרמניה. בשנות השלושים יצאה גם ההוצאה האידית של די"ע.

מה היה חרושו העיקרי של דובנוב ובמה היה שונה חבורו מספרו של גרץ? קודם-כל יש בין שני החבורים האלה הבדלים חיצוניים שגם הם אופייניים מאוד וכדאי לעמוד על טיבם. די"ע של גרץ הופיעו ברי"א כרכים, המכילים בס"ה כ-6,400 עמ'; די"ע של דובנוב מכילים בערך 5,000 עמ'. שני ההיסטוריונים התייחסו באופן שונה לתקופות שונות בדברי ימינו ובזה הדגישו את הערכהם השונה לגבי מאורעות שונים בדי"ע. כן, למשל, הקדיש גרץ את מחצית כל חיבורו ל"תקופה המזרחית" בחיי עמנו, ז"א לתקופת הבית הראשון והשני, המשנה, התלמוד ותקופת הגאונים. לתקופות אלו הקדיש 3,200 עמ' בחבורו; דובנוב הקדיש לתקופה זו רק 1,550 עמ'. ביחוד בולט ההבדל כשבאים להשוות את הענין הזה באופן יותר מפורט. לתקופת הבית הראשון הקדיש גרץ 1,000 עמ', דובנוב — 490 עמ'; לתקופת הבית השני הקדיש גרץ כמעט 1,200 עמ'; דובנוב — 550 עמ'.

אין הבדל גדול בכמות החומר שהקדישו שני ההיסטוריונים ל"תקופה האירופית" (דהיינו: מהתחלות הישוב באירופה עד משה מנדלסון והמהפכה הצרפתית). לתקופה זו הקדיש גרץ 2,600 עמ', דובנוב — 2,000 עמ'. אך יש הבדל גדול כשבאים לדברי ימי ישראל האחרונים. לתקופה זו הקדיש גרץ בס"ה 650 ע' והגיע רק עד שנת 1840; דובנוב, שסיים את חבורו כבר אחרי מלחמת העולם הראשונה, הגיע עד 1914, וב"אפילוג" שהוסיף בריגה הגיע עד שנת 1938. באופן זה הקיף בדי"ע כמעט מאה שנה יותר מאשר היה יכול לעשות גרץ, והקדיש לתקופה החדשה 1,500 עמ', ז"א כמעט החלק השלישי של כל חבורו.

יש גם הבדל גדול בכמות ובחלוקת החומר לתולדות יהודי אירופה המזרחית. גרץ הקדיש לזה לא יותר מ-145 עמ', ז"א פחות משני אחוזי של חבורו; דובנוב דן על די"ע באירופה המזרחית על 780 עמ', דהיינו 15% של ספרו.

אף ההבדלים החיצוניים האלה מגלים את נטיותיהם של שני ההיסטוריונים, אבל הם לא העיקרי. ההבדל העיקרי בין גרץ ודובנוב הוא בתפיסתם ההיסטורית. שיטתו של גרץ היתה נמשכת אחרי קודמיו (ביחוד יום-טוב ליפמן צונץ) שראו את דברי ימי ישראל כתולדות היסורים (המרטרולוגיה) ותולדות הרוח. מזמן חורבן בית שני לא היו עוד לעם ישראל חיים מדיניים עצמיים, אלא היה נשוא פסיבי לכוחות הפוליטיים שמחוצה לו. ההיסטוריה של ישראל בגולה היא היסטוריה של הסבלונות והנגישות שסבל מידי אזה"ע. רק במקצוע הדת, המדע והספרות יכול היה עם ישראל להיות אקטיבי ויצרני. דובנוב, אשר הושפע במידה רבה ע"י הפילוסופיה הפוזיטיביסטית, התנגד לתפיסה זו כ"חד-צדדית, כפיריטואליסטית-תיאולוגית ומיטפיסטית".

דובנוב טען כי ההיסטוריה של גרץ היא היסטוריה של יהדות, של

אידיאות ויצירות רוחניות שלה, ולא היסטוריה של העם היהודי. לא נכון, אמר דובנוב, כי העם היהודי בתקופת הגולה היה פסיבי בחייו הפוליטיים. העם היהודי היה, לפי דובנוב, תמיד גורם שהשפיע באופן אקטיבי על גורלו הפוליטי ולא נענה באופן פסיבי להשפעות חוץ. אמת, לא היתה לו לעם היהודי היכולת להלחם בכוחות-חוץ ע"י כליון ולהתנגד להם בכוח פסי, אך יש ויש אי-אלו דרכים אחרות של מלחמה פוליטית, לאו דווקא בחרב. העם היהודי נלחם על קיומו ועל זכויותיו באמצעים אחרים: יצר ופיתח צורות שונות של מלחמה והגנה עצמית פוליטית, אקונומית וחברתית; יצר צורות חדשות של חיים כלכליים ופונקציות אקונומיות חדשות; יצר צורות שונות של ארגון ציבורי, אשר הגנו על חיי העם. התא הכי קטן של משטר סוציאלי מקורי זה היתה הקהילה היהודית, אשר ממנה נתפתחו צורות יותר גבוהות של שלטון עצמי יהודי שהסתעף בארצות גולה שונות. את מקום המדינה מלאו ליהדות הגולה הארגונים האוטונומיים החוקים האלה. הפונקציה הכי חשובה והחיונית של הציבור היהודי המאורגן היתה, איפוא, לפי דובנוב, האוטונומיה היהודית. השלטון העצמי היהודי היה היסוד שממנו צמחו והתפתחו כל הפונקציות האחרות, החיים האיקונומיים, המשטר והתחוקה, היצירה הרוחנית והדתית וכו'. בדי"ע של דובנוב חוט-השדרה הן איפוא ההופעות וההוויות הציבוריות, הכלכליות והפוליטיות, בעוד שהוא דן בתולדות החיים הרוחניים רק במידה שהם משמשים ביטוי לתנועות ציבוריות. אין זה מתפקידו של ההיסטוריון, אומר דובנוב, לטפל בתולדות הספרות או בתולדות הדעות והדת היהודית. תפיסתו הסוציולוגית של העבר היהודי היא רציונליסטית בהחלט ואין בה מקום להערכה ספיריטואליסטית כלשהי. דובנוב הגיע ע"י כך לידי סקולריזציה של העבר היהודי בהסברתו ההיסטוריוסופית.

לא ראה דובנוב, כי ע"י סקולריזציה נטה לחד-צדדיות חדשה במקום החד-צדדיות התיאולוגית שמרד בה. להיפך, דובנוב חשב את עצמו כאיש-הבינים הנזהר מן הקיצוניות הן מצד ימין והן מצד שמאל. בהקדמתו לכרך א' של די"ע כתב דובנוב כי הסקולריזציה והשיטה הפוזיטיביסטית שלו אין משמען גטיה לצד המטריליזמוס ההיסטורי. "לא לשם כך — כתב דובנוב — עלינו לוותר על הספיריטואליזמוס ההיסטורי שאבד עליו כלת, כדי להיות עבדים להיפוכו, לשיטת המטריליזמוס ההיסטורי, אשר היא לא פחות חד-צדדית והיא מסרסת את הפרספקטיבה ההיסטורית".

החידוש השני של דובנוב לגבי גרץ היא הקונסטרוקציה של חבורו. יש הוגי דעות שיוצעים לבנות עד להפליא שיטה עיונית חדשה, אך אין ביכולתם להעביר אותה מן המופשט אל המעשי. על ידי המהפכה הרוחנית שלו נגד גרץ הבטיח דובנוב לעצמו מקום חשוב בהיסטוריוגרפיה העברית, אף כי רבים לא הסכימו לשיטתו החדשה וביחוד לפילוסופיה ההיסטורית שלו. אך מפעל לא פחות חשוב היה להגשים את המהפכה האינטלקטואלית הזאת בפועל ממש, דהיינו להבר

דובנוב את דירתו מברלין לריגה, לרגלי נצחון הנאציזם בגרמניה. בשנות השלושים יצאה גם ההוצאה האידית של די"ע.

מה היה חרושו העיקרי של דובנוב ובמה היה שונה חבורו מספרו של גרץ? קודם-כל יש בין שני החבורים האלה הבדלים חיצוניים שגם הם אופייניים מאוד וכדאי לעמוד על טיבם. די"ע של גרץ הופיעו ברי"א כרכים, המכילים בס"ה כ-6,400 עמ'; די"ע של דובנוב מכילים בערך 5,000 עמ'. שני ההיסטוריונים התייחסו באופן שונה לתקופות שונות בדברי ימינו ובזה הדגישו את הערכהם השונה לגבי מאורעות שונים בדי"ע. כן, למשל, הקדיש גרץ את מחצית כל חיבורו ל"תקופה המזרחית" בחיי עמנו, ז"א לתקופת הבית הראשון והשני, המשנה, התלמוד ותקופת הגאונים. לתקופות אלו הקדיש 3,200 עמ' בחבורו; דובנוב הקדיש לתקופה זו רק 1,550 עמ'. ביחוד בולט ההבדל כשבאים להשוות את הענין הזה באופן יותר מפורט. לתקופת הבית הראשון הקדיש גרץ 1,000 עמ', דובנוב — 490 עמ'; לתקופת הבית השני הקדיש גרץ כמעט 1,200 עמ'; דובנוב — 550 עמ'.

אין הבדל גדול בכמות החומר שהקדישו שני ההיסטוריונים ל"תקופה האירופית" (דהיינו: מהתחלות הישוב באירופה עד משה מנדלסון והמהפכה הצרפתית). לתקופה זו הקדיש גרץ 2,600 עמ', דובנוב — 2,000 עמ'. אך יש הבדל גדול כשבאים לדבר ימי ישראל האחרונים. לתקופה זו הקדיש גרץ בס"ה 650 ע' והגיע רק עד שנת 1840; דובנוב, שסיים את חבורו כבר אחרי מלחמת העולם הראשונה, הגיע עד 1914, וב"אפילוג" שהוסיף בריגה הגיע עד שנת 1938. באופן זה הקיף בדי"ע כמעט מאה שנה יותר מאשר היה יכול לעשות גרץ, והקדיש לתקופה החדשה 1,500 עמ', ז"א כמעט החלק השלישי של כל חבורו.

יש גם הבדל גדול בכמות ובחלוקת החומר לתולדות יהודי אירופה המזרחית. גרץ הקדיש לזה לא יותר מ-145 עמ', ז"א פחות משני אחוזי של חבורו; דובנוב דן על די"ע באירופה המזרחית על 780 עמ', דהיינו 15% של ספרו.

אף ההבדלים החיצוניים האלה מגלים את נטיותיהם של שני ההיסטוריונים, אבל הם לא העיקרי. ההבדל העיקרי בין גרץ ודובנוב הוא בתפיסתם ההיסטורית. שיטתו של גרץ היתה נמשכת אחרי קודמיו (ביחוד יום-טוב ליפמן צונץ) שראו את דברי ימי ישראל כתולדות היסורים (המרטרולוגיה) ותולדות הרוח. מזמן חורבן בית שני לא היו עוד לעם ישראל חיים מדיניים עצמיים, אלא היה נשוא פסיבי לכוחות הפוליטיים שמחוצה לו. ההיסטוריה של ישראל בגולה היא היסטוריה של הסבלונות והנגישות שסבל מידי אזה"ע. רק במקצוע הדת, המדע והספרות יכול היה עם ישראל להיות אקטיבי ויצרני. דובנוב, אשר הושפע במידה רבה ע"י הפילוסופיה הפוזיטיביסטית, התנגד לתפיסה זו כ"חד-צדדית, כפיריטואליסטית-תיאולוגית ומיטפיסטית".

דובנוב טען כי ההיסטוריה של גרץ היא היסטוריה של יחדות, של

אידיאות ויצירות רוחניות שלה, ולא היסטוריה של העם היהודי. לא נכון, אמר דובנוב, כי העם היהודי בתקופת הגולה היה פסיבי בחייו הפוליטיים. העם היהודי היה, לפי דובנוב, תמיד גורם שהשפיע באופן אקטיבי על גורלו הפוליטי ולא נענה באופן פסיבי להשפעות חוץ. אמת, לא היתה לו לעם היהודי היכולת להלחם בכוחות-חוץ ע"י כליוון ולהתנגד להם בכוח פסי, אך יש ויש אי-אלו דרכים אחרות של מלחמה פוליטית, לאו דווקא בחרב. העם היהודי נלחם על קיומו ועל זכויותיו באמצעים אחרים: יצר ופיתח צורות שונות של מלחמה והגנה עצמית פוליטית, אקונומית וחברתית; יצר צורות חדשות של חיים כלכליים ופונקציות אקונומיות חדשות; יצר צורות שונות של ארגון ציבורי, אשר הגנו על חיי העם. התא הכי קטן של משטר סוציאלי מקורי זה היתה הקהילה היהודית, אשר ממנה נתפתחו צורות יותר גבוהות של שלטון עצמי יהודי שהסתעף בארצות גולה שונות. את מקום המדינה מלאו ליהדות הגולה הארגונים האוטונומיים החזקים האלה. הפונקציה הכי חשובה והחיונית של הציבור היהודי המאורגן היתה, איפוא, לפי דובנוב, האוטונומיה היהודית. השלטון העצמי היהודי היה היסוד שממנו צמחו והתפתחו כל הפונקציות האחרות, החיים האקונומיים, המשטר והתחוקה, היצירה הרוחנית והדתית וכו'. בדי"ע של דובנוב חוט-השדרה הן איפוא ההופעות וההוויות הציבוריות, הכלכליות והפוליטיות, בעוד שהוא דן בתולדות החיים הרוחניים רק במידה שהם משמשים ביטוי לתנועות ציבוריות. אין זה מתפקידו של ההיסטוריון, אומר דובנוב, לטפל בתולדות הספרות או בתולדות הדעות והדת היהודית. תפיסתו הסוציולוגית של העבר היהודי היא רציונליסטית בהחלט ואין בה מקום להערכה ספיריטואליסטית כלשהי. דובנוב הגיע ע"י כך לידי סקולריזציה של העבר היהודי בהסברתו ההיסטוריוסופית.

לא ראה דובנוב, כי ע"י סקולריזציה נטה לחד-צדדיות חדשה במקום החד-צדדיות התיאולוגית שמרד בה. להיפך, דובנוב חשב את עצמו כאיש-הבינים הנזהר מן הקיצוניות הן מצד ימין והן מצד שמאל. בהקדמתו לכרך א' של די"ע כתב דובנוב כי הסקולריזציה והשיטה הפוזיטיביסטית שלו אין משמען גטיה לצד המטריאליזמוס ההיסטורי. "לא לשם כך — כתב דובנוב — עלינו לוותר על המפיריטואליזמוס ההיסטורי שאבד עליו כלת, כדי להיות עבדים להיפוכו, לשיטת המטריאליזמוס ההיסטורי, אשר היא לא פחות חד-צדדית והיא מסרסת את הפרספקטיבה ההיסטורית".

החידוש השני של דובנוב לגבי גרץ היא הקונסטרוקציה של חבורו. יש חוגי דעות שיוצעים לבנות עד להפליא שיטה עיונית חדשה, אך אין ביכולתם להעביר אותה מן המופשט אל המעשי. על ידי המהפכה הרוחנית שלו נגד גרץ הבטיח דובנוב לעצמו מקום חשוב בהיסטוריוגרפיה העברית, אף כי רבים לא הסכימו לשיטתו החדשה וביחוד לפילוסופיה ההיסטורית שלו. אך מפעל לא פחות חשוב היה להגשים את המהפכה האינטלקטואלית הזאת בפועל ממש, דהיינו להבר

היסטוריה ישראלית מוגומנטלית בנויה על היסודות החדשים. דובנוב הראה ע"י די"ע שלו את כוחו להוציא הלכה למעשה.

חיבור היסטוריה מקפת של עם ישראל אינו תפקיד קל. בדרך כלל, מבצע קשה הוא לכתוב היסטוריה סינתטית של כל עם ועם, להקיף במסגרת אחידה את כל ההופעות המסובכות והתהליכים בחיים הכלכליים, החברתיים, הפוליטיים והתרבותיים, לשים במקום הנכון את כל העובדות, האפיסודות והאישים ההיסטוריים — להסביר את כל אלה מבלי לישא פנים לכאן ולכאן, להזהר כדי שלא להרבות ולא למעט, לא להגדיל ולא להקטין, לא להוסיף ולא לגרוע. על אחת כמה וכמה קשה עבודה זו בשדה ההיסטוריה הישראלית. להיסטוריה הלאומית של כל עם ועם יש אחדות שיסודה בחוט המשולש של הארץ, הזמן והעם. בדי"י יש אחדות כעין זו בתקופת הבית הראשון והשני, אך לא בתקופת הגלות. ההווה ההיסטורית של ישראל בגולה מסתעפת כמעט לכל ארצות העולם, לכל התקופות, לכל לשון ואומה. כדי לכתוב היסטוריה עברית צריך להעמיק חקר בדברי ימי עולם. לא לחגם קרא איפוא דובנוב את הספר שלו „דברי ימי עולם של העם היהודי“.

הבעיה שעמדה הן בפני גרץ והן בפני דובנוב היתה: כיצד לסדר את כל החומר ההיולי הענקי הזה ולעשות ממנו בנין אחד של די"י בעולם? פתרון השאלה הזאת מונח בשני שטחים: בשטה הארכיטקטורה ובשטה הפילוסופיה של היסטוריה. כמובן, שאלות הארכיטקטוניקה והתפיסה ההיסטורית שלובות אחת בחברתה, ושני ההיסטוריונים מצאו לשתיהן פתרונות אחרים ושונים.

גרץ פתר את השאלה באופן יותר מיכני: הוא סידר את החומר בסדר של הקבלה כרונולוגית: הוא עבר בכל תקופה מארץ לארץ בספורו ההיסטורי, והקשר ביניהם היה פשוט ע"י הסינכרוניזציה הזמנית של המאורעות. חוט השדרה של התיאור ההיסטורי בכל תקופה ותקופה היה, בהסכם הפילוסופיה ההיסטורית שלו, אם מאורע יוצא מן הכלל במרטירולוגיה היהודית, או מאורע רב-ערך בתולדות הרוח. על כן מדבר גרץ על תקופת התנ"ך, תקופת הסופרים, המשנה, התלמוד, על תקופת מסעי הצלב, תור הזהב בספרד, תקופת גזרות ת"ח ות"ט, תקופת ההשכלה, תקופת התיקונים בדת וכדומה. דובנוב לא היה יכול לאהוז בשיטה זו מסיבות עיקריות. לפי שיטתו הסוציולוגית, לא הרדיפות ואף לא היצירה הרוחנית, היו מהוות את חוט-השדרה של דברי ימי ישראל בגולה. היסוד של החיים המאורגנים של הציבור היהודי בכל מקום היה השלטון העצמי. התפתחותו של זה הוא עמוד התווך של די"י בכל ארץ וארץ. בכל תקופה ותקופה היה ישוב יהודי אחד שבו התפתחו למדרגה הגבוהה ביותר מוסדות האוטונומיה היהודית, ומשום כך היתה לישוב זה עמדה מרכזית והשפעה מכרעת. היגימוניה בחיי היהודים בכל התבל. היגימוניה כזאת היתה ליהדות בכל בתקופת ראשי הגולה והגאונים, ליהדות ספרד ואשכנז בימי הביניים, ליהדות פולין בתקופת

ודעד ד' הארצות וכו'. יש תקופות שבהן עברה ההיגימוניה לשני מרכזים, למשל, ארץ-ישראל ובבל בתקופת האמוראים. גם בדורנו אנו רואה דובנוב התפתחות של שני מרכזים היגימוניים — בארצות הברית ובארץ-ישראל.

כמו גרץ כן גם דובנוב לא הסתפק בסינטיזה אינטלקטואלית גרידא. הקו הבולט אצל שניהם הוא הזדהותם האמוציונלית והאישית עם גורלו ההיסטורי של העם היהודי. מחקר היסטורי הוא בשביל דובנוב לא רק פונקציה של הכרה אינטלקטואלית, אלא אמצעי לקשר את היהודים בכל התבל כולה קשר לאומי, להדק אותם בהכרה לאומית ובחייב הלאומיות היהודית. מתוך הכרה זו לא הסתפק דובנוב בהכנסת הפילוסופיה האוטונומיסטית שלו לתוך ההיסטוריוגרפיה. הוא הכריז את „האוטונומיזמוס בתור היסוד לפרוגרמה לאומית“ (זה היה שם מאמרו הראשון על נושא זה, שפרסם בשנת 1901). מתוך הכרה זו באה עבודתו הציבורית הפוליטית, ועמדתו לגבי הזרמים הפוליטיים היהודיים שבדורו.

ה. עבודתו הציבורית ויחסו לציונות ולארץ-ישראל

משא נפשו של דובנוב היה כי האוטונומיה התרבותית-לאומית שהיתה, לפי דבריו, יסוד להתפתחותו של עם ישראל ושנהרסה במידה מרובה בתקופת האמנציפציה ע"י גורמים שונים מבית ומבחוץ תחדש את נעוריה בצורה חדשה ומודרנית. דובנוב ראה אפשרויות של חיים יהודיים לאומיים בישובים היהודיים המפוזרים בתבל כולה רק על יסוד האוטונומיה הלאומית המחודשת. הוא היה סבור כי העם היהודי יתפוס עמדה חלוצית לגבי כל אזה"ע בהתפתחות צורות חדשות של אוטונומיה לאומית. העם היהודי עבר בהתפתחותו ההיסטורית, לפי דובנוב, על שלוש דרגות: תחילה היה מאורגן בצורת שבט, הצורה הציבורית הפרימיטיבית ביותר; אחר כך בצורת „אומה פוליטית“, בעלת מדינה וטריטוריה עצמית (תקופת בית ראשון ושני) ואח"כ, בתקופת הגולה, עבר לצורת ארגון יותר מפותח — צורת „אומה רוחנית“ (ספיריטואלית), בלי מדינה ובלי טריטוריה, צורת העתיד, היינו שבעקבותיו של ישראל תצאנה גם אומות אחרות ותקבלנה צורת הווי לאומי זה בדורות הבאים. רק ארגון החיים הלאומיים בצורת אוטונומיה תרבותית לאומית יוכל לפתור את השאלה המסובכת של המיעוטים הלאומיים ושל מדינות רב-לאומיות. לעת עתה היהודים הם האומה היחידה שהשיגה את הדרגה המפותחת של אומה רוחנית, המשוחררת מכבלי מדיניות וטריטוריה. התפתחות האוטונומיה היהודית תראה את הדרך לאומות האחרות, ויש איפוא בכך כאילו שליחות היסטורית חשובה לעם היהודי, לתת לאזה"ע דוגמה של משטר חברתי חדש. באופן זה הרים דובנוב את תורת האוטונומיזמוס שלו משאלה מיטודולוגית של ההיסטוריוגרפיה היהודית למדרגה של פילוסופיה פוליטית חדשה, והוא לא

היסטוריה ישראלית מוגומנטלית בנויה על היסודות החדשים. דובנוב הראה ע"י די"ע שלו את כוחו להוציא הלכה למעשה.

חיבור היסטוריה מקפת של עם ישראל אינו תפקיד קל. בדרך כלל, מבצע קשה הוא לכתוב היסטוריה סינתטית של כל עם ועם, להקיף במסגרת אחידה את כל ההופעות המסובכות והתהליכים בחיים הכלכליים, החברתיים, הפוליטיים והתרבותיים. לשים במקום הנכון את כל העובדות, האפיסודות והאישים ההיסטוריים — להסביר את כל אלה מבלי לישא פנים לכאן ולכאן, להזהר כדי שלא להרבות ולא למעט, לא להגדיל ולא להקטין, לא להוסיף ולא לגרוע. על אחת כמה וכמה קשה עבודה זו בשדה ההיסטוריה הישראלית. להיסטוריה הלאומית של כל עם ועם יש אחדות שיסודה בחוש המשולש של הארץ, הזמן והעם. בדי"י יש אחדות כעין זו בתקופת הבית הראשון והשני, אך לא בתקופת הגלות. ההווה ההיסטורית של ישראל בגולה מסתעפת כמעט לכל ארצות העולם, לכל התקופות, לכל לשון ואומה. כדי לכתוב היסטוריה עברית צריך להעמיק חקר בדברי ימי עולם. לא לחנם קרא איפוא דובנוב את הספר שלו „דברי ימי עולם של העם היהודי“.

הבעיה שעמדה הן בפני גרץ והן בפני דובנוב היתה: כיצד לסדר את כל החומר ההיוולעי הענקי הזה ולעשות ממנו בנין אחד של די"י בעולם? פתרון השאלה הזאת מונח בשני שטחים: בשטה הארכיטקטורה ובשטה הפילוסופיה של היסטוריה. כמובן, שאלות הארכיטקטוניקה והתפיסה ההיסטורית שלובות אחת בחברתה, ושני ההיסטוריונים מצאו לשתיהן פתרונות אחרים ושונים.

גרץ פתר את השאלה באופן יותר מיכני: הוא סידר את החומר בסדר של הקבלה כרונולוגית: הוא עבר בכל תקופה מארץ לארץ בספרו היסטורי, והקשר ביניהם היה פשוט ע"י הסינכרוניזציה הזמנית של המאורעות. חוט השדרה של התיאור ההיסטורי בכל תקופה ותקופה היה, בהסכם הפילוסופיה ההיסטורית שלו, אם מאורע יוצא מן הכלל במרטירולוגיה היהודית, או מאורע רב-ערך בתולדות הרוח. על כן מדבר גרץ על תקופת התנ"ך, תקופת הסופרים, חמשנה, התלמוד, על תקופת מסעי הצלב, תור הזהב בספרד, תקופת גזרות ת"ח ות"ט, תקופת ההשכלה, תקופת התיקונים בדת וכדומה. דובנוב לא היה יכול לאהוז בשיטה זו מסיבות עיקריות. לפי שיטתו הסוציולוגית, לא הרדיפות ואף לא היצירה הרוחנית, היו מהוות את חוט-השדרה של דברי ימי ישראל בגולה. היסוד של החיים המאורגנים של הציבור היהודי בכל מקום היה השלטון העצמי. התפתחותו של זה הוא עמוד התווך של די"י בכל ארץ וארץ. בכל תקופה ותקופה היה ישוב יהודי אחד שבו התפתחו למדרגה הגבוהה ביותר מוסדות האוטונומיה היהודית, ומשום כך היתה לשוב זה עמדה מרכזית והשפעה מכרעת. היגיומניה בחיי היהודים בכל התבל. היגיומניה כזאת היתה ליהדות בבל בתקופת ראשי הגולה והגאונים, ליהדות ספרד ואשכנז בימי הביניים, ליהדות פולין בתקופת

ודעד ד' הארצות וכו'. יש תקופות שבהן עברה ההיגיומניה לשני מרכזים, למשל, ארץ-ישראל ובבל בתקופת האמוראים. גם בדורנו אנו רואה דובנוב התפתחות של שני מרכזים היגיוניים — בארצות הברית ובארץ-ישראל.

כמו גרץ כן גם דובנוב לא הסתפק בסינטיזה אינטלקטואלית גרידא. הקו הבולט אצל שניהם הוא הזדהותם האמוציונלית והאישית עם גורלו ההיסטורי של העם היהודי. מחקר היסטורי הוא בשביל דובנוב לא רק פונקציה של הכרה אינטלקטואלית, אלא אמצעי לקשר את היהודים בכל התבל כולה קשר לאומי, להדק אותם בהכרה לאומית ובחיוב הלאומיות היהודית. מתוך הכרה זו לא הסתפק דובנוב בהכנסת הפילוסופיה האוטונומיסטית שלו לתוך ההיסטוריוגרפיה. הוא הכריז את „האוטונומיזמוס בתור היסוד לפרוגרמה לאומית“ (זה היה שם מאמרו הראשון על נושא זה, שפרסם בשנת 1901). מתוך הכרה זו באה עבודתו הציבורית הפוליטית, ועמדתו לגבי הזרמים הפוליטיים היהודיים שבדורו.

ה. עבודתו הציבורית ויחסו לציונות ולארץ-ישראל

משא נפשו של דובנוב היה כי האוטונומיה התרבותית-לאומית שהיתה, לפי דבריו, יסוד להתפתחותו של עם ישראל ושנהרסה במידה מרובה בתקופת האמנציפציה ע"י גורמים שונים מבית ומבחוץ תחדש את נעוריה בצורה חדשה ומודרנית. דובנוב ראה אפשרויות של חיים יהודיים לאומיים בישובים היהודיים המפוזרים בתבל כולה רק על יסוד האוטונומיה הלאומית המחודשת. הוא היה סבור כי העם היהודי יתפוס עמדה חלוצית לגבי כל אזה"ע בהתפתחות צורות חדשות של אוטונומיה לאומית. העם היהודי עבר בהתפתחותו ההיסטורית, לפי דובנוב, על שלוש דרגות: תחילה היה מאורגן בצורת שבט, הצורה הציבורית הפרימיטיבית ביותר; אחר כך בצורת „אומה פוליטית“, בעלת מדינה וטריטוריה עצמית (תקופת בית ראשון ושני) ואח"כ, בתקופת הגולה, עבר לצורת ארגון יותר מפותח — צורת „אומה רוחנית“ (ספיריטואלית), בלי מדינה ובלי טריטוריה, צורת העתיד, היינו שבעקבותיו של ישראל תצאנה גם אומות אחרות ותקבלנה צורת הווי לאומי זה בדורות הבאים. רק ארגון החיים הלאומיים בצורת אוטונומיה תרבותית לאומית יוכל לפתור את השאלה המסובכת של המיעוטים הלאומיים ושל מדינות רב-לאומיות. לעת עתה היהודים הם האומה היחידה שהשיגה את הדרגה המפותחת של אומה רוחנית, המשוחררת מכבלי מדיניות וטריטוריה. התפתחות האוטונומיה היהודית תראה את הדרך לאומות האחרות, ויש איפוא בכך כאילו שליחות היסטורית חשובה לעם היהודי, לתת לאזה"ע דוגמה של משטר חברתי חדש. באופן זה הרים דובנוב את תורת האוטונומיזמוס שלו משאלה מיטודולוגית של ההיסטוריוגרפיה היהודית למדרגה של פילוסופיה פוליטית חדשה, והוא לא

היה היחידי שראה בשיטה המדינית הזאת פתרון לשאלות הזמן. בעת ובעונה אחת, היו רעיונות דומים נדרשים ע"י אנשי בית מדרשם של המרכזיסטים האוסטריים, קרל שפרינגר (ראנר) ואוטו באואר, וכו'.

הפרוגרמה האוטונומיסטית של דובנוב נתקבלה משנת 1905 ואילך על ידי מפלגת העם (הפאליקסיטים) והוכנסה גם לתכנית הפוליטית של איאולו מפלגות יהודיות אחרות ("תכנית הלסינגפורס" של ציוני רוסיה; ה"בונד"; המפלגות הציוניות-סוציאליסטיות; "הסיימיסטים" ועוד). אך שני הנסיונות להגשים בפועל את האוטונומיה התרבותית-לאומית (באוקראינה וליטא) אחרי מלחמת העולם הראשונה לא האריכו ימים. בשנות השלושים, וביחוד אחרי מלחמת העולם השנייה, נתברר לא רק למתנגדיו של דובנוב אלא אפילו לתומכיו ולמהלכים אחריו, כי פתרון שאלת היהודים, ואף שאלת המיעוטים הלאומיים האחרים, לא יבוא ע"י האוטונומיה הלאומית התרבותית. פתרון זה נדחה בשתי ידיים לא רק ע"י הממשלות הטוטליטריות, אלא גם ע"י מדינות דימוקרטיות שראו כיצד המדינות הטוטליטריות (ביחוד גרמניה הנאצית) השתמשו באוטונומיה לאומית בתור ה"טור החמישי" למטרותיהן האגרסיביות. היחס השלילי הזה לתורת האוטונומיה התרבותית-הלאומית התבטא, למשל, במאמריו ובנאומיו של מנהיג ליברלי ודימוקרטי כמו אדוארד באנאש, נשיא הריפובליקה הצ'כוסלובקית (בימי המלחמה ואחריה). מאידך גיסא, בארצות הקלסיות של הגירה ושל תערובת רב-לאומית ורב-גזעית, ארצות אמריקה הצפונית והדרומית, לא הלכה ההתפתחות בכלל בכיוון של אוטונומיה תרבותית-לאומית אלא להיפך. כל הנסיונות שנעשו בארצות הברית, עוד בסוף המאה הי"ח ובמאה הי"ט ע"י היהודים (למשל "מדינת אררט" של מרדכי עמנואל נח, ותכניות אחרות) ומצד קבוצים לאומיים אחרים (גרמנים, שוודים, אירלנדים וכו') להשיג אוטונומיה לאומית, לא יצאו אפילו מגדר הדמיון לגדר המציאות ונדחו ע"י דעת הקהל והקונגרס האמריקאי. גם השיטה הסוציולוגית המודרנית באמריקה הדורשת פתרון שאלת המיעוטים הלאומיים ע"י פרוגרמה של פלורליזמוס תרבותי אינה מתכוונת לאוטונומיה תרבותית-לאומית. מאידך גיסא, יצירת מדינת ישראל היא הפתרון לשאלה זו, לכל הפחות בשביל חלק גדול של עם ישראל, ע"י חידוש "האומה הפוליטית", הופעה אשר לדברי דובנוב אבד עליה כלח בחיי עם ישראל.

באופן זה תורת האוטונומיה התרבותית-לאומית, שדובנוב תלה בה תקוות כה רבות וציפה ממנה גדולות, לא העלתה פירות למעשה. ובאור אי-הצלחה זו יש שבאים לערער על נכונותה של פילוסופיה היסטורית זו לגבי הסברת העבר של עמנו, שהרי אם כלליה ועיקריה של תורה זו אינם מתאמתים במבחן ההווה, מנין נדע אם כוחם היה יפה בהנחת יסודות חיינו בעבר, כמו שסובר דובנוב? ויש עוד נימה של אירוניה אכזרית בעצם העובדה, כי דווקא הנאצים, שונאי-הדם של עמנו, השתמשו בכלי האוטונומיה היהודית כדי לעשותו למנגנון

של אכספלוואטציה ושל השמדה בימי השואה. היודנראטים, הוועדים היהודיים והמועצות היהודיות השונות, או שנתמנו ע"י הנאצים או שנאלצו לשתף פעולה אתם בגיטאות של אירופה הכבושה. למרות כי במוסדות האלה היו גם אנשים שהשתדלו להציל מה שאפשר היה עוד להציל, ויש גם כאלה שהקריבו את נפשם על כך, היו הם רק מתימספר, בעוד שרוב חברי היודנראטים נעשו כלי בידי הנאצים לבצע את מזימותיהם הפליליות. בפעם הראשונה, האינסטיטוציה של השלטון העצמי היהודי עמדה במבחן גורלי קשה כזה, ולא כאן המקום לדון עד כמה עמדה בנסיון זה. ברם, דבר אחד נתברר מתוך נסיון זה על בוריו: כי יש גם סכנות גדולות בעצם העובדה של אוטונומיה יהודית בגולה, אם יימצא מושל אכזרי ופושע הרוצה להשתמש בה לא לטובת היהודים אלא נגדם.

כנראה, את המסקנות האלו לא היה דובנוב יכול להוציא, כי הן נתבררו רק מספר שנים אחרי שהוא נהרג ע"י הרוצחים הנאציים. בודאי היה דובנוב מוציא מסקנות מנסיונות תקופת השואה, והיה אפשר נוטה לבדיקה בקורתית של משנתו האוטונומיסטית. יש לנו ראיות די והותר, כי דובנוב לא היה עבד נרצע לדוקטרינה והיה לומד לקח מחוויות זמנו ודורה, והראה, ההתפתחות ביחסו של דובנוב אל הציונות ואל רעיון-ישוב ארץ-ישראל.

בימי הקונגרס הציוני הראשון היה דובנוב האוטונומיסט מתנגד נמרץ לציונות, שראה בה "חלום שוא". בשנת 1897 כשהקונגרס הציוני הראשון התכנס בבזל, שהה דובנוב לא רחוק משם, בוינה ואח"כ בציריך. זמן קצר שקל דובנוב בדעתו אם לא לנסוע לבזל ולהיות, כהיסטוריון יהודי, עד-ראיה לכינוס יהודי עולמי זה. אך התנגדותו לציונות הכריעה. במקום לנסוע לקונגרס נסע לטיול בהרי שוויצריה. עוד בשנת 1906—1908 אין למצוא ביומנו אלא דברי גנאי ביחס לתנועה הציונית ברוסיה. הצהרת בלפור לא שינתה את יחסו. ביומנו ביקר קשה את שמחתם של הציונים לרגלי מאורע זה, והשווה את השמחה הצוהלת הזאת למצב של שכרות המונית — (Narkoza) "כמו בימי שבתאי צבי". אבל לאט לאט, חל שינוי בעמדתו השלילית. בשנת 1925 העיר כי ארץ-ישראל נעשית לאחד ממרכזי יהדות העולם, ובשנת 1937 מתח בקורת על "הבונד" על שהוא פורש מן החברה היהודית בזה שהוא אינו רוצה להכיר את העובדה כי הישוב החדש בארץ-ישראל זהו אחד "הנסים הכי גדולים בתולדות ישראל". ברם, ביחסו לציונות ולישוב ארץ-ישראל היו סתירות שלא הספיק להתגבר עליהן. בעוד שהוא הוסיף להתנגד לציונות בתור שיטה היסטוריוסופית מפני שיסודותיה ומטרותיה (קבוצ-גלויות, אומה מדינית) היו בניגוד מוחלט לשיטתו האוטונומיסטית, הגלותית שלו, מאידך גיסא, צהל לבו לקראת התפתחות הישוב היהודי בארץ-ישראל, אף כי לא האמין ביכולת לרכז בארץ קטנה זו חלק ניכר של העם היהודי, והיה ירא כי היהודים יהיו תמיד רק מיעוט קטן לגבי הרוב הערבי בארץ. מזהיר היה מפני "גלות מתוך חרות", גלות ערב, ובכל זאת, אף כי האינטלקט

היה היהודי שראה בשיטה המדינית הזאת פתרון לשאלות הזמן. בעת ובעונה אחת, היו רעיונות דומים נדרשים ע"י אנשי בית מדרשם של המרכזיסטים האוסטריים, קרל שפרינגר (ראנר) ואוטו באואר, וכו'.

הפרוגרמה האוטונומיסטית של דובנוב נתקבלה משנת 1905 ואילך על ידי מפלגת העם (הפאליקסיטים) והוכנסה גם לתכנית הפוליטית של איאלו מפלגות יהודיות אחרות ("תכנית הלסינגפורס" של ציוני רוסיה; ה"בונד"; המפלגות הציוניות-סוציאליסטיות; "הסיימיסטים" ועוד). אך שני הנסיונות להגשים בפועל את האוטונומיה התרבותית-לאומית (באוקראינה וליטא) אחרי מלחמת העולם הראשונה לא האריכו ימים. בשנות השלושים, וביחוד אחרי מלחמת העולם השנייה, נתברר לא רק למתנגדיו של דובנוב אלא אפילו לתומכיו ולמהלכים אחריו, כי פתרון שאלת היהודים, ואף שאלת המיעוטים הלאומיים האחרים, לא יבוא ע"י האוטונומיה הלאומית התרבותית. פתרון זה נדחה בשתי ידיים לא רק ע"י הממשלות הטוטליטריות, אלא גם ע"י מדינות דימוקרטיות שראו כיצד המדינות הטוטליטריות (ביחוד גרמניה הנאצית) השתמשו באוטונומיה לאומית בתור ה"טור החמישי" למטרותיהן האגרסיביות. היחס השלילי הזה לתורת האוטונומיה התרבותית-הלאומית התבטא, למשל, במאמריו ובנאומיו של מנהיג ליברלי ודימוקרטי כמו אדוארד באנאש, נשיא הריפובליקה הצ'כוסלובקית (בימי המלחמה ואחריה). מאידך גיסא, בארצות הקלסיות של הגירה ושל תערוכת רב-לאומיות ורב-גזעית, ארצות אמריקה הצפונית והדרומית, לא הלכה ההתפתחות בכלל בכיוון של אוטונומיה תרבותית-לאומית אלא להיפך. כל הנסיונות שנעשו בארצות הברית, עוד בסוף המאה הי"ח ובמאה הי"ט ע"י היהודים (למשל "מדינת אררט" של מרדכי עמנואל נח, ותכניות אחרות) ומצד קבוצים לאומיים אחרים (גרמנים, שוודים, אירלנדים וכו') להשיג אוטונומיה לאומית, לא יצאו אפילו מגדר הדמיון לגדר המציאות ונדחו ע"י דעת הקהל והקונגרס האמריקאי. גם השיטה הסוציולוגית המודרנית באמריקה הדורשת פתרון שאלת המיעוטים הלאומיים ע"י פרוגרמה של פלורליזמוס תרבותי אינה מתכוונת לאוטונומיה תרבותית-לאומית. מאידך גיסא, יצירת מדינת ישראל היא הפתרון לשאלה זו, לכל הפחות בשביל חלק גדול של עם ישראל, ע"י חידוש "האומה הפוליטית", הופעה אשר לדברי דובנוב אבד עליה כלח בחיי עם ישראל.

באופן זה תורת האוטונומיה התרבותית-לאומית, שדובנוב תלה בה תקוות כה רבות וציפה ממנה גדולות, לא העלתה פירות למעשה. ובאור אי-הצלחה זו יש שבאים לערער על נכונותה של פילוסופיה היסטורית זו לגבי הסברת העבר של עמנו, שהרי אם כלליה ועיקריה של תורה זו אינם מתאמתים במבחן ההווה, מנין נדע אם כוחם היה יפה בהנחת יסודות חיינו בעבר, כמו שסובר דובנוב? ויש עוד נימה של אירוניה אכזרית בעצם העובדה, כי דווקא הנאצים, שזנאו-הדם של עמנו, השתמשו בכלי האוטונומיה היהודית כדי לעשותו למנגנון

של אכספלוואטציה ושל השמדה בימי השואה. היודנראטים, הוועדים היהודיים והמועצות היהודיות השונות, או שנתמנו ע"י הנאצים או שנאלצו לשתף פעולה אתם בגיטאות של אירופה הכבושה. למרות כי במוסדות האלה היו גם אנשים שהשתדלו להציל מה שאפשר היה עוד להציל, ויש גם כאלה שהקריבו את נפשם על כך, היו הם רק מתי-מספר, בעוד שרוב חברי היודנראטים נעשו כלי בידי הנאצים לבצע את מזימותיהם הפליליות. בפעם הראשונה, האינסטיטוציה של השלטון העצמי היהודי עמדה במבחן גורלי קשה כזה, ולא כאן המקום לדון עד כמה עמדה בנסיון זה. ברם, דבר אחד נתברר מתוך נסיון זה על בוריו: כי יש גם סכנות גדולות בעצם העובדה של אוטונומיה יהודית בגולה, אם יימצא מושל אכזרי ופושע הרוצה להשתמש בה לא לטובת היהודים אלא נגדם.

כנראה, את המסקנות האלו לא היה דובנוב יכול להוציא, כי הן נתבררו רק מספר שנים אחרי שהוא נהרג ע"י הרוצחים הנאציים. בודאי היה דובנוב מוציא מסקנות מנסיונות תקופת השואה, והיה אפשר נוטה לבדיקה בקורתית של משנתו האוטונומיסטית. יש לנו ראיות די והותר, כי דובנוב לא היה עבד נרצע לדוקטרינה והיה לומד לקח מחוויות זמנו ודורו, והראה, ההתפתחות ביחסו של דובנוב אל הציונות ואל רעיון-ישוב ארץ-ישראל.

בימי הקונגרס הציוני הראשון היה דובנוב האוטונומיסט מתנגד נמרץ לציונות, שראה בה "חלום שוא". בשנת 1897 כשהקונגרס הציוני הראשון התכנס בבזל, שהה דובנוב לא רחוק משם, בוינה ואח"כ בציריך. זמן קצר שקל דובנוב בדעתו אם לא לנסוע לבזל ולהיות, כהיסטוריון יהודי, עד-ראיה לכינוס יהודי עולמי זה. אך התנגדותו לציונות הכריעה. במקום לנסוע לקונגרס נסע לטיול בהרי שוויצריה. עוד בשנת 1906—1908 אין למצוא ביומנו אלא דברי גנאי ביחס לתנועה הציונית ברוסיה. הצהרת בלפור לא שינתה את יחסו. ביומנו ביקר קשה את שמחתם של הציונים לרגלי מאורע זה, והשווה את השמחה הצוחלת הזאת למצב של שכרות המונית — (Narkoza) "כמו בימי שבתאי צבי". אבל לאט לאט, חל שינוי בעמדתו השלילית. בשנת 1925 העיר כי ארץ-ישראל נעשית לאחד ממרכזי יהדות העולם, ובשנת 1937 מתח בקורת על "הבונד" על שהוא פורש מן החברה היהודית בזה שהוא אינו רוצה להכיר את העובדה כי הישוב החדש בארץ-ישראל זהו אחד "הנסים הכי גדולים בתולדות ישראל". ברם, ביחסו לציונות ולישוב ארץ-ישראל היו סתירות שלא הספיק להתגבר עליהן. בעוד שהוא הוסיף להתנגד לציונות בתור שיטה היסטוריוסופית מפני שיסודותיה ומטרותיה (קבוצ-גלויות, אומה מדינית) היו בניגוד מוחלט לשיטתו האוטונומיסטית, הגלותית שלו, מאידך גיסא, צהל לבו לקראת התפתחות הישוב היהודי בארץ-ישראל, אף כי לא האמין ביכולת לרכז בארץ קטנה זו חלק ניכר של העם היהודי, והיה ירא כי היהודים יהיו תמיד רק מיעוט קטן לגבי הרוב הערבי בארץ. כזהיר היה מפני "גלות מתוך חרות", גלות ערב, ובכל זאת, אף כי האינטלקט

משך אותו לצד אחד, לבו משכו לצד שני. בסוף־דבר להוצאה הרוסית (האחרונה) של די"ע, שכתב באפריל 1938, סיים למרות כל הפורעניות והרדיפות שראו עיניו בשנים האחרונות בנעימה של בטחון, ואת האופטימיסמוס הזה ביסס על ש"חלק שלישי (של עם ישראל) נמצא כעת באמריקה וכמעט חצי מיליון בונה עתה את ארץ־ישראל המחודשת ונמשך בהתלהבות אחרי חזון המדינה היהודית". יש במלים אלו של המתנגד הותיק מעין צוואה לדורות הבאים, וגם — ביודעים או שלא ביודעים — משום הודאה ותשובה.

די"ר מ. אליאש

ר' זאב יעבץ.

ר' זאב יעבץ היה משורר, היסטוריון ועסקן צבורי כאחד הוא לא היה עוקר הרים כהלוי, ולא חוקר כשד"ל ולא מנהיג תורני כר' א. י. הכהן קוק, אך ממדות שלשתם ניתנו לו מלידה, יסודות שהתאחדו באישיותו ובאורח חייו, עד שיצא ההיסטוריון התורני, החוקר הרומנטי, העסקן הלאומי, ובראש כולם: האדם השקט, הנעים והעדין מטיבו. אמונתו בתעודת ישראל כעם סגולה לא מנעה אותו מלהאמין בטובת כל בני אדם. בכל מקום ובכל תנאי חייו, בסערות זמן ובדאגות נפש, הוא עמד בתמימותו ובשלמות נפשו. בירושלים כמו בברלין, בוויילנה כבלונדון, עולמו שראה בחייו היה אחד, עולם היהדות האידיאלית, וכמותה גם הוא השתדל כל ימיו להתגבר על תנאי־חוץ ולהתמסר לתעודתו הרוחנית, שהיתה ירושת משפחתו מדורי דורות. זאב יעבץ נולד בעיר קולנה, פלך לומזה, עיר הספר של פרוסיה, בשנת (זמהפכה)¹⁸⁴⁸. הוא נאבק בימי נעוריו עם רוחות ההשכלה והמהפכות שנשבו בימים ההם בתוקף מיוחד בסביבתו. הן היו שנות תסיסה והסתערות בלבן שהיה פתאום חלוק בין אהלי שם שבהם למד מקרא, משנה ותלמוד מילדותו עד שנת העשרים אצל מורים ש"ספו לו כתורא", ובין יפיפותו של יפת שמשכה את רוחו הפיוטית אחרי משוררי ההשכלה העברית והאשכנזית.

אך מהרה התגברה שאיפתו להארמוניה ד"גירסא דינקותא" על הקשיים האלה, ובלבו אהבה עזה לספרות ישראל ולמקורות של תולדות ישראל. הלכות ואגדות נעשו לו זמירות שהסביר לעצמו לא רק מתוך התנ"ך והתלמוד והמדרשים, כי אם גם מדיעותיו שרכש לו מספרות המערב ומדברי ימי העמים. בעמדו על גבול שתי התרבויות של היהדות ושל אומות העולם על תולדותיהן, בא מאליו לידי הכרת ההבדל שביניהן, והבנת טיבן וערכיהן.

בן שמונה עשרה נכנס לחופה עם בתו של ר' מאיר פינס מרוזשינא, אך אשתו מתה עליו אחרי שנה, ואחרי חמש שנים התחתן שנית עם בתו של ר' נח פינס.

עם כל אהבתו ללימודים, לא רצה לעשות את הלימוד קרדום לתפור בו. אך בנסותו להתפרנס ממסחר לא הצליח. פעם אחר פעם ניסה במסחר ספרים, בחמרי ארג, בבית חרושת לידות עט, ובכל עת נכשל אחר מאמץ קשה, עד שאמר על עצמו: "לדידי חזי לי בספרא דאדם קדמאה: זאב יעבץ חכים יתקרי תגר לא יתקרי".

משך אותו לצד אחד, לבו משכו לצד שני. בסוף־דבר להוצאה הרוסית (האחרונה) של די"ע, שכתב באפריל 1938, סיים למרות כל הפורעניות והרדיפות שראו עיניו בשנים האחרונות בנעימה של בטחון, ואת האופטימיסמוס הזה ביסס על ש"חלק שלישי (של עם ישראל) נמצא כעת באמריקה וכמעט חצי מיליון בונה עתה את ארץ־ישראל המחודשת ונמשך בהתלהבות אחרי חזון המדינה היהודית". יש במלים אלו של המתנגד הותיק מעין צוואה לדורות הבאים, וגם — ביוֹדעים או שלא ביוֹדעים — משום הודאה ותשובה.

ד"ר מ. אליאש

ר' זאב יעבץ.

ר' זאב יעבץ היה משורר, היסטוריון ועסקן צבורי כאחד הוא לא היה עוקר הרים כהלוי, ולא חוקר כשד"ל ולא מנהיג תורני כר' א. י. הכהן קוק, אך ממדות שלשתם ניתנו לו מלידה, יסודות שהתאחדו באישיותו ובאורח חייו, עד שיצא ההיסטוריון התורני, החוקר הרומנטי, העסקן הלאומי, ובראש כולם: האדם השקט, הנעים והעדין מטיבו. אמונתו בתעודת ישראל כעם סגולה לא מנעה אותו מלהאמין בטובת כל בני אדם. בכל מקום ובכל תנאי חייו, בסערות זמן ובדאגות נפש, הוא עמד בתמימותו ובשלמות נפשו. בירושלים כמו בברלין, בוויילנה כבלונדון, עולמו שראה בחייו היה אחד, עולם היהדות האידיאלית, וכמותה גם הוא השתדל כל ימיו להתגבר על תנאי־חוץ ולהתמסר לתעודתו הרוחנית, שהיתה ירושת משפחתו מדורי דורות. זאב יעבץ נולד בעיר קולנה, פלך לומזה, עיר הספר של פרוסיה, בשנת (המהפכה)¹⁸⁴⁸. הוא נאבק בימי נעוריו עם רוחות ההשכלה והמהפכות שנשבו בימים ההם בתוקף מיוחד בסביבתו. הן היו שנות תסיסה והסתערות בלבן שהיה פתאום חלוק בין אהלי שם שבהם למד מקרא, משנה ותלמוד מילדותו עד שנת העשרים אצל מורים ש"ספו לו כתורא", ובין יפיפותו של יפת שמשכה את רוחו הפיוטית אחרי משוררי ההשכלה העברית והאשכנזית.

אך מהרה התגברה שאיפתו להארמוניה ד"גירסא דינקותא" על הקשיים האלה, ובלבו אהבה עזה לספרות ישראל ולמקורות של תולדות ישראל. הלכות ואגדות נעשו לו זמירות שהסביר לעצמו לא רק מתוך התנ"ך והתלמוד והמדרשים, כי אם גם מדיעותיו שרכש לו מספרות המערב ומדברי ימי העמים. בעמדו על גבול שתי התרבויות של היהדות ושל אומות העולם על תולדותיהן, בא מאליו לידי הכרת ההבדל שביניהן, והבנת טיבן וערכיהן.

בן שמונה עשרה נכנס לחופה עם בתו של ר' מאיר פִּינס מרוזשינא, אך אשתו מתה עליו אחרי שנה, ואחרי חמש שנים התחתן שנית עם בתו של ר' נח פִּינס.

עם כל אהבתו ללימודים, לא רצה לעשות את הלימוד קרדום לחפור בו. אך בנסותו להתפרנס ממסחר לא הצליח. פעם אחר פעם ניסה במסחר ספרים, בחמרי ארג, בבית חרושת לידות עט, ובכל עת נכשל אחר מאמץ קשה, עד שאמר על עצמו: "לדידי חזי לי בספרא דאדם קדמאה: זאב יעבץ חכים יתקרי תגר לא יתקרי".

אחרי מות אביו רבי זוסמן וזקנו בשבוע אחד, כל המשפחה שהיתה לפנים ידועה על שום יחוסה ועשרה, נתדלדלה, וזאב יעבץ נשאר עזוב, הוא מכר את ביתו בו השקיע רוב כספו, ובית מסחרו בו השתדלה אשתו לפרוק מעליו עול הפרנסה כדי לשחרר את רוחו שנמשך אחרי עבודה ספרותית ומחקר, עד שחלתה אשתו, בעצת הרופאים נסעו שניהם לאיטליה, שם קיווה למצא מרפא למחלתה. במזג האויר של הארצות החמות, בנסיעתו דרך ווינא נפגש עם פרץ סמולנסקין, עורך "השחר", שבקש ממנו למסור לו מאמר ספרותי שאמר להדפיס ב"השחר". זאב יעבץ נתן לו את מאמרו הראשון בחקירת תולדות ישראל בימים הקדומים שהיה בידו, שנדפס ב"השחר" ואחר כך נכנס כ"מוצא דבר" לתוך "תולדות ישראל" בשם "ראשית עבודת הסופרים בישראל". במאמרו זה הוא מוכיח שבימים קדומים התפשטה כבר ידיעת הכתיבה והקריאה בישראל על ידי "שבט ומחוקק" כדברי הפסוק (שופטים ה') מני מכיר ירדו מחוקקים ומזבולון מושכים בשבט סופר". במאמר זה אמר המחבר להכחיש טענתם של מבקרי התנ"ך שאין ערך היסטורי לספורי התנ"ך כי בימים הקדומים ההם לא היו בישראל סופרים שרשמו קורות זמנם. אחר כך פרסם עוד שני מאמרים ב"השחר" בשם "הבדלה ממש", שבהם הדגיש את עמדתו שעוברת כחוט שני דרך כל יצירותיו: כי לא ככל האומות עם ישראל, ואי אפשר ללמוד מתולדות העמים איזוהי הדרך שיבור לו אדם מישראל ללכת בה והתנאים שבהם תלוי קיום ישראל.

הרבה סופרים מנסים את כוחם בעודם נערים, אם לא ילדים, לא כן יעבץ. בשעה שמאמרו הראשון יצא לדפוס היה כבר בן שלושים וארבע שנים. כשרונו היה כמוס בלבו, ולא יצא מן הכוח אל הפועל עד שהיה מלא וגדוש ידיעות ונסיונות. בכוחו זה התגלה, ונתפרסם מאמרו "מגדל המאה" שהדפיס שפ"ר ב"כנסת ישראל" בשנת תרמ"ו, ויצא עוד פעם לאור עולם אחרי מותו כתוספת לחלק השלישה עשר של "ספר תולדות ישראל" שהוציא תלמידו ד"ר ב. מ. לוין על פי כ"י המחבר. מאז לא פסק מלכתוב ומלתרום לספרות ולמדע מאמרים, ספרים וכתבי-עת. אך בעוד שהשתקע בעסק הספרות והמדע, ואשתו ניהלה עסקי מסחריו, שוב חלתה, ועוד פעם הוכרח יעבץ להעתיק דירתו ולנסוע הנגבה כדי שתתרפא תחת שמי הדרום. הפעם לא הלך לאיטליה כי אם לארץ ישראל. הוץ מגעגועיו לאדמת קודש היו סבות אחרות שהניעו אותו לעלות. שם התישב כבר אוהבו וגיסו ר' יחיאל מיכל פינס וגם חתנו של פינס, שניהם ממיסדי הישוב החדש, ושמחו לבואו, כדי לשתפו בעבודת הבנין. עזבו את וורשא, הוא ואשתו, ושני בניו ושתי בנותיו באסרו חג של פסח תרמ"ז, כדי להשתקע בארץ ישראל. בהגיעו שמה לא ידע כי אם מן הטוב שצפון לכל מי שזוכה לישב בארץ. א. ש. הרשברג, במאמר על תולדות רבי זאב יעבץ, כותב על תגובתו של רבי שמואל מוהליבר ז"ל כשמע על עלייתו של יעבץ: "התרגו, כי... לפי תנאי החיים אז בא"י לא היה יעבץ מוכשר להתישב בה". ובאמת לא עברו ימים רבים עד שיעבץ בעצמו

הכיר שלא היה מוכן די צרכו לקבל עליו את התנאים והיסורים הצפונים לו בארץ שבה דבק בכל קשרי נפשו.

אחרי שהשתדל לשוא להשיג משרה, נתקבל בהשתדלות ידידיו כמורה ורב ב"זכרון יעקב", בשנה השלישית לבואו לארץ. מלכתחילה היה עלול להכשל במשרה זו. ראשית, התנהלה המושבה אז על ידי פקידי רוטשילד, תחת השגחתה וברוח החברה "כל ישראל חברים" בצרפת. בית הספר קבל את תכניתו ומוריו משם, ומטרתו היתה לחנך את הילדים ברוח ההשכלה והתבוללות האירופאית. בניגוד לצרכי הארץ והישוב בה, השתדלו ללמד את הילדים צרפתית ולחבב עליהם את התרבות הצרפתית ולהטות לבבם ממנהגי ישראל "הנושנים". ושנית, לא רצה יעבץ להיות רב, שכן לא היה מוסמך. אך כדי לפרנס את משפחתו הוכרח לקבל עליו את המשרה, ובכוח אמונתו ובטחונו קיווה להשפיע על החניכים ועל כל בני המושבה לטובת הכלל ולהדריכם בדרך התורה. מעט ידע על רוח הפקידים ועל התנהגותם לגבי כל מי שהתנגד להשקפת עולמם. ברצונו היה ללמד תורה ועברית, ולחנך ברוח "ישראל סבא", ועל אף כל מאמציו להעלים עין מהנהגת הצרפתים, מן ההכרח היה מעורר את כעסם, וביחוד את התנגדותו של המנהל שייד. בשנוי בתכנית שהציע, ובמנוי מורה צעירה, בת המושבה שנתחנכה בפאריס, שהושמה לראש על הרב, ובכל מיני עקמומיות אחרים, ידע שייד לסכל כל עבודתו של יעבץ בגלוי ובסתר, עד שראה שאי אפשר לו להמשיך, ושב לירושלים, אחרי שנה של הכנעה ושעבוד.

בשבע שנות שבתו בירושלים התמסר כולו להוצאת ספריו בתחום הספרות, החנוך והמדע, שהכין במשך עשר השנים האחרונות: "דברי הימים לעם בני ישראל" בשביל בתי ספר עממיים, בהם מלא צורך נחוץ, כי עד אז לא היה להם שום ספר עברי ללימוד היסטוריה; "דברי ימי העמים", כתוב לצורך בית הספר העברי העממי, בדרג הראשון, כדי לתאר מצד אחד את תנאי החיים שבסביבה בה חיו, סבלו ויצרו היהודים, ומצד שני להבליט את ההבדל שבינם ובין הסביבה. ספריו "טל ילדות" ו"המוריה" הם ספרי שירה וספורים לשמוש בבתי הספר; "הארץ", "מירושלים", "פרי הארץ" ו"גאון הארץ", אחד עשר מאספים שערך בהשתתפות סופרים אחרים ובעיקר בתרומותיו בשטח הספרות והמדע ובציוריו מחיי ישראל בארצו, עיקר עבודתו ראה בתאור "תולדות ישראל" ברוח המסורה. ובכן הוציא בשנת תרנ"ו-תרנ"ז את שני החלקים הראשונים מספרו הגדול, ממנו יצאו בחייו תשעה חלקים, בעוד ששאר החלקים, המגיעים עד המאה התשע עשרה, הוצאו לאור והוכנו לדפוס על ידי תלמידו ד"ר ב. מ. לוין (ז"ל).

אך במדה שמצא את עצמו ומנוחת נפשו אחרי הנסיונות ב"זכרון יעקב" ובמדה שנתקבלו ספריו בשמחה בחוגי המשכילים החרדים בארץ ובגולה, נתעוררו מבקרים קיצוניים שהשתדלו להבאיש את ריח ה"קנאי הקלריקאלי", אף חכמים

אחרי מות אביו רבי זוסמן וזקנו בשבוע אחד, כל המשפחה שהיתה לפנים ידועה על שום יחוסה ועשרה, נתדלדלה, וזאב יעבץ נשאר עזוב, הוא מכר את ביתו בו השקיע רוב כספו, ובית מסחרו בו השתדלה אשתו לפרוק מעליו עול הפרנסה כדי לשחרר את רוחו שנמשך אחרי עבודה ספרותית ומחקר, עד שחלתה אשתו. בעצת הרופאים נסעו שניהם לאיטליה, שם קיווה למצא מרפא לבהלתה במזג האויר של הארצות החמות. בנסיעתו דרך ווינא נפגש עם פרץ סמולנסקין, עורך „השחר“, שבקש ממנו למסור לו מאמר ספרותי שאמר להדפיס ב„השחר“. זאב יעבץ נתן לו את מאמרו הראשון בחקירת תולדות ישראל בימים הקדומים שהיה בידו, שנדפס ב„השחר“ ואחר כך נכנס כ„מוצא דבר“ לתוך „תולדות ישראל“ בשם „ראשית עבודת הסופרים בישראל“. במאמרו זה הוא מוכיח שבימים קדומים התפשטה כבר ידיעת הכתיבה והקריאה בישראל על ידי „שבט ומחוקק“ כדברי הפסוק (שופטים ה') מני מכיר ירדו מחוקקים ומבוללון מושכים בשבט סופר. במאמר זה אמר המחבר להכחיש טענתם של מבקרי התנ"ך שאין ערך היסטורי לספורי התנ"ך כי בימים הקדומים ההם לא היו בישראל סופרים שרשמו קורות זמנם. אחר כך פרסם עוד שני מאמרים ב„השחר“ בשם „הבדלה ממש“, שבהם הדגיש את עמדתו שעוברת כחוט שני דרך כל יצירותיו: כי לא ככל האומות עם ישראל, ואי אפשר ללמוד מתולדות העמים איזוהי הדרך שיבור לו אדם מישראל ללכת בה והתנאים שבהם תלוי קיום ישראל.

הרבה סופרים מנסים את כוחם בעודם נערים, אם לא ילדים, לא כן יעבץ. בשעה שמאמרו הראשון יצא לדפוס היה כבר בן שלושים וארבע שנים. כשרונו היה כמוס בלבו, ולא יצא מן הכוח אל הפועל עד שהיה מלא וגדוש ידיעות ונסיונות. בכוחו זה התגלה, ונתפרסם מאמרו „מגדל המאה“ שהדפיס שפ"ר ב„כנסת ישראל“ בשנת תרמ"ו, ויצא עוד פעם לאור עולם אחרי מותו כתוספת לחלק השלישה עשר של „ספר תולדות ישראל“ שהוציא תלמידו ד"ר ב. מ. לויך על פי כ"י המחבר. מאז לא פסק מלכתוב ומלתרום לספרות ולמדע מאמרים, ספרים וכתבי-עת. אך בעוד שהשתקע בעסק הספרות והמדע, ואשתו ניהלה עסקי מסחריו, שוב חלתה, ועוד פעם הוכרח יעבץ להעתיק דירתו ולנסוע הנגבה כדי שתתרפא תחת שמי הדרום. הפעם לא הלך לאיטליה כי אם לארץ ישראל. חוץ מגעגועיו לאדמת קודש היו סבות אחרות שהניעו אותו לעלות. שם התישב כבר אוהבו וגיסו ר' יחיאל מיכל פינס וגם חתנו של פינס, שניהם ממיסדי הישוב החדש, ושמתו לבואו כדי לשתפו בעבודת הבנין. עזבו את וורשא, הוא ואשתו, ושני בניו ושתי בנותיו באסרו חג של פסח תרמ"ז, כדי להשתקע בארץ ישראל. בהגיעו שמה לא ידע כי אם מן הטוב שצפון לכל מי שזוכה לישב בארץ. א. ש. הרשברג, במאמר על תולדות רבי זאב יעבץ, כותב על תגובתו של רבי שמואל מוהליבר ז"ל כששמע על עלייתו של יעבץ: „התרגו, כי... לפי תנאי החיים אז בא"י לא היה יעבץ מוכשר להתישב בה“. ובאמת לא עברו ימים רבים עד שיעבץ בעצמו

הכיר שלא היה מוכן די צרכו לקבל עליו את התנאים והיסורים הצפונים לו בארץ שבה דבק בכל קשרי נפשו.

אחרי שהשתדל לשוא להשיג משרה, נתקבל בהשתדלות ידידיו כמורה ורב ב„זכרון יעקב“, בשנה השלישית לבואו לארץ. מלכתחילה היה עלול להכשל במשרה זו. ראשית, התנהלה המושבה אז על ידי פקידי רוטשילד, תחת השגחתה וברוח החברה „כל ישראל חברים“ בצרפת. בית הספר קבל את תכניתו ומוריו משם, ומטרתו היתה לחנך את הילדים ברוח ההשכלה והתבוללות האירופאית. בניגוד לצרכי הארץ והישוב בה, השתדלו ללמד את הילדים צרפתית ולחבב עליהם את התרבות הצרפתית ולהטות לבבם ממנהגי ישראל „הנושנים“. ושנית, לא רצה יעבץ להיות רב, שכן לא היה מוסמך. אך כדי לפרנס את משפחתו הוכרח לקבל עליו את המשרה, ובכוח אמונתו ובטחונו קיווה להשפיע על החניכים ועל כל בני המושבה לטובת הכלל ולהדריכם בדרך התורה. מעט ידע על רוח הפקידים ועל התנהגותם לגבי כל מי שהתנגד להשקפת עולמם. ברצונו היה ללמד תורה ועברית, ולחנך ברוח „ישראל סבא“, ועל אף כל מאמציו להעלים עין מהנהגת הצרפתים, מן ההכרח היה מעורר את כעסם, וביחוד את התנגדותו של המנהל שייד. בשנוי בתכנית שהציע, ובמנוי מורה צעירה, בת המושבה שנתחנכה בפאריס, שהושמה לראש על הרב, ובכל מיני עקמומיות אחרים, ידע שייד לסכל כל עבודתו של יעבץ בגלוי ובסתר, עד שראה שאי אפשר לו להמשיך, ושב לירושלים, אחרי שנה של הכנעה ושעבוד.

בשבע שנות שבתו בירושלים התמסר כולו להוצאת ספריו בתחום הספרות, החנוך והמדע, שהכין במשך עשר השנים האחרונות: „דברי הימים לעם בני ישראל“ בשביל בתי ספר עממיים, בהם מלא צורך נחוץ, כי עד אז לא היה להם שום ספר עברי ללימוד היסטוריה; „דברי ימי העמים“, כתוב לצורך בית הספר העברי העממי, בדרג הראשון, כדי לתאר מצד אחד את תנאי החיים שבסביבה בה חיו, סבלו ויצרו היהודים, ומצד שני להבליט את ההבדל שבינם ובין הסביבה. ספריו „טל ילדות“ ו„המוריה“ הם ספרי שירה וספורים לשימוש בבתי הספר; „הארץ“, „מירושלים“, „פרי הארץ“ ו„גאון הארץ“, אחד עשר מאספים שערך בהשתתפות סופרים אחרים ובעיקר בתרומותיו בשטח הספרות והמדע ובציוריו מחיי ישראל בארצו, עיקר עבודתו ראה בתאור „תולדות ישראל“ ברוח המסורה. ובכן הוציא בשנת תרנ"ו-תרנ"ז את שני החלקים הראשונים מספרו הגדול, ממנו יצאו בחייו תשעה חלקים, בעוד ששאר החלקים, המגיעים עד המאה התשע עשרה, הוצאו לאור והוכנו לדפוס על ידי תלמידו ד"ר ב. מ. לויך (ז"ל).

אך במדה שמצא את עצמו ומנוחת נפשו אחרי הנסיונות ב„זכרון יעקב“ ובמדה שנתקבלו ספריו בשמחה בחוגי המשכילים החרדים בארץ ובגולה, נתעוררו מבקרים קיצוניים שהשתדלו להבאיש את ריח ה„קנאי הקלריקאלי“, אף חכמים

כמו דובנוב, אחד העם לא נמנעו מדברים שאינם לפי כבודם כדי להוריד ערכם של ספריו ולזלזל בכבוד המחבר לעיני כול.

עוד פעם ראה יעבץ את עצמו מוכרח לגדוד ולעזוב את המולדת שהיתה משאת נפשו. ממכר ספריו ירד במדה שלא היה בידו להתפרנס מהם. בירושלים לא מצא כי אם מועטים שעמדו לצדו. בשוב החדש הכריעו המשכילים החפשים והצעירים שהיו מושפעים על ידי הסופרים שהוציאו עליו שם רע, וכישוב הישן היו עוד רחוקים מלהבין את ערך עבודתו לכבוד התורה.

בשנת תרנ"ז שב לוויילנה, שם נתקבל בכבוד גדול ונסתדר בה היטב. בראשית התישבותו שם הציעו ידידיו ומוקיריו הרבים שירצה לפני בחורי העיר, וביניהם חרדים, משכילים וגם חפשים, עשר הרצאות היסטוריות, בהן קנה לו ולמשנתו ידידים ומוקירים חדשים, שהתענינו בתולדות ישראל. בשנת תרנ"ח הדפיס את החלק השלישי מספרו, ובמשך שתי שנים הוסיף עליהם גם את החלק הרביעי והחמישי בעזרת רעים ואוהבים בוויילנה. שם גם נוסד "המזרחי", וכאחד ממסדיו הראשונים, כתב את ה"קול קורא" הראשון על דבר מטרותיו ותעודותיו, וערך את הירחון "המזרחי" שעל ידו ובהשתתפותו זכה להוציא תשע חוברות. אך באשמת סכסוכים בין חבריו בוויילנה ולשכת לידא שבידה היתה הקופה פסק הבטאון החשוב הזה לצאת, ויעבץ נשאר עוד פעם בלי עבודה מפרנסת.

משנת תרס"ה ועד תרס"ז ישב בבית בנותיו בווינדוי ובקובנה, עד שנמלט בימי ההפיכה והחרדה, לברלין. ראשי הקהלות שם, וביחוד החוקר הידוע ר' אברהם ברלינר וכמו כן הרב ע. מונק ופרופ. ברט מקהלת עדת ישראל, עמדו לו במאמציו להתישב בגרמניה. מפני מחלת אשתו בילה חדשים אחדים במקומות מרפא, זאדן והומבורג, שניהם סמוכים לפראנקפורט דמיין, ובהיותו שם, התוודע לראשי קהלותיה, לר' יצחק אייזיק הלוי בעל "דורות הראשונים" ולד"ר אהרן פריימאן, שהיה מנהלו של המדור העברי בספריה הגדולה שם, וכולם השתדלו והצליחו להקל עליו את חייו וגם לחבב עליו את הסביבה החדשה עד שלא מצא די מלים להביע במכתביו להרשברג את הערכתו והערצתו לגבי יהודי אשכנז בכלל ולחכמיהם בפרט, אשר חכמה ויראה, תורה ודרך ארץ בד בבד ישאו יחדו.

פרופ. ברלינר וד"ר הילדסהיימר בברלין קבלו על עצמם את הוצאות הדפסתם של חלק ו' וחלק ז' וח' מ"תולדות ישראל שיצאו בתמיכת ידיד ליטערארישע געזעלשאפט' בפפד"מ, צונץ שטיפטונג' בברלין, וגעזעלשאפט צור פערדערונג דער וויסענשאפט דעס יודענטומס' שם.

על ידי זה, אף כי לא היתה לו פרנסה קבועה, ניתנה לו האפשרות להתמסר לעבודתו שהיתה כל כך קרובה ללבו.

שנת תרע"ב היתה הקשה ביותר בחייו. הוא חלה ואשתו חלתה ומתה בשנה ההיא. אלמנותו וחולשתו הכריחוהו להעתיק את דירתו עוד פעם ולנסוע

למדינת בלגיה ששם חיו בנו ובתו. בבית בתו באנטוורפן, אף שעשתה כל מה שבכוחה להנעים את ימי מגוריו שם, לא מצא ספוק נפשו, לא ידידים ולא אוצרות ספרים כמו בגרמניה. אף גם המנוחה והשלום, שלהם נכסף בימי זקנתו, לא ארכו. בפרוץ המלחמה ולפני כבוש בלגיה, הוכרחו לברוח, הוא עם בני משפחתו, לאנגליה, בראשונה גר בלדו, בבית בתו, ומשנת תרפ"ב עד פטירתו ישב בלונדון.

שם סיים את החלק הי"א של ספרו "תולדות ישראל". החלק השמיני שיצא לדפוס עוד לפני פרוץ המלחמה, סיים בחתימת התלמוד. החלק התשיעי הגיע עד סוף ימי הגאונים, העשירי חותם במעשי הרמב"ן, ובחלק י"א שפסק במיתת אלכסנדר השני ברוסיה, הוא כותב: "קרבו ימי הזקנה ולהפסיק באמצע לא היה עם לבבי". במהדורה החדשה שיצאה לאור בהוצאת "אחינו" בתל אביב מחולק ספרו לארבעה עשר כרכים. בסוף החלק הי"ג נמצא גם מאמרו "מגדל המאה" שדן בו בתקופת ההשכלה מבן מנחם ועד משה מונטיפיורי, ובכללו גם ביישוב החדש בארץ ישראל. בחלק הארבע עשר, שדן במצב היהודים ברוסיה תחת ממשלת ה"צרים" ובגרמניה בימי תוקף ה"רפורמה" ובהתחלת הישוב בארץ ישראל, נמצאים גם מלואים חשובים: מהלך חייו של יעבץ מאת א. ש. הרשברג, ומספר מכתבים של יעבץ ומאמריו "להשיב דבר" ו"סוף דבר".

בין ספריו האחרונים שיצאו לאור היה גם סדורו "עבודת הלבבות" אחרי שהקדים לו את הספר "מקור הברכות" שנדפס בברלין עוד בשנת תר"ע, כפרוודור לסדור. בסידור התפלה ראה המחבר את המשך היצירה של רוח היהדות, כי "התפלה אשר ידי אנשי כנסת הגדולה יסדוה היא לבוש האורה אשר לבשה רוח נבואה בשובה אל אביה שבשמים אחרי אשר השלימה את חפצה בקרב עמו על הארץ". תמיד היה חוקר ודורש אחר רוח הקודש השרוי בתולדות ישראל ובקורות ישראל, שלהם דאג כל עוד נשמתו בו, עד שנאסף אל אבותיו בליל י"ח בשבט תרפ"ד.

ב

חקירותיו בתולדות ישראל התחילו להכות שורש בעודו מורה בארץ ישראל. עד כמה שאהב לקנות את לבב תלמידיו באגדות ובספורים יפים, לא רצה ללמד את דברי ימי ישראל כמעשיות, עשויות לשעשע בהן בני אדם. בשני ספריו "דברי הימים לעם בני ישראל", ו"דברי ימי העמים כתוב ברוח ישראל", נתכוון לשמש בבתי ספר עממיים עבריים, בהם הניח את היסוד לספר הגדול שבו נתפרסם שמו בעולם. מזוין בידיעת השפות הלועזיות והספרות האירופית, היה יכול להשתמש בספרי ההיסטוריה הרבים שהיו מצויים באירופה, ולהעתיקם ולתרגמם לעברית. גם בזה היה עושה לו שם, היות שבארץ ישראל לא היו מצויים בימים ההם ספרי שמוש כאלה בעברית. ויעבץ ידע היטב לתרגם. אך דוקא

כמו דובנוב, אחד העם לא נמנעו מדברים שאינם לפי כבודם כדי להוריד ערכם של ספריו ולזלזל בכבוד המחבר לעיני כול.

עוד פעם ראה יעבץ את עצמו מוכרח לגדוד ולעזוב את המולדת שהיתה משאת נפשו. ממכר ספריו ירד במדה שלא היה בידו להתפרנס מהם. בירושלים לא מצא כי אם מועטים שעמדו לצדו. בשוב החדש הכריעו המשכילים החפשים והצעירים שהיו מושפעים על ידי הסופרים שהוציאו עליו שם רע, ובשוב הישן היו עוד רחוקים מלהבין את ערך עבודתו לכבוד התורה.

בשנת תרנ"ז שב לוויילנה, שם נתקבל בכבוד גדול ונסתדר בה היטב. בראשית התישבותו שם הציעו ידידיו ומוקיריו הרבים שירצה לפני בחורי העיר, וביניהם חרדים, משכילים וגם חפשים, עשר הרצאות היסטוריות, בהן קנה לו ולמשנתו ידידים ומוקירים חדשים, שהתענינו בתולדות ישראל. בשנת תרנ"ח הדפיס את החלק השלישי מספרו, ובמשך שתי שנים הוסיף עליהם גם את החלק הרביעי והחמישי בעזרת רעים ואוהבים בוויילנה. שם גם נוסד "המזרחי", וכאחד ממסדיו הראשונים, כתב את ה"קול קורא" הראשון על דבר מטרותיו ותעודותיו, וערך את הירחון "המזרחי" שעל ידו ובהשתתפותו זכה להוציא תשע חוברות. אך באשמת סכסוכים בין חבריו בוויילנה ולשכת לידא שבידה היתה הקופה פסק הבטאון החשוב הזה לצאת, ויעבץ נשאר עוד פעם בלי עבודה מפרנסת.

משנת תרס"ה ועד תרס"ז ישב בבית בנותיו בווינדוי ובקובנה, עד שנמלט בימי ההפיכה והחרדה, לברלין. ראשי הקהלות שם, וביחוד החוקר הידוע ר' אברהם ברלינר וכמו כן הרב ע. מונק ופרופ. ברט מקהלת עדת ישראל, עמדו לו במאמציו להתישב בגרמניה. מפני מחלת אשתו בילה חרשים אחדים במקומות מרפא, זאדן והומבורג, שניהם סמוכים לפראנקפורט דמיין, ובהיותו שם, התוודע לראשי קהלותיה, לר' יצחק אייזיק הלוי בעל "דורות הראשונים" ולד"ר אהרן פריימאן, שהיה מנהלו של המדור העברי בספריה הגדולה שם, וכולם השתדלו והצליחו להקל עליו את חייו וגם לחבב עליו את הסביבה החדשה עד שלא מצא די מלים להביע במכתביו להרשברג את הערכתו והערצתו לגבי יהודי אשכנז בכלל ולחכמיהם בפרט, אשר חכמה ויראה, תורה ודרך ארץ בד בבד ישאו יחדו.

פרופ. ברלינר וד"ר הילדסהיימר בברלין קבלו על עצמם את הוצאות הדפסתם של חלק ו' וחלק ז' וח' מ"תולדות ישראל שיצאו בתמיכת, ידיש ליטערארישע געזעלשאפט" בפפד"מ, צונץ שטיפטונג' בברלין, וגעזעלשאפט צור פערדערונג דער וויסענשאפט דעס יודענטומס' שם.

על ידי זה, אף כי לא היתה לו פרנסה קבועה, ניתנה לו האפשרות להתמסר לעבודתו שהיתה כל כך קרובה ללבו.

שנת תרע"ב היתה הקשה ביותר בחייו. הוא חלה ואשתו חלתה ומתה בשנה ההיא. אלמנותו וחולשתו הכריחוהו להעתיק את דירתו עוד פעם ולנסוע

למדינת בלגיה ששם חיו בנו ובתו. בבית בתו באנטוורפן, אף שעשתה כל מה שבכוחה להנעים את ימי מגוריו שם, לא מצא ספוק נפשו, לא ידידים ולא אוצרות ספרים כמו בגרמניה. אף גם המנוחה והשלום, שלהם נכסף בימי זקנתו, לא ארכו. בפרוץ המלחמה ולפני כבוש בלגיה, הוכרחו לברוח, הוא עם בני משפחתו, לאנגליה, בראשונה גר בלדז, בבית בתו, ומשנת תרפ"ב עד פטירתו ישב בלונדון.

שם סיים את החלק הי"א של ספרו "תולדות ישראל". החלק השמיני שיצא לדפוס עוד לפני פרוץ המלחמה, סיים בחתימת התלמוד. החלק התשיעי הגיע עד סוף ימי הגאונים, העשירי חותם במעשי הרמב"ן, ובחלק י"א שפסק במיתת אלכסנדר השני ברוסיה, הוא כותב: "קרבו ימי הזקנה ולהפסיק באמצע לא היה עם לבבי". במהדורה החדשה שיצאה לאור בהוצאת "אחיעזר" בתל אביב מחולק ספרו לארבעה עשר כרכים. בסוף החלק הי"ג נמצא גם מאמרו "מגדל המאה" שדן בו בתקופת ההשכלה מבן מנחם ועד משה מונטיפיורי, ובכללו גם ביישוב החדש בארץ ישראל. בחלק הארבע עשר, שדן במצב היהודים ברוסיה תחת ממשלת ה"צרים" ובגרמניה בימי תוקף ה"רפורמה" ובהתחלת הישוב בארץ ישראל, נמצאים גם מלואים חשובים: מהלך חייו של יעבץ מאת א. ש. הרשברג, ומספר מכתבים של יעבץ ומאמריו "להשיב דבר" ו"סוף דבר".

בין ספריו האחרונים שיצאו לאור היה גם סדורו "עבודת הלבבות" אחרי שהקדים לו את הספר "מקור הברכות" שנדפס בברלין עוד בשנת תרע"ה, כפרוודור לסדור. בסידור התפלה ראה המחבר את המשך היצירה של רוח היהדות, כי "התפלה אשר ידי אנשי כנסת הגדולה יסדוה היא לבוש האורה אשר לבשה רוח נבואה בשובה אל אביה שבשמים אחרי אשר השלימה את חפצה בקרב עמו על הארץ". תמיד היה חוקר ודורש אחר רוח הקודש השרוי בתולדות ישראל ובקורות ישראל, שלהם דאג כל עוד נשמתו בו, עד שנאסף אל אבותיו בליל י"ח בשבט תרפ"ד.

ב

חקירותיו בתולדות ישראל התחילו להכות שורש בעודו מורה בארץ ישראל. עד כמה שאהב לקנות את לבב תלמידיו באגדות ובספורים יפים, לא רצה ללמד את דברי ימי ישראל כמעשיות, עשויות לשעשע בהן בני אדם. בשני ספריו "דברי הימים לעם בני ישראל", ו"דברי ימי העמים כתוב ברוח ישראל", נתכוון לשמש בבתי ספר עממיים עבריים, בהם הניח את היסוד לספר הגדול שבו נתפרסם שמו בעולם. מזוין בידיעת השפות הלועזיות והספרות האירופית, היה יכול להשתמש בספרי ההיסטוריה הרבים שהיו מצויים באירופה, ולהעתיקם ולתרגמם לעברית. גם בזה היה עושה לו שם, היות שבארץ ישראל לא היו מצויים בימים ההם ספרי שמוש כאלה בעברית. ויעבץ ידע היטב לתרגם. אך דוקא

במקצוע זה שהיה כל כך חשוב לחנוך הדור הצעיר ולנטיעת רוח חדשה בלב הנוער, לא רצה, מחמת סירובו לשאוב מכלי שני או שלישי.

בהתכוננו ללימוד תנ"ך היה מעיין, חוקר ודורש, במקורים ראשונים, וביחוד מתוך ספרותנו אנו. עבודה מקורית זו ניכרת בחלקים הראשונים של "תולדות ישראל" שלו, שדנים בתקופת האבות, השופטים, הנביאים והמלכים.

טיבו המיוחד מתבטא בהקדמה למהדורה הראשונה והשניה המעידה לא רק על אמונתו ורוחו של המחבר שהיה כולו מסור לתורת ישראל ומסורתה. כי אם גם על השכלתו ובקיאותו בתולדות העמים ובתרבותם. הוא ידע שגם סופרינו מושפעים יותר מדי מספרי העמים שאמרו לעקם את תולדותינו בטענתם שתרבות ישראל היתה פרי אימות אחרות שקדמו לה: מצרים, צידון, בבל, פרס, ואפילו הודו, ששימשו לדעתם אבות ואמהות לתורתנו. כדי שלא תתבוזה תרבות יוון בעיני מהלליה, קרעו גם את התורה חתיכות חתיכות כספרי הומרוס, עד שמצאו לכל חתיכה תקופה שקדמה לה בין אומות העולם. היו אמנם חכמים בין העמים שלא העזו לנגוע בתורה כדי לקיים את יסוד מסורתם הדתית, אך דוקא מפני זה ראו לנחוק להפריד בין תולדות ישראל בפרק בו קמו נביאים, ובין התקופה שלאחרי זו שהיא תקופת תורה שבעל פה, ובהשפעתם של חכמים שהפיצו דעות כאלה, הלכו גם הרבה מחכמי עמנו אחריהם שולל.

נגד שיבושים ומשבשים כאלה מרים יעבץ את קולו, וככל אשר העמיק "לדייק ולדקדק בכל פסוק ובכל תיבה בספרי המקרא שהם המקור האחד לתולדות ישראל בתקופות הראשונות" כן הוסיף לראות, "פעם בפעם נצוץ קטן אחד של אמת יוצא ושורף גלי גלים של דברי המבקרים".

ברוח זה כתב את ספורי התנ"ך. כמעט באותו סגנון שבו מסורים לנו כתבי הקודש. ההיסטוריון שבו מתקשה הרבה פעמים במציאת ההמשך בין ספור לספור, בסדור הקורות, בקביעת המקומות ובהותם של אישים, וביחוד בפתרון השאלות שעולות מן השוואת מקורות שונים המדברים על אותו דבר בדרכים שונות. אז הופך ההיסטוריון להיות פרשן. רש"י, רשב"ם, ראב"ע, רמב"ן, רלב"ג ורד"ק ואברבנאל משמשים לו מורי דרך, ואם הם אינם מועילים, כשרונו בתור בלשן וחוקר מתגלה בהערות קצרות ובטבלאות מאלפות. אך גודל עבודתו וערכה המדעי ניכר ב"מוצא דבר" שנספה בסוף כל ספר וספר, כדי לברר בעיות יסודיות במחקר המקרא לאור ההיסטוריה והמדע.

לדוגמא אזכיר כאן: מוצא דבר א' בחלק הראשון, שבו גותן המחבר שמותם של בני כנען, בן חם, והסתעפות צאצאיהם מחוף הים (צידון) במערב ועד נהר פרת במזרח, שמותיהם ומושבותיהם בתקופת המקרא כפי שנמצאים בחומש, בדברי הימים ובנביאים הראשונים, ועל פי המסורת התלמודית, הכנעני תופס מקום גדול בלוח העמים בפרק י' בספר בראשית כי מבני בניו היו יושבי הארץ עוד בימי דוד. אמיתות הפרק הזה היא אחת הבעיות היסודיות בתולדות בני קדם

ובחקירות וו. פ. אלברייט, ה. בולטי, וג. א. בארטון, המחזקים מסורת התנ"ך והתלמוד כפי שניתנה ע"י יעבץ בפרוטרוט ב"מוצא דבר" על פי המקורות.

יעבץ נמנע מלהשתמש בספרי מבקרי המקרא גם במקום שהם מחזקים את הידיעות הנתונות בכתבי הקודש. זהו אחד מן העקרונות שעליהם הוא עומד, שדברי תורה אינם צריכים אישור מצד מבקריהם. רק כאשר העירו אותו ידידיו על שאינו מזכיר את הכתבות של החפירות בספרו, הוסיף על החלקים הראשונים של ספרו מחברת אחת בשם "החטיטות והחקיקות"¹ בה הוא מכחיש את יסודות הבנין שבנה וולהיוון. מתוך ספרי החוקרים הידועים, — הומל הנוצרי ואפילו אד. מייער, הצורך הגדול לישראל — ובעיקר מספרי אורקווארט וס. יאמפל שדנים בתולדות ישראל בימי מלכי פרס ומדי. יעבץ מטפל במצב תרבותם של היהודים ובקדמותה לזו של מצרים ושל בבל. אך בכלל מאן יעבץ להשתמש בספרות כזאת במקום שכתבי הקודש מבארים את עצמם. בדרך זו הוא מבאר ברית מלכי הפלשתים עם אברהם ויצחק מתוך עיון במקרא נגד מבקרי כתבי הקודש שאמרו שברית אבימלך עם יצחק לא היה ולא נברא, ותאורו בחומש הוא רק נוסח שני לבריתו של אברהם, (מוצא דבר ה' בחלק א' מספרו).

ידוע שאחת הראיות החשובות בעיני המבקרים נגד אמיתות ספורי התורה היא, שאין אומה שיש לה ידיעות שעליהן יש לסמוך מבחינה היסטורית לפני שהיה לה ישוב מסודר ומדינה מפותחת. על פי הנחתם זאת, מסיקים המבקרים שרק מימי המלכים נכתבו דברי ימי ישראל הראשונים. והנה כחמישים שנה לפני אלברייט שהוכיח שמלאכת הכתיבה היתה ידועה בארץ ישראל בימי האבות, ושבאלף־בית העברי השתמשו לכל דבר במאה ה"ד והי"ג לפני מנינם כתב יעבץ את מאמרו הראשון: "ראשית עבודת הסופרים בישראל"² שבו הוכיח מתוך כה"ק, שביאורם על ידי יעבץ כשלעצמו ראוי להערכה יתרה, שהיהודים ידעו היטב איך להשתמש בכלי כתיבה עוד בימי האבות. בעינו הפקוחה ראה בין שורות המקרא, שאנחנו רגילים לקרא בלי תשומת לב יתרה, קשרים וסמוכים חשובים להבנת מדרשים ופירושים, חשובים לא רק להסברת הפסוקים כשהם לעצמם, כי אם גם מבחינת הכרת העבר וההיסטוריה הכללית והלאומית. יש ועל ידי עיון כזה, ספורים תמוהים שבתנ"ך כמו מכירת יוסף, מעשה העגל ומלוי מקום הבכורים על ידי בני לוי מופיעים באור חדש. מתוך בקיאותו בפירושי חז"ל והמפרשים בימי הביניים, פעמים רבות הוא מוצא פירוש חדש לגמרי או משלים פירוש אחד המפרשים, כמו בביאורו על הפסוק: אם תיטיב שאת ואם לא, לפתח חטאת רובץ. מענינים ומאלפים ביותר הם הפרקים על

(1) גרסא בחלק השלישי של ספרו, מהדורה שלישית, שיצאה בהוצאת "אחיעזר" שנת תרפ"ה.

(2) גרסא בשחר תרמ"ב ואחרי כן נספח לספר ת"י, חלק א', מוצא דבר ט.

במקצוע זה שהיה כל כך חשוב לחנוך הדור הצעיר ולנטיעת רוח חדשה בלב הנוער, לא רצה, מחמת סירובו לשאוב מכלי שני או שלישי.

בהתכוננו ללימוד תו"י היה מעיין, חוקר ודורש, במקורים ראשונים, וביחוד מתוך ספרותנו אנו. עבודה מקורית זו ניכרת בחלקים הראשונים של "תולדות ישראל" שלו, שדנים בתקופת האבות, השופטים, הנביאים והמלכים.

טיבו המיוחד מתבטא בהקדמה למהדורה הראשונה והשניה המעידה לא רק על אמונתו ורוחו של המחבר שהיה כולו מסור לתורת ישראל ומסורתה. כי אם גם על השכלתו ובקיאותו בתולדות העמים ובתרבותם. הוא ידע שגם סופרינו מושפעים יותר מדי מספרי העמים שאמרו לעקם את תולדותינו בטענתם שתרבות ישראל היתה פרי אומות אחרות שקדמו לה: מצרים, צידון, בבל, פרס, ואפילו הודו, ששימשו לדעתם אבות ואמהות לתורתנו. כדי שלא תתבוזה תרבות יוון בעיני מהלליה, קרעו גם את התורה חתיכות חתיכות כספרי הומרוס, עד שמצאו לכל חתיכה תקופה שקדמה לה בין אומות העולם. היו אמנם חכמים בין העמים שלא העזו לנגוע בתורה כדי לקיים את יסוד מסורתם הדתית, אך דוקא מפני זה ראו לנחוק להפריד בין תולדות ישראל בפרק בו קמו נביאים, ובין התקופה שלאחרי זו שהיא תקופת תורה שבעל פה, ובהשפעתם של חכמים שהפיצו דעות כאלה, הלכו גם הרבה מחכמי עמנו אחריהם שולל.

נגד שיבושים ומשבשים כאלה מרים יעבץ את קולו, וככל אשר העמיק "לדייק ולדקדק בכל פסוק ובכל תיבה בספרי המקרא שהם המקור האחד לתולדות ישראל בתקופות הראשונות" כן הוסיף לראות, "פעם בפעם נצוץ קטן אחד של אמת יוצא ושורף גלי גלים של דברי המבקרים".

ברוח זה כתב את ספורי התנ"ך. כמעט באותו סגנון שבו מסורים לנו כתבי הקודש. ההיסטוריון שבו מתקשה הרבה פעמים במציאת ההמשך בין ספור לספור, בסדור הקורות, בקביעת המקומות ובהותם של אישים, וביחוד בפתרון השאלות שעולות מן השוואת מקורות שונים המדברים על אותו דבר בדרכים שונות. אז הופך ההיסטוריון להיות פרשן. רש"י, רשב"ם, ראב"ע, רמב"ן, רלב"ג ויד"ק ואברבנאל משמשים לו מורי דרך, ואם הם אינם מועילים, כשרונו בתור בלשן וחוקר מתגלה בהערות קצרות ובטבלאות מאלפות. אך גודל עבודתו וערכה המדעי ניכר ב"מוצא דבר" שנספה בסוף כל ספר וספר, כדי לברר בעיות יסודיות במחקר המקרא לאור ההיסטוריה והמדע.

לדוגמא אזכיר כאן: מוצא דבר א' בחלק הראשון, שבו גותן המחבר שמותם של בני כנען, בן חם, והסתעפות צאצאיהם מחוף הים (צידון) במערב ועד נהר פרת במזרח, שמותיהם ומושבותיהם בתקופת המקרא כפי שנמצאים בחומש, בדברי הימים ובנביאים הראשונים, ועל פי המסורת התלמודית, הכנעני תופס מקום גדול בלוח העמים בפרק י' בספר בראשית כי מבני בניו היו יושבי הארץ עוד בימי דוד. אמיתת הפרק הזה היא אחת הבעיות היסודיות בתולדות בני קדם

ובחקירות וו. פ. אלברייט, ה. בולטי, וג. א. בארטון, המחזקים מסורת התנ"ך והתלמוד כפי שניתנה ע"י יעבץ בפרוטרוט ב"מוצא דבר" על פי המקורות.

יעבץ נמנע מלהשתמש בספרי מבקרי המקרא גם במקום שהם מחזקים את הידיעות הנתונות בכתבי הקודש. זהו אחד מן העקרונות שעליהם הוא עומד, שדברי תורה אינם צריכים אישור מצד מבקריהם. רק כאשר העירו אותו ידידיו על שאינו מזכיר את הכתובות של החפירות בספרו, הוסיף על החלקים הראשונים של ספרו מחברת אחת בשם "החטיטות והחקיקות"⁽¹⁾ בה הוא מכחיש את יסודות הבנין שבנה וולהויון. מתוך ספרי החוקרים הידועים, — הומל הנוצרי ואפילו אד. מייער, הצורך הגדול לישראל — ובעיקר מספרי אורקווארט וס. יאמפל שדנים בתולדות ישראל בימי מלכי פרס ומדי. יעבץ מטפל במצב תרבותם של היהודים ובקדמותה לזו של מצרים ושל בבל. אך בכלל מאן יעבץ להשתמש בספרות כזאת במקום שכתבי הקודש מבארים את עצמם. בדרך זו הוא מבאר ברית מלכי הפלשתים עם אברהם ויצחק מתוך עיון במקרא נגד מבקרי כתבי הקודש שאמרו שברית אבימלך עם יצחק לא היה ולא נברא, ותאורו בחומש הוא רק נוסח שני לבריתו של אברהם, (מוצא דבר ה' בחלק א' מספרו).

ידוע שאחת הראיות החשובות בעיני המבקרים נגד אמיתת ספורי התורה היא, שאין אומה שיש לה ידיעות שעליהן יש לסמוך מבחינה היסטורית לפני שהיה לה ישוב מסודר ומדינה מפותחת. על פי הנחתם זאת, מסיקים המבקרים שרק מימי המלכים נכתבו דברי ימי ישראל הראשונים. והנה כחמישים שנה לפני אלברייט שהוכיח שמלאכת הכתיבה היתה ידועה בארץ ישראל בימי האבות, ושבאלף-בית העברי השתמשו לכל דבר במאה ה"ד והי"ג לפני מנינם כתב יעבץ את מאמרו הראשון: "ראשית עבודת הסופרים בישראל"⁽²⁾ שבו הוכיח מתוך כה"ק, שביאורם על ידי יעבץ כשלעצמו ראוי להערכה יתרה, שהיהודים ידעו היטב איך להשתמש בכלי כתיבה עוד בימי האבות. בעינו הפקוחה ראה בין שורות המקרא, שאנחנו רגילים לקרא בלי תשומת לב יתרה, קשרים וסמוכים חשובים להבנת מדרשים ופירושים, חשובים לא רק להסברת הפסוקים כשהם לעצמם, כי אם גם מבחינת הכרת העבר וההיסטוריה הכללית והלאומית. יש ועל ידי עיון כזה, ספורים תמוהים שבתנ"ך כמו מכירת יוסף, מעשה העגל ומלוי מקום הבכורים על ידי בני לוי מופיעים באור חדש. מתוך בקיאותו בפירושי חז"ל והמפרשים בימי הבינים, פעמים רבות הוא מוצא פירוש חדש לגמרי או משלים פירוש אחד המפרשים, כמו בביאורו על הפסוק: אם תיטיב שאת ואם לא, לפתח חטאת רובץ. מענינים ומאלפים ביותר הם הפרקים על

(1) נדפס בחלק השלישי של ספרו, מהדורה שלישית, שיצאה בהוצאת "אחיעזר" שנת תרפ"ה.

(2) נדפס בשחר תרמ"ב ואחרי כן נספח לספר ת"י, חלק א', מוצא דבר ט.

„הָאוֹמָה וּשְׁמוֹתֶיהָ“, עַל „הַעֲבוּדָה בַּמְדַּבֵּר וּבָאָרֶץ עַד בְּנִין בִּיהִמָּ“ וְעַל „קִדְמוֹת הַתּוֹרָה וְאַחֲדוּתָהּ“. יֵשׁ אֲשֶׁר מִסְּקִנּוּתוֹ וְהַנְּחֻתוֹ בְּפָנִים הַסֵּפֶר אוֹ בְּמוֹצָא דְּבַר עוֹרְרוֹ בְּקוֹרָתוֹ, כְּפִי שֶׁנִּרְאָה מִתּוֹךְ תְּשׁוּבָתוֹ לְהַרְבֵּי ר' יְהוֹשֻׁעַ פְּרִיִּיל עַל מֵאֲמָרוֹ בְּ„הַמְּלִיץ“ שֶׁהָיָה מֵאֲמָר בְּקוֹרָתוֹ עַל תּוֹלְדוֹת יִשְׂרָאֵל ח"א. בְּתִשְׁבּוּתוֹ זֶה מְגַלֵּה יַעֲבֹץ אֶת כְּשָׁרוֹנוֹ הַמִּיּוֹחַד לְהַצְדִּיק אֶת עֲמֻדָתוֹ וְלְהוֹכִיחַ שְׁטַעְמֹו וְנִמְקוֹ עִמּוֹ, כִּי לֹא כָּתַב סֵתָם בְּלִי מַחְקֵר וְעִיּוֹן רִצְיָנִי. אוֹתָהּ רִצְיָנוֹת מַדְעִית עֲמִידָה לוֹ גַּם בְּכַתִּיבַת הַחֶלֶק הַשְּׁנִי שֶׁדָּן בּוֹ בְּתַקּוּפַת הַמְּלָכִים וְהַנְּבִיאִים, מִדּוֹד הַמֶּלֶךְ וְעַד יְחֻזְקִיהוּ. אִי אֲפֹשֶׁר לְהִזְכִּיר כָּאֵן אֶת הַמּוֹן הַחֲדוּשִׁים שֶׁהוּא מְבִיא בְּהַעֲרֻתוֹ בְּכָל דָּף וְדָף עִם מֵרָאִי מְקוֹמוֹת וְהַסְבֵּרַת פְּרָטִים. אֲעִיר תְּשׁוּמַת לֵב רַק לְפָרָקִים אַחֲדִים בְּנִסְפָחוֹת:

„לְמַלְחַמַת דּוֹד בָּאָדוֹם“ הוּא מְבִיא אַרְבַּעַת הַמְּקוֹרִים שֶׁדָּנִים בָּהֶם: שְׁמוּאֵל ב', ח'—דְּהִי"א, י"ה, מְלָכִים א' י"א — תְּהִלִּים ס'. בַּסֵּפֶר שְׁמוּאֵל נִזְכְּרָה עַל שֵׁם דּוֹד, בְּדָה"י עַל שֵׁם אֲבִישִׁי, וּבְמִלְכִים וְתְהִלִּים עַל שֵׁם יוֹאֵב. וְגַם בְּעֵנִין הַמְּקוֹם וּבַמִּסְפָּר הַחֲלָלִים יֵשׁ הַבְּדִלִים, שֶׁבַּהֶסְבֵּרָם נִאֲבָקִים הַמְּפָרְשִׁים. חוּץ מִזֶּה עוֹלָה הַשְּׁאֵלָה מִה רָאָה דּוֹד הַמֶּלֶךְ לַעֲשׂוֹת מַלְחָמָה בְּעַם שְׁעָלִי אוֹמֶרֶת הַתּוֹרָה: „לֹא תִתְּעַב אֲדוֹמִי, כִּי אַחִיךָ הוּא!“ הַחֻקִּים שֶׁלִּפְנֵיהֶם עֲדִיין לֹא הִיָּתָה לָהֶם תּוֹרָה בִּימֵי דּוֹד, לֹא יִתְקַשּׁוּ לְהַשִּׁיב. וְגַם גִּרָץ הָאוֹמֵר כִּי אֵין לָשִׁים לֵב לְמִזְמוֹר הַנִּלְכָּל כִּי לֹא לְדוֹד הוּא, לֹא יִדָּאָה. אֲךָ יַעֲבֹץ שֶׁלִּפְנֵי מִדְּבַרֵּת רֹחַ הַקּוֹדֵשׁ מְכַל כְּתָבִי הַקּוֹדֵשׁ אֵינוֹ זֶה מִן הַמְּקוֹם עַד שֶׁהוּא מוֹצֵא תְּשׁוּבָה מִתְּקַבְּלוֹת עַל הַדְּעָת וּמִתְאַיִמוֹת עִם הַכְּתוּב בַּמְּקוֹרִים. לִפִּי זֶה „מַלְחַמַת אֲבִישִׁי וְיֹאֵב לֹא הִיָּתָה אַחַת כִּי אִם שְׁנַיִם“. לֹא יִשְׂרָאֵל הָיוּ הַמִּתְגַּרִּים בָּאָדוֹם בְּמַלְחָמָה הָרִאשׁוֹנָה „כִּי אִם רַק אַחֲרֵי שֶׁהָאֲדוֹמִים הִתְנַפְּלוּ עַל הַנְּצִיבִים שִׁישְׁבוּ עִמָּם לְבִטָּחָה, לִקְחוּ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל נִקְמָתָם, וְגַם אִזְ לֹא הִכְרִיתוּ כָּל זָכָר, כִּי אִם רַק יוֹצֵאֵי צָבָא, כִּי אִם לֹא כֵן, מֵאִין נִוְלְדָה הָאוֹמָה הָאֲדוֹמִית שְׁעָלִיהָ אָנוּ קוֹרְאִים בִּימֵי יְהוֹשֻׁפָּט?“

בְּכָלֵל יֵשׁ לוֹמֵר שְׁשִׁלוּשַׁת הַכְּרָכִים הָרִאשׁוֹנִים שֶׁדָּנִים בְּתַקּוּפַת הַתַּנְ"ךְ וְשִׁיבַת צִיּוֹן הֵם מַעֲיִן חֵי שְׁמִימִי לֹא יִכְזָּבוּ. עַל פִּי הַמְּבַט הָרִאשׁוֹן נִרְאָה כְּאִילוֹ לֹא הוֹסִיף כְּלוֹם עַל פָּרָקִי הַתַּנְ"ךְ עַל פִּי הַפֶּשֶׁט. אֲךָ בְּקִרְאָנוּ בְּעִיּוֹן, בְּשׁוֹם לְבָנוֹ אֵל הַהַעֲרָוֹת לְכָל דָּף, וּבִיחּוֹד בְּ„מוֹצָא דְּבַר“ שֶׁבְּסוֹף הַסֵּפֶר, נִכִּיר שֶׁכָּל זֶה הוּא הֶרְבֵּה יוֹתֵר מִפִּירוּשׁ מַצְוִיין לְכַתְּבִי הַקּוֹדֵשׁ. „גִּירְסָא דִּינְקוּתָא“ שֶׁמִּשְׁכַּח אֶת לְבוֹ שֶׁל יַעֲבֹץ בְּגִיל רַךְ אַחֲרֵי הַתַּנְ"ךְ, אַהֲבָה חֻזְקָה שֶׁשֹּׁמֵר עֲלֶיהָ כָּל יְמֵי חַיָּיו, וְעִיּוֹן עֲמוּק בַּמְּפָרְשֵׁי הַתַּנְ"ךְ וּבִאֲגָדוֹת וּבַמְּדַרְשִׁים בְּרוּחַ הַתּוֹרָה וְהָאוֹמָה, כָּל זֶה הַכְּשִׁיר אֶת הַמַּחְבֵּר לְשׁוֹם בְּפָנִינוּ פְּרִי חֻקִּיהָ יָקָר שֶׁהוּא יָחִיד בְּמִינוֹ. מִי לֹא יוֹדֵעַ כְּמָה קֶשֶׁה לַפְּעָמִים לְהַבִּין אֶת פִּירוּשׁ הַמְּלִים בְּקֶשֶׁר עִם הַמְּשַׁפְּטִים וְהַמְּשָׁךְ הַפְּסוּקִים בַּפָּרָק וְהַקֶּשֶׁר בֵּין תּוֹכֵן הַפָּרָק לְקוֹרוֹת הַזֶּמֶן? הַחֲכָמִים טָרְחוּ לְקַבֵּר זְמַנָּם שֶׁל הַנְּבִיאִים וּשְׁמוֹת הָאֲנָשִׁים שֶׁהִשְׁתַּתְּפוּ בְּכַתִּיבַת הַנְּבוּאוֹת וְדַבְּרֵי יְמֵי יִשְׂרָאֵל מִמֶּשֶׁה רַבְּנוֹ וְעַד עוֹרָא וְנַחֲמִיָּה וְעֲדִיין מִתְּלַבְּטִים חֲכָמֵינוּ בַּהֶסְבֵּרַת פְּסוּקִים, וּבַהֲבַנַת פָּרָקִים.

כְּבַחֲשָׁבוֹן הַזְּמָנִים. זָאב יַעֲבֹץ הִשְׁקִיעַ יָמִים וּשְׁנִים בַּחֲקִירָה זֹאת וְהַצְלִיחַ לְגַלּוֹת הַמְּשָׁכִים בַּמְּקוֹמוֹת שֶׁאָנוּ רֹאִים פְּסוּקִים וּפָרָקִים מְפוֹזְרִים. בְּ„מוֹצָא דְּבַר“ שֶׁבְּכָרְכִים הַנִּלְכָּל הוּא מִנְתָּח אֶת תְּכַנְנָם שֶׁל פָּרָקִים — לֹא כְּדֶרֶךְ הַחֻקִּים שְׁקוֹרְעִים אֶת הַסֵּפֶר לְחֻתִּיכוֹת — כִּי אִם כְּפִי שֶׁהֵם מְסוּרִים לָנוּ בְּקֶשֶׁר עִם מָה שֶׁכְּתוּב בַּתּוֹרָה, בְּנִלְכָּל וּבְכַתּוּבִים שְׁכּוֹלָם נִכְתְּבוּ וְנַחֲתָמוּ בְּרוּחַ אֶחָד. סֵפֶר יִשְׁעִיהוּ — וְאֵין כִּי אִם אֶחָד בְּשֵׁם זֶה — הוֹשֵׁעַ, עֲמוֹס וּמִיכָה שְׁחִיו בְּאוֹתוֹ זְמַן, עֲזָבוּ אַחֲרֵיהֶם לֹא רַק תּוֹרוֹת וְנְבוּאוֹת, כִּי אִם גַּם קוֹרוֹת זְמַנָּם בְּאַחַת הַתְּקוּפּוֹת הַכִּי חֲשׁוּבוֹת בְּתוֹלְדוֹת יִשְׂרָאֵל. אֲךָ גַּם בְּכָל שָׂאֵר הַסֵּפֶרִים שֶׁל הַתַּנְ"ךְ, הוּא מִמְּצִיא עֲדוּיוֹת נִאֲמָנוֹת לְכָל מָה שֶׁאֲמָרוּ חֲכָמֵינוּ עַל מַחְבְּרֵיהֶם — כְּמוֹ עַל עֲשֶׂרֶת הַזִּקְנִים בְּתְהִלִּים — וְעַל הַמְּאֻרְעוֹת הַמְּסוּפָּרִים בָּהֶם.

ג

אֵינֶנִּי אוֹמֵר שֶׁכָּל מִסְּקִנּוּתוֹ מִתְּקַבְּלוֹת עַל הַדְּעָת אוֹ שְׁמִתְאַיִמוֹת עִם הַשְּׁקֵפַת הַיְּהוּדוּת הַמְּסוּרָתִית, כְּפִי שֶׁמְקוּבַּלֶּת ע"י רֹב חֲכָמֵינוּ בְּתַלְמוּד. בְּאַהֲבָתוֹ לְאֲגָדָה וּבְבִקְיָאוֹתוֹ בַּסִּפְרוֹת הַמְּדַרְשִׁים וְהַמְּפָרְשִׁים הוּא מְבַאֵר כְּמָה פְּעָמִים פָּרָקִי הַתַּנְ"ךְ עַל פִּי רִמּוּזִים אוֹ דְּעוֹת, שֶׁמִּצָּא אֲצֵלָם אוֹ אֲפִילוֹ בְּ„סֹדֶר עוֹלָם“, בְּנִגּוּד לַיְּהוּדוּת הַמְּסוּרָתִית, בְּתַתָּאם עִם רֹחַ הַהִשְׁכָּלָה שֶׁהוּא רָגִיל לְהַכְחִישׁ. מְסוּפָּקִנִי אִם עֲמֻדָתוֹ בְּעֵנִין סֵפֶר זְכָרִיָּה שֶׁמִּיחָס לְשָׁנֵי נְבִיאִים בְּשֵׁם זֶה, אוֹ שֶׁל פָּרָקִים מִסֵּפֶר תְּהִלִּים שֶׁמִּיחָס לְמַחְבְּרִים מְאוּחָרִים, אוֹ שֶׁל סֵפֶר דְּנִיָּאל, שֶׁמִּיחָס לְשָׁנֵי מַחְבְּרִים רְחוּקִים זֶה מִזֶּה כְּשֶׁלּוֹשׁ מֵאוֹת שָׁנָה, אֲפֹשֶׁר לְהַעֲמִיד מִבְּחִינַת הַשְּׁקֵפַת הַיְּהוּדוּת הַמְּסוּרָתִית. אַחֲרֵי כָּל מֵאֲמָצִיו לְהוֹכִיחַ אֶת אַחֲדוֹתוֹ שֶׁל סֵפֶר יִשְׁעִיהוּ וְאַמִּיתַת הַנְּחֻתוֹ שֶׁכְּתָבִי הַקּוֹדֵשׁ נִכְתְּבוּ בְּרוּחַ הַקּוֹדֵשׁ וְהַנְּבוּאָה לְעֵתִיד, וְשֶׁסִּגְנוֹן הַסֵּפֶרִים מַעֲיִד לֹא עַל זְמַן חֲבוּרָם כִּי אִם עַל אֲפִיין שֶׁל הַנְּבוּאוֹת, לֹא מִבֶּן מִדּוּעַ סָר יַעֲבֹץ בְּעֵינָיו הַנִּלְכָּל מִעֲמֻדָתוֹ הָרָגִילָה וּמִסְתַּמֵּךְ עַל רִמּוּזִים סְתוּמִים בְּאֲגָדָה וּבְ„סֹדֶר עוֹלָם“, אוֹ עַל מְפָרְשִׁים שְׁעוּמָדִים בּוֹדְדִים בְּבִיאוּרָם נֶגֶד רֹב הַמְּפָרְשִׁים הַמְּסוּרָתִיִּים. מָה טַעַם לְדְעוֹת כָּאלֵה שְׁטוּתוֹת לְעֲמֻדָתוֹ הַכְּלָלִית לְגַבִּי כְּתָבִי הַקּוֹדֵשׁ, לְמִקְוִיּוֹתָם וּלְאַחֲדוּתָם? סִבָּה אַחַת הִיא בְּלִי סִפֵּק שֶׁחֲכָמֵינוּ ז"ל יִיחָסוּ מִזְמוֹרֵי תְהִלִּים לְמַחְבְּרִים שׁוֹנִים, וּבַמְּדַרְשִׁים אָנוּ מוֹצְאִים הֶרְבֵּה פְּעָמִים שְׁפָרָקִים שֶׁלִּמֵּם אוֹ פְּסוּקִים מְבֹאֲרִים לְאוֹר מְקָרִים שֶׁקָּרוּ מֵאוֹת שָׁנִים אַחֲרֵי דּוֹד הַמֶּלֶךְ. יַעֲבֹץ מִרְחִיק לְלַכֵּת בְּרִאוֹתוֹ בָּהֶם לֹא רַק רִמּוּזִים, כִּי אִם עֲדוּיוֹת מִזְמָנִים וּמְאֻרְעוֹת הִיסְטוֹרִיִּים שׁוֹנִים שֶׁבְּרִשְׁמִיתָם הִשְׁתַּתְּפוּ בְּנֵי דוֹרוֹת רַבִּים עַד יְמֵי הַחֲשֻׁמוֹנָאִים. וְאַשֶּׁר לְשְׁמוֹת הַכְּתוּבִים בְּרִאשׁ הַמְּזוּמָרִים הוּא אוֹמֵר: „יֵשׁ אֲשֶׁר קָרְאוּ סִפְרֵי הַקּוֹדֵשׁ עַל פְּרִי רֹחַם שֶׁל אֶחָד הַגְּדוֹלִים כְּדִי לְכַבֵּדָם“.

מִתּוֹךְ הַשְּׁקֵפָה כִּזּוֹ הוּא מוֹצֵא גַם שְׁאוֹתָם הַפָּרָקִים מִסֵּפֶר דְּנִיָּאל הַדְּנִים

„הָאוֹמָה וְשִׁמּוֹתֶיהָ“, עַל „הַעֲבֹדָה בַּמִּדְבָּר וּבָאָרֶץ עַד בְּנִין בִּיהִמָּ“ וְעַל „קִדְמוֹת הַתּוֹרָה וְאַחֲדוּתָהּ“. יֵשׁ אֲשֶׁר מִסְּקִנּוֹתָיו וְהַנְּחֻתָיו בְּפָנִים הַסֵּפֶר אוֹ ב„מוֹצָא דְּבַר“ עוֹרְרוּ בְּקוֹרָת, כְּפִי שֶׁנֶּרְאָה מִתּוֹךְ תְּשׁוּבָתוֹ לַהֲרֵב ר' יְהוֹשֻׁעַ פְּרִיֵּל עַל מֵאֲמָרוֹ ב„הַמְּלִיץ“ שֶׁהִיא מֵאֲמָר בְּקוֹרָת עַל תּוֹלְדוֹת יִשְׂרָאֵל ח"א. בְּתִשְׁבּוּתוֹ זֶה מְגַלֵּה יַעֲבֹץ אֶת כְּשָׁרוֹנוֹ הַמִּיּוֹחַד לַהֲצַדִּיק אֶת עֲמֻדָתוֹ וְלַהּוֹכִיחַ שְׁטַעֲמוֹ וְנִמְקוֹ עִמּוֹ, כִּי לֹא כָּתַב סֵתָם בְּלִי מַחְקֵר וְעִיּוֹן רִצְיָנִי. אוֹתָהּ רִצְיֹנוֹת מַדְעִית עֲמִידָה לוֹ גַּם בְּכַתִּיבַת הַחֶלֶק הַשְּׁנִי שֶׁדָּן בּוֹ בְּתַקּוּפַת הַמְּלָכִים וְהַנְּבִיאִים, מִדּוֹד הַמֶּלֶךְ וְעַד יְחֻזְקִיהוּ. אִי אֲפֹשֶׁר לְהַזְכִּיר כָּאֵן אֶת הַמּוֹן הַחֲדוּשִׁים שֶׁהוּא מְבִיא בְּהַעֲרוֹתָיו בְּכָל דָּף וְדָף עִם מֵרָאִי מְקוֹמוֹת וְהַסְבֵּרַת פְּרָטִים. אֲעִיר תְּשׁוּמַת לֵב רַק לְפָרָקִים אַחֲדִים בְּנִסְפָחוֹת:

„לְמַלְחַמַת דּוֹד בָּאֲדוֹם“ הוּא מְבִיא אַרְבַּעַת הַמְּקוֹרִים שֶׁדָּנִים בָּהֶם: שְׁמוּאֵל ב' / ח'—דְּהִי"א, י"ה, מְלָכִים א' י"א — תַּהֲלִים ס'. בַּסֵּפֶר שְׁמוּאֵל נִזְכְּרָה עַל שֵׁם דּוֹד, בְּדִה"י עַל שֵׁם אֲבִישִׁי, וּבְמִלְכִים וְתַהֲלִים עַל שֵׁם יוֹאֵב. וְגַם בַּעֲנִין הַמְּקוֹם וּבַמִּסְפָּר הַחֲלָלִים יֵשׁ הַבְּדִלִים, שֶׁבַּהֲסָבְרָם נִאֲבָקִים הַמְּפָרְשִׁים. חוּץ מִזֶּה עוֹלָה הַשְּׂאֵלָה מִה רָאָה דּוֹד הַמֶּלֶךְ לַעֲשׂוֹת מַלְחָמָה בְּעַם שְׁעָלִי אוֹמֶרֶת הַתּוֹרָה: „לֹא תִתְּעַב אֲדוֹמִי, כִּי אַחִיךָ הוּא!“ הַחֻקִּים שֶׁלִּפְנֵיהֶם עֲדִיין לֹא הִיָּתָה לָהֶם תּוֹרָה בִּימֵי דּוֹד, לֹא יִתְקַשּׁוּ לַהֲשִׁיב. וְגַם גִּרְץ הָאוֹמֵר כִּי אֵין לִשִׁים לֵב לְמִזְמוֹר הַנִּלְכָּל כִּי לֹא לְדוֹד הוּא, לֹא יִדָּאָה. אֲךָ יַעֲבֹץ שֶׁלִּפְנֵי מִדְּבַרֵּת רוּחַ הַקֹּדֶשׁ מְכַל כְּתָבִי הַקּוֹדֵשׁ אֵינוֹ זֶה מִן הַמְּקוֹם עַד שֶׁהוּא מוֹצֵא תְּשׁוּבָה מִתְּקַבְּלוֹת עַל הַדַּעַת וּמִתְאַיֶּמֶת עִם הַכְּתוּב בַּמְּקוֹרִים. לִפִּי זֶה „מַלְחַמַת אֲבִישִׁי וְיוֹאֵב לֹא הִיָּתָה אַחַת כִּי אִם שְׁתֵּים“. לֹא יִשְׂרָאֵל הָיוּ הַמִּתְגַּרִּים בָּאֲדוֹם בַּמַּלְחָמָה הָרִאשׁוֹנָה „כִּי אִם רַק אַחֲרֵי שֶׁהָאֲדוֹמִים הִתְנַפְּלוּ עַל הַנְּצִיבִים שִׁישְׁבוּ עִמָּם לְבִטָּחָה, לִקְחוּ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל נִקְמָתָם, וְגַם אִזְ לֹא הִכְרִיתוּ כָּל זָכָר, כִּי אִם רַק יוֹצֵאֵי צָבָא, כִּי אִם לֹא כֵן, מֵאִין נִוְלְדָה הָאוֹמָה הָאֲדוֹמִית שְׁעָלִיהָ אָנוּ קוֹרְאִים בִּימֵי יְהוֹשֻׁפָּט?“

בְּכָלֵל יֵשׁ לִימָר שְׁשֻׁלוֹשַׁת הַכְּרִכִּים הָרִאשׁוֹנִים שֶׁדָּנִים בְּתַקּוּפַת הַתַּנְ"ךְ וְשִׁיבַת צִיּוֹן הֵם מַעֲיִן חֵי שְׁמִימִי לֹא יִכּוּבוּ. עַל פִּי הַמִּבְטָה הָרִאשׁוֹן נִרְאָה כְּאִילוֹ לֹא הוֹסִיף כְּלוֹם עַל פְּרָקִי הַתַּנְ"ךְ עַל פִּי הַפֶּשֶׁט. אֲךָ בְּקִרְאָנוּ בְּעִיּוֹן, בְּשׁוֹם לְבָנוֹ אֵל הַהַעֲרוֹת לְכָל דָּף, וּבִיחּוֹד ב„מוֹצָא דְּבַר“ שֶׁבְּסוֹף הַסֵּפֶר, נִכִּיר שֶׁכָּל זֶה הוּא הֶרְבֵּה יוֹתֵר מִפִּירוּשׁ מַצְוִיין לְכַתְּבִי הַקּוֹדֵשׁ. „גִּירְסָא דִּינְקוּתָא“ שֶׁמִּשְׁכַּח אֶת לְבוֹ שֶׁל יַעֲבֹץ בְּגִיל רֶךְ אַחֵר הַתַּנְ"ךְ, אַהֲבָה חֻזָּקָה שֶׁשָּׁמַר עֲלֶיהָ כָּל יְמֵי חַיָּיו, וְעִיּוֹן עֲמוּק בַּמְּפָרְשֵׁי הַתַּנְ"ךְ וּבִאֲגָדוֹת וּבַמְּדַרְשִׁים בְּרוּחַ הַתּוֹרָה וְהָאוֹמָה, כָּל זֶה הַכְּשִׁיר אֶת הַמַּחְבֵּר לְשׁוֹם בְּפָנֵינוּ פְּרִי חֻקִּיהָ יָקָר שֶׁהוּא יָחִיד בְּמִינוֹ. מִי לֹא יוֹדֵעַ כְּמָה קֶשֶׁה לַפְּעָמִים לַהֲבִין אֶת פִּירוּשׁ הַמְּלִים בְּקֶשֶׁר עִם הַמְּשַׁפְּטִים וְהַמִּשְׁךְ הַפְּסוּקִים בַּפֶּרֶק וְהַקֶּשֶׁר בֵּין תּוֹכֵן הַפֶּרֶק לְקוֹרוֹת הַזֶּמֶן? הַחֲכָמִים טָרְחוּ לְקַבּוֹעַ זְמַנָּם שֶׁל הַנְּבִיאִים וְשִׁמּוֹת הָאֲנָשִׁים שֶׁהִשְׁתַּתְּפוּ בְּכַתִּיבַת הַנְּבִאוֹת וּדְבָרֵי יְמֵי יִשְׂרָאֵל מִמֶּשֶׁה רַבְּנוֹ וְעַד עוֹרָא וְנַחֲמִיָּה וְעִדִּין מִתְּלַבְּטִים חֲכָמֵינוּ בַּהֲסָבְרַת פְּסוּקִים, וּבַהֲבַנַת פְּרָקִים.

כְּבַחֲשִׁבוֹן הַזְּמָנִים. זָאב יַעֲבֹץ הִשְׁקִיעַ יָמִים וְשָׁנִים בַּחֲקִירָה זֹאת וְהַצְלִיחַ לַגְלוֹת הַמִּשְׁכִּים בַּמְּקוֹמוֹת שֶׁאָנוּ רֹאִים פְּסוּקִים וּפְרָקִים מְפוֹזְרִים. ב„מוֹצָא דְּבַר“ שֶׁבְּכָרְכִים הַנִּלְכָּל הוּא מִנְתַּח אֶת תְּכַנְנָם שֶׁל פְּרָקִים — לֹא כְּדֶרֶךְ הַחֻקִּים שְׁקוֹרְעִים אֶת הַסֵּפֶר לַחֲתִיכוֹת — כִּי אִם כְּפִי שֶׁהֵם מְסוּרִים לָנוּ בְּקֶשֶׁר עִם מָה שֶׁכָּתוּב בַּתּוֹרָה, בַּנְ"ךְ וּבְכַתּוּבִים שְׁכּוּלָם נִכְתְּבוּ וְנַחֲתָמוּ בְּרוּחַ אֶחָד. סֵפֶר יִשְׁעִיהוּ — וְאֵין כִּי אִם אֶחָד בְּשֵׁם זֶה — הוֹשֻׁעַ, עֲמוֹס וּמִיכָה שֶׁחָיוּ בְּאוֹתוֹ זְמַן, עֲזָבוּ אַחֲרֵיהֶם לֹא רַק תּוֹרוֹת וְנְבִאוֹת, כִּי אִם גַּם קוֹרוֹת זְמַנָּם בְּאַחַת הַתְּקוּפּוֹת הַכִּי חֲשׁוּבוֹת בַּתּוֹלְדוֹת יִשְׂרָאֵל. אֲךָ גַּם בְּכָל שָׂאֵר הַסֵּפֶרִים שֶׁל הַתַּנְ"ךְ, הוּא מִמְּצִיא עֲדוּיוֹת נִאֲמָנוֹת לְכָל מָה שֶׁאֲמָרוּ חֲכָמֵינוּ עַל מַחְבְּרֵיהֶם — כְּמוֹ עַל עֲשֶׂרֶת הַזִּקְנִים בְּתַהֲלִים — וְעַל הַמְּאֻרְעוֹת הַמְּסוּפָּרִים בָּהֶם.

ג

אֵינֶנִּי אוֹמֵר שֶׁכָּל מִסְּקִנּוֹתָיו מִתְּקַבְּלוֹת עַל הַדַּעַת אוֹ שִׁמְתֵּאִימוֹת עִם הַשְּׂקֵפַת הַיְּהוּדוֹת הַמְּסוּרָתִית, כְּפִי שֶׁמְקוּבַּלֶּת ע"י רֹב חֲכָמֵינוּ בַּתְּלֻמוֹד. בְּאַהֲבָתוֹ לְאֲגִידָה וּבְבִקְיָאוֹתוֹ בַּסִּפְרוֹת הַמְּדַרְשִׁים וְהַמְּפָרְשִׁים הוּא מְבַאֵר כְּמָה פְּעָמִים פְּרָקִי הַתַּנְ"ךְ עַל פִּי רְמִזִּים אוֹ דַּעוֹת, שֶׁמִּצָּא אֲצֵלָם אוֹ אֵפִילוֹ ב„סֹדֶר עוֹלָם“, בְּנִגּוֹד לַיְּהוּדוֹת הַמְּסוּרָתִית, בְּחֻתָּאָם עִם רוּחַ הַהִשְׁכָּלָה שֶׁהוּא רָגִיל לַהֲכַחֵשׁ. מְסוּפָּקִנִי אִם עֲמֻדָתוֹ בַּעֲנִין סֵפֶר זְכָרִיָּה שֶׁמִּיחָס לְשָׁנֵי נְבִיאִים בְּשֵׁם זֶה, אוֹ שֶׁל פְּרָקִים מִסֵּפֶר תַּהֲלִים שֶׁמִּיחָס לְמַחְבְּרִים מְאוּחָרִים, אוֹ שֶׁל סֵפֶר דְּנִיָּאל, שֶׁמִּיחָס לְשָׁנֵי מַחְבְּרִים רְחוּקִים זֶה מִזֶּה כְּשֹׁלוֹשׁ מֵאוֹת שָׁנָה, אֲפֹשֶׁר לַהֲעֲמִיד מִבְּחִינַת הַשְּׂקֵפַת הַיְּהוּדוֹת הַמְּסוּרָתִית. אַחֲרֵי כָּל מֵאֲמָצִיו לַהּוֹכִיחַ אֶת אַחֲדוֹתוֹ שֶׁל סֵפֶר יִשְׁעִיהוּ וְאַמִּיתַת הַנְּחֻתָיו שֶׁכְּתָבִי הַקּוֹדֵשׁ נִכְתְּבוּ בְּרוּחַ הַקֹּדֶשׁ וְהַנְּבִאוּתָהּ לַעֲתִיד, וְשֶׁסִּגְנוֹן הַסֵּפֶרִים מַעֲיֵד לֹא עַל זְמַן חֲבוּרָם כִּי אִם עַל אֲפִיין שֶׁל הַנְּבִאוֹת, לֹא מִיּוֹן מִדּוֹעַ סָר יַעֲבֹץ בַּעֲנִינִים הַנִּלְכָּל מִעֲמֻדָתוֹ הָרִגִּילָה וּמִסְתַּמֵּךְ עַל רְמִזִּים סְתוּמִים בְּאֲגִידָה וּב„סֹדֶר עוֹלָם“, אוֹ עַל מְפָרְשִׁים שְׁעוּמָדִים בּוֹדְדִים בְּבִיאוּרָם נֶגֶד רֹב הַמְּפָרְשִׁים הַמְּסוּרָתִים. מָה טַעַם לְדַעוֹת כָּאלֵה שְׁטוּתָרוֹת לַעֲמֻדָתוֹ הַכְּלָלִית לְגַבִּי כְּתָבִי הַקּוֹדֵשׁ, לְמַקְוִירָתָם וְלִאֲחֻדוֹתָם? סִבָּה אַחַת הִיא בְּלִי סִפֵּק שֶׁחֲכָמֵינוּ ז"ל יִיחָסוּ מִזְמוֹרֵי תַּהֲלִים לְמַחְבְּרִים שׁוֹנִים, וּבַמְּדַרְשִׁים אָנוּ מוֹצְאִים הֶרְבֵּה פְּעָמִים שְׁפָרְקִים שְׁלָמִים אוֹ פְּסוּקִים מְבֹאֲרִים לְאוֹר מְקָרִים שֶׁקָּרוּ מֵאוֹת שָׁנִים אַחֲרֵי דּוֹד הַמֶּלֶךְ. יַעֲבֹץ מִרְחִיק לְלַכֵּת בְּרִאוֹתוֹ בָּהֶם לֹא רַק רְמִזִּים, כִּי אִם עֲדוּיוֹת מְזֻמָּנִים וּמְאֻרְעוֹת הִיסְטוֹרִיִּים שׁוֹנִים שֶׁבְּרִשְׁמִיתָם הִשְׁתַּתְּפוּ בְּנֵי דוֹרוֹת רַבִּים עַד יְמֵי הַחֲשִׁמוֹנָאִים. וְאֲשֶׁר לְשִׁמּוֹת הַכְּתוּבִים בְּרִאשׁ הַמְּזֻמָּרִים הוּא אוֹמֵר: „יֵשׁ אֲשֶׁר קָרְאוּ סִפְרֵי הַקֹּדֶשׁ עַל פְּרִי רוּחָם שֶׁל אֶחָד הַגְּדוֹלִים כְּדִי לְכַבְּדָם“.

מִתּוֹךְ הַשְּׂקֵפָה כִּזּוֹ הוּא מוֹצֵא גַם שְׂאוֹתָם הַפְּרָקִים מִסֵּפֶר דְּנִיָּאל הַדָּנִים

בְּקוֹרוֹת יָמֵי מַלְכֵי פֶרֶס הַמְּאוֹחֲרִים נִכְתְּבוּ עַל יְדֵי דְנִיָּאל אַחֵר מִיוֹצְאֵי חֲלָצִיו שֶׁל הָרָאוּשׁ⁽¹⁾.

דְּבָרֵי נְבִיאִים כְּמוֹ הַמְּזֻמְרוּיִם שֶׁבִּסְפֵּר הַחֲלִים הֵם הַדִּים שֶׁל קוֹרוֹת הִיסְטוֹרִיִּים. כְּשִׁיחֻזְקָאֵל מְדַבֵּר עַל נֹחַ, דְּנִיָּאל וְאִיּוֹב, שְׁלֹמֹה צִדְקָתָם אֵינֶם יְכוּלִים לְחַצִּיל אֶת הַכֹּלָל כִּי אִם אֶת עֲצָמָם, אֵינֶנּוּ מְדַבֵּר עַל נֹחַ בִּימֵי הַמַּבּוּל, וְעַל אִיּוֹב וְדְנִיָּאל שֶׁהָיוּ בְּדוֹר אַחֵר, כִּי אִם עַל בְּנֵי דוֹר⁽²⁾.

לְבִאֲרוֹרִים כְּאַלֶּה מִצָּא יַעֲבֹץ מֵאִמֵּר אֶחָד מִחֲכָמֵי הַתְּלֻמוֹד אוֹ מִן הַמְּפֹרָשִׁים הַמְּסוֹרִתִּים שְׁעִלֵּיהֶם יֵשׁ לְסֻמוֹךְ. זֶהוּתָם שֶׁל שְׁמוֹת שְׁבָהֶם נִמְצָאִים הַבְּדִלִים בֵּין סְפָרֵי הַנְּבִיאִים הָרָאוּשׁוֹנִים לְבֵין דְּבָרֵי הַיָּמִים, כְּמוֹ בֶּן מִטְרוֹן וְבֶן גִּרְוֹן, אוֹ יוֹאָחָז וְיוֹחָנָן⁽³⁾ מִתְּבַרְרֵת עַל יְדֵי מְקָרִים דּוּמִים.

בְּדִיִּקְנוֹת הוּא מוֹנֵה אֶת שְׁמוֹת הַגְּבוּרִים שֶׁנִּזְכְּרוּ בִּסְפֵּר שְׁמוּאֵל וְאוֹתָם שֶׁבִּסְפֵּר דְּבָרֵי הַיָּמִים וּמִצִּיגֶם בְּאֶחָד מִפְּרָקֵי "מוֹצֵא דְּבָר" אֵלֶּה בְּצַד אֵלֶּה, כְּדֵי לַעֲמֹד עַל זֶהוּתָם וּמִבְּאֵר אֶת הַשִּׁנּוּיִים בַּמְּסֹפֵר אוֹ בְּתוֹכָן.

מִכָּל הַמְּחַקְרִים וְהַבְּעִיּוֹת הַמְּדַעִיּוֹת שְׁעוּלוֹת בְּדַעְתּוֹ, וּנְבִדְקוֹת בַּהֲעֵרוֹת אוֹ בְּפְרָקֵי "מוֹצֵא דְּבָר", אֵין כְּלוֹם בְּפָנִים הַסֵּפֶר. שְׁטֵף הַסֵּפֶר עַל יְסוֹד חֻקֵּי־תוֹרָתוֹ לֹא נִפְסַק, וְיַעֲבֹץ הוּא בַּעַל סִגְנוֹן מְלִיצִי בְּנוֹי עַל בְּקִיאוֹתוֹ בְּאוֹצֵר אֲגֻדּוֹת יִשְׂרָאֵל, וּבְכַשְׁרוֹנוֹ לְצַרֵּף פְּסוּקִים פְּזוּרִים.

עַד כֹּמֶה שֶׁאִפְשָׁר מִשְׁתַּדֵּל יַעֲבֹץ לִקְיִים אֶת הַתְּאֵרִיכִים בְּתוֹלְדוֹת יִשְׂרָאֵל כְּפִי שְׁנִיתָנוּ בִּסְפָרֵי הַתְּנ"ךְ, בְּ"סֹדֶר עוֹלָם" וּבְתֻלְמוֹד, וְהֵלֵא הֵם מִהוּוִים אֶת הַקְּשִׁיִּים הַכִּי גְדוּלָּה לְכָל חוֹקֵר שְׁרוּצָה לְהַבִּינֵם לְאוֹר הָעֵדוּתִים וְהַרְשִׁימוֹת שֶׁל פֶּרֶס, מִדִּי וִיוֹן.

ד

לְפִי כְּתָבֵי הַקּוֹדֶשׁ בָּנָה שְׁלֹמֹה הַמֶּלֶךְ אֶת בֵּית הַמִּקְדָּשׁ בִּשְׁנָה הָרְבִיעִית לְמַלְכוּ, 480 שָׁנָה אַחֵר יְצִיאַת מִצְרַיִם, וְלְפִי הַמְּסוֹרֶת הַתְּלֻמוֹדִית הַתְּקִיִּים הַבֵּית הָרָאוּשׁוֹן 410 שָׁנָה. כְּדֵי לִקְיִים אֶת הַתְּאֵרִיכִים הָאֵלֶּה, קוֹבֵעַ יַעֲבֹץ שְׁבִנֵי יִשְׂרָאֵל יִצְאוּ מִמִּצְרַיִם בִּשְׁנַת 2496 לְפָנֵי מ.א.ה., הַשְּׁלִימוּ אֶת בְּנִין הַבֵּית הָרָאוּשׁוֹן בִּשְׁנַת 1016, וְהוּא נִחְרַב בִּשְׁנַת 586 ל.מ.א.ה. אֲךָ בְּנוֹגַע לְבֵית הַשֵּׁנִי אֵין בִּידוֹ לִיִּשְׁב

- (1) לְחֻשְׁבוֹנוֹ שֶׁל יַעֲבֹץ בָּאוּ הַגּוֹלִים הָרָאוּשׁוֹנִים כְּבֶר חֲמֵשׁ שָׁנִים לְפָנֵי "הַחֲרִשׁ וְהַמְּסָגֶר" שְׁמָה, וּבִינֵיהֶם הָיָה דְּנִיָּאל הָרָאוּשׁוֹן וְחִבְרִיו.
- (2) נֹחַ — לְפִי דַעְתּוֹ — נַחֲמִיָּה (לֹא בֶן חֲכִלִּיָּה) שֶׁנִּזְכָּר בֵּין עוֹלֵי בָבֶל; אִיּוֹב הָיָה — לְפִי אֶחָד הָאִמּוֹרָאִים — מְגוּלִי בָבֶל.
- (3) אֵף עַל פִּי שִׁיחֻקִּים הָיָה גְדוֹל מִיּוֹאָחָז, נִקְרָא הַבְּכוֹר, שֶׁהָיָה בְּכוֹר לְאִמּוֹ הָאֲהוּבָה לִיאִשִּׁיתָּה.

אֶת הַסְּתִירֹת הָעוֹלוֹת מִחֻשְׁבוֹן אוֹמוֹת הָעוֹלָם בַּהֲשׁוּאָה עִם הַמְּסוֹרֹת שֶׁלְּפָנֵי עַמֵּד הַבֵּית הַשֵּׁנִי רַק 420 שָׁנָה וְשֶׁעַל פִּי נִשְׁאָרוּ רַק 34 שָׁנָה לְמַלְכֵי פֶרֶס, וְהִגִּיעַ עוֹרָא הַסּוֹפֵר לְאַרְץ יִשְׂרָאֵל רַק שָׁנָה אַחַת אַחֲרֵי שִׁיבַת צִיּוֹן תַּחַת זְרֻבְבָּל⁽¹⁾. יַעֲבֹץ הוֹלֵךְ בְּדִבְרֵי זֶה אַחֲרֵי רֹב הַחוֹקְרִים שֶׁלְּפִיָּהֶם עֲלָה עוֹרָא בִּשְׁנַת 458 ל.מ.א.ה., נַחֲמִיָּה בִּשְׁנַת 444 וְכַבּוּשׁ הָאָרֶץ עַל יְדֵי אֶלְכְּסַנְדֵּר מוֹקְדוֹן הָיָה בִּשְׁנַת 333, וְחֻרְבֵּן הַבֵּית זֶהוּ בִּ"שְׁנָה 585 אַחֲרֵי בְּנִינּוֹ⁽²⁾.

בְּתַמוּנָה רִבּוּיוֹנִית מֵתָאֵר יַעֲבֹץ אֶת הַתְּנַעֲרוּתָהּ שֶׁל הָאוֹמָה מֵעַל שְׁמֹת הַחֻרְבָּן הָרָאוּשׁוֹן, הַתְּחַדְּשׁוֹת הָרוּחַ הַלְּאוּמִּי, הַטְּהָרָה מִטּוֹמָאוֹת ע"ז וְהַתְּפַתְחוֹת שֶׁלְּטוֹן־בֵּית בְּהִנְהָגַת עוֹרָא וְנַחֲמִיָּה. תְּקִנּוֹת⁽³⁾ הַסּוֹפְרִים וְפַעּוּלוֹתֵיהֶם, יְצִיבוֹת הָאוֹמָה, הַגְּנָתָהּ נֶגֶד הַתְּקַפּוֹת מִבְּחוּץ, וְהַרְמַת קֶרֶן הַתּוֹרָה תּוֹפְסוֹת מְקוֹם חָשׁוּב בִּסְפֹּר. בְּפְרָקֵי "מוֹצֵא דְּבָר" שֶׁלּוֹ הוּא דִּן בְּאִרְיֻכּוֹת בְּשְׁמוֹת הַשְּׁבִיִּים וּבִיחֻסִּיהֶם, בְּכַהֲגִים וּבְלִוִיִּים שֶׁבִּמְקֻדְשׁ, בְּאִמִּיתָתָהּ שֶׁל מְגִילַת אֶסְתֵּר, בַּהֲצָהֳרַת כּוֹרֶשׁ, כּוֹלֵם גּוֹשָׁאִים שְׁעוֹמְדִים עַל פְּרָק כָּל מִבְּקָרֵי הַמִּקְרָא. יַעֲבֹץ אֵינּוּ מִשְׁתַּמֵּט וְאֵינּוּ מִתְּעַלֵּם מִבְּעִיּוֹת, וּמִשְׁתַּדֵּל לִיִּשְׁבֵּן בְּהִתְאָם עִם הַמְּסוֹרָה. פְּרָקִים מְלֵאִים דְּנִים בְּשִׁאלַת הַכְּתָב הָאוֹשֵׁרִי וְהַתְּרַגּוֹם הָאֶרְמִי וּבְמִשְׁמַעוֹתוֹ שֶׁל הַמֵּאֵמֶר: "הוּא עוֹרָא הוּא מְלֹאכִי", לוֹמֵר שְׁנִיָּהֶם הָיוּ מַעַץ אֶחָד, בְּעֵלִי רוּחַ אַחַת. בְּעִיקָר מִתְּנַגֵּד יַעֲבֹץ לְדַעַת הַחוֹקְרִים שֶׁאֵין קֶשֶׁר בֵּין הַיְּהוּדוֹת שֶׁאַחֲרֵי עוֹרָא וּבֵין יִשְׂרָאֵל בִּימֵי הַבֵּית הָרָאוּשׁוֹן. לְפִיָּהֶם חוֹצֶצֶת תַּהוֹם בֵּין חֻרְבֵּן הַבֵּית הָרָאוּשׁוֹן לְבֵין תְּקוּפַת הַחֲשֻׁמוֹנָאִים. כְּנֶגְדָם מְדַגִּישׁ יַעֲבֹץ שִׁיטוֹדוֹת הַחַיִּים הַדְּתִיִּים וְהַלְּאוּמִּיִּים בִּימֵי הַבֵּית הַשֵּׁנִי נִבְנוּ וְנִמְשְׁכוּ לְפִי הַתּוֹרוֹת וְהַמְּסוֹרוֹת שֶׁהָיוּ בִּידֵם מִימֵי הַבֵּית הָרָאוּשׁוֹן. גַּם עַמּוּדֵי הַמְּסוֹרָה, הַפְּרוּשִׁים, הַתְּקִיִּימוֹ לְפִי דַעְתּוֹ כְּבֶר בִּימֵי עוֹרָא, וְנִזְכְּרוּ בִּסְפָרוֹ בְּשֵׁם "הַנְּבִדְלִים".

בְּנוֹגַע לְיִסוּד הַמִּשְׁנָה שְׁמוֹצָאָה מִימֵי הַסּוֹפְרִים וְאִנְשֵׁי כְּנַסַּת הַגְּדוּלָּה, מְסַכִּים יַעֲבֹץ עִם עִיקְרֵי הַמְּסַקְנוֹת שֶׁל ר' י. א. הֶלְוִי, בְּ"דוֹרוֹת הָרָאוּשׁוֹנִים". בְּפְרָטִים הוּא חוֹלֵק עֲלֵיו. לְפִי דַעְתּוֹ, לְמַשָּׁל, הִיָּתָה לְדֶרֶשׁ הַשְּׁפַעָה יוֹתֵר גְּדוּלָּה עַל הַתְּפַתְחוֹת הַהִלְכָה. גַּם בְּעִנִּין טִיבוֹ שֶׁל א' בְּתֻשְׁרֵי וּקְבִיעוּתוֹ כִּיּוֹם הַדִּין, וּבְעִנִּין הַבְּרֻכּוֹת הָאֲמֻצְעִיּוֹת שֶׁל תְּפִלַּת שְׁמוֹנָה עֶשְׂרֵה וּזְמַן נִיסוּחָן, וְאִפִּילוֹ בְּשִׁאלַת הַזְּמַן שֶׁבּוּ פִּעַל הָרַעִיוֹן שֶׁל תַּחִּית הַמֵּתִים כְּמִנִּיעַ נִפְשֵׁי עַל רוּחַ הָעַם, יֵשׁ לוֹ דַּעָה אַחֲרָת. אֲךָ בְּכֹלל עוֹמֵד גַּם הוּא עַל הַדַּעָה: "כִּי חוֹט רִצּוֹף אֶחָד שֶׁל חַיִּים שֶׁאֵינּוּ פּוֹסֵק מוֹשֵׁךְ וְהוֹלֵךְ מִיָּמוֹת מֶשֶׁת רַבְּנוּ ע"ה עַד דּוֹר הָאַחֲרוֹן"⁽³⁾.

- (1) הֶרֶב פ. בִּיבֶרְפֶּעֶלְדֵּד הַשְּׁתַּדֵּל לְפַתּוֹר אֶת הַבְּעִיָּה הַמְּסוּבֶכֶת הַזֹּאת בְּהִתְאָם עִם הַמְּסוֹרֹת וּמִקּוֹרוֹת הַמְּדַע הַמִּקְרָאִי בִּסְפָרוֹ: אוֹנִיוֹרְסֵל דּוּוִישׁ הִיסְטוֹרִי, כֶּרֶךְ א', נ. י. 1948.
- (2) כְּפִי שְׁמוּכָה מִמִּקּוֹרוֹת הַתְּלֻמוֹד הָיוּ יוֹתֵר מִעֶשֶׂר.
- (3) רָאָה הַקְּדַמְתּוֹ לְסִפְרוֹ "מְקוֹר הַבְּרֻכּוֹת".

בְּקוֹרוֹת יָמֵי מַלְכֵי פָּרַס וְהַמְּאוֹחֵרִים נִכְתְּבוּ עַל יְדֵי דְנִיָּאל אַחֵר מִיּוֹצְאֵי חֲלָצִיו שֶׁל הָרָאוּשׁוֹן¹.

דְּבָרֵי נְבִיאִים כְּמוֹ הַמְּזֻמְרוּיִם שֶׁבִּסְפֵּר הָהֵלִים הֵם הַדִּים שֶׁל קוֹרוֹת הִיסְטוֹרִיִּים. כְּשִׁיחֻזְקָאֵל מְדַבֵּר עַל נוֹחַ, דְּנִיָּאל וְאִיּוֹב, שְׁלֹמֹה צִדְקָתָם אֵינֶם יְכוּלִים לְחַצִּיל אֶת הַכֹּלָל כִּי אִם אֶת עֲצָמָם, אֵינָנו מְדַבֵּר עַל נֹחַ בִּימֵי הַמַּבּוּל, וְעַל אִיּוֹב וְדְנִיָּאל שֶׁהָיוּ בְּדוֹר אַחֵר, כִּי אִם עַל בְּנֵי דוֹרוֹ².

לְבִאֲוָרִים כְּאַלֶּה מִצָּא יַעֲבֹץ מֵאִמֵּר אֶחָד מִחֲכָמֵי הַתְּלֻמוֹד אוֹ מִן הַמְּפָרְשִׁים הַמְּסוֹרֵתִים שְׁעִלֵּיהֶם יֵשׁ לְסֻמוֹךְ. זֶהוּתָם שֶׁל שְׁמוֹת שְׁבָהֶם נִמְצְאוּ הַבְּדִלִים בֵּין סְפָרֵי הַנְּבִיאִים הָרָאוּשׁוֹנִים לְבֵין דְּבָרֵי הַיָּמִים, כְּמוֹ בֶן מִטְרוֹן וְבֶן גִּרְוֹן, אוֹ יוֹאָחָז וְיוֹחָנָן³ מִתְּבַרְרֵת עַל יְדֵי מְקָרִים דּוּמִים.

בְּדִיֻקְנוֹת הוּא מוֹנֵה אֶת שְׁמוֹת הַגְּבוּרִים שֶׁנִּזְכְּרוּ בִּסְפֵּר שְׁמוּאֵל וְאוֹתָם שֶׁבִּסְפֵּר דְּבָרֵי הַיָּמִים וּמִצִּיגֵם בְּאֶחָד מִפְּרָקֵי "מוֹצָא דְּבַר" אֵלֶּה בְּצַד אֵלֶּה, כְּדֵי לַעֲמֹד עַל זֶהוּתָם וּמִבְּאֵר אֶת הַשִּׁנּוּיִים בַּמְּסָפֵר אוֹ בְּתוֹכָן.

מִכָּל הַמַּחְקָרִים וְהַבְּעִיּוֹת הַמְּדַעִיּוֹת שְׁעוּלוֹת בְּדַעְתּוֹ, וּנְבִדְקוֹת בְּהַעֲרוֹת אוֹ בִּפְרָקֵי "מוֹצָא דְּבַר", אֵין כְּלוֹם בִּפְנֵים הַסְּפֵר. שְׁטֵף הַסְּפֵר עַל יְסוֹד חֲקִירוֹתָיו לֹא נִפְסַק, וְיַעֲבֹץ הוּא בַּעַל סִגְנוֹן מְלִיצִי בְּנוֹי עַל בְּקִיאוֹתוֹ בְּאוֹצֵר אֲגֻדּוֹת יִשְׂרָאֵל, וּבְכַשְׁרוֹנוֹ לְצַרֵּף פְּסוּקִים פְּזוּרִים.

עַד כֹּמֶה שֶׁאִפְשָׁר מִשְׁתַּדֵּל יַעֲבֹץ לִקְיִים אֶת הַתְּאֵרִיכִים בְּתוֹלְדוֹת יִשְׂרָאֵל כְּפִי שְׁנִיתָנוּ בִּסְפָרֵי הַתְּנַ"ךְ, בְּ"סֹדֵר עוֹלָם" וּבְתֻלְמוֹד, וְהֵלֵא הֵם מִחוּוִים אֶת הַקְּשִׁיִּים הַכִּי גְדוּלָּה לְכָל חוֹקֵר שְׁרוּצָה לְהַבִּינֵם לְאוֹר הָעֵדוּתִים וְהַרְשִׁימוֹת שֶׁל פָּרַס, מִדִּי וְיוֹן.

ד

לְפִי כְּתָבִי הַקּוֹדֵשׁ בָּנָה שְׁלֹמֶה הַמֶּלֶךְ אֶת בֵּית הַמִּקְדָּשׁ בִּשְׁנָה הָרְבִיעִית לְמַלְכוּתוֹ, 480 שָׁנָה אַחֵר יְצִיאַת מִצְרַיִם, וְלְפִי הַמְּסוֹרֶת הַתְּלֻמוֹדִית הַתְּקִיִּים הַבֵּית הָרָאוּשׁוֹן 410 שָׁנָה. כְּדֵי לִקְיִים אֶת הַתְּאֵרִיכִים הָאֵלֶּה, קוֹבֵעַ יַעֲבֹץ שְׁבָנֵי יִשְׂרָאֵל יִצְאוּ מִמִּצְרַיִם בִּשְׁנַת 2496 לְפָנֵי מ.א.ה., הַשְּׁלִימוּ אֶת בְּנִין הַבֵּית הָרָאוּשׁוֹן בִּשְׁנַת 1016, וְהוּא נִחְרַב בִּשְׁנַת 586 ל.מ.א.ה. אֲךָ בְּנוֹגַע לְבֵית הַשְּׁנִי אֵין בִּידוֹ לִיִּשְׁב

- (1) לְחַשְׁבוֹנוֹ שֶׁל יַעֲבֹץ בָּאוּ הַגּוֹלִים הָרָאוּשׁוֹנִים כִּבְר חֲמֵשׁ שָׁנִים לְפָנֵי "הַחֲרִשׁ וְהַמְּסָגֵר" שְׁמָה, וּבִינֵיהֶם הָיָה דְּנִיָּאל הָרָאוּשׁוֹן וְחִבְרִיו.
- (2) נוֹחַ — לְפִי דַעְתּוֹ — נִחְמִיָּה (לֹא בֶן חֲכִלִּיָּה) שֶׁנִּזְכָּר בֵּין עוֹלֵי בָבֶל; אִיּוֹב הָיָה — לְפִי אֶחָד הָאִמּוֹרָאִים — מְגוּלֵי בָבֶל.
- (3) אֵף עַל פִּי שִׁיחֻקִּים הָיָה גְדוֹל מִיּוֹאָחָז, נִקְרָא הַבְּכוֹר, שֶׁהָיָה בְּכוֹר לְאִמּוֹ הָאֲהוּבָה לִיאִשִּׁיָּה.

אֶת הַסְּתִירוֹת הַעוּלוֹת מִחֲשָׁבוֹן אוֹמוֹת הָעוֹלָם בְּהַשְׁוָאָה עִם הַמְּסוֹרֹת שֶׁלְּפָנֵי עַמֵּד הַבֵּית הַשְּׁנִי רַק 420 שָׁנָה וְשַׁעַל פִּי נִשְׁאָרוּ רַק 34 שָׁנָה לְמַלְכֵי פָּרַס, וְהִגִּיעַ עוֹרָא הַסּוֹפֵר לְאַרְץ יִשְׂרָאֵל רַק שָׁנָה אַחַת אַחֲרֵי שִׁיבַת צִיּוֹן תַּחַת זְרֻבְבָּל¹. יַעֲבֹץ הוֹלֵךְ בְּדִבְרֵי זֶה אַחֲרֵי רֹב הַחוֹקְרִים שֶׁלְּפִיָּהֶם עֵלָה עוֹרָא בִּשְׁנַת 458 ל.מ.א.ה., נִחְמִיָּה בִּשְׁנַת 444 וְכִבּוּשׁ הָאָרֶץ עַל יְדֵי אֶלְכְּסַנְדֵּר מוֹקְדוֹן הָיָה בִּשְׁנַת 333, וְחוֹרְבֵן הַבֵּית זֶהוּ בִּ"שְׁנָה 585 שָׁנָה אַחֲרֵי בְּנִינּוֹ².

בְּתֻמוֹנָה רִבּוּנוֹתִית מֵתָאֵר יַעֲבֹץ אֶת הַתְּנַעֲרוּתָהּ שֶׁל הָאוֹמָה מֵעַל שְׁמֹת הַחוֹרְבֵן הָרָאוּשׁוֹן, הַתְּחַדְּשוֹת הָרוּחַ הַלְּאוּמִי, הַטְּהָרָה מִטּוֹמָאוֹת ע"ז וְהַתְּפַתְחוֹת שֶׁלְּטוֹן־בֵּית בְּהִנְהָגַת עוֹרָא וְנִחְמִיָּה. תְּקִנּוֹת³ הַסּוֹפְרִים וּפְעוּלוֹתֵיהֶם, יְצִיבוֹת הָאוֹמָה, הַגְּנָתָהּ נֶגֶד הַתְּקֻפּוֹת מִבְּחוּץ, וְהַרְמַת קֶרֶן הַתּוֹרָה תּוֹפְסוֹת מְקוֹם חָשׁוּב בִּסְפֵּר. בִּפְרָקֵי "מוֹצָא דְּבַר" שֶׁלּוֹ הוּא דִּין בְּאִרְיֻכּוֹת בְּשְׁמוֹת הַשְּׁבָיִם וּבִיחֻסִּיהֶם, בְּכַהֲנִים וּבְלוֹיִים שֶׁבִּמְקָדָשׁ, בְּאִמִּיתָתָהּ שֶׁל מְגִילַת אֶסְתֵּר, בְּהַצְהָרַת כּוֹרֶשׁ, כּוֹלֵם נוֹשָׂאִים שְׁעוֹמְדִים עַל פֶּרֶק כָּל מִבְּקָרֵי הַמִּקְרָא. יַעֲבֹץ אֵינּוּ מִשְׁתַּמֵּט וְאֵינּוּ מִתְּעַלֵּם מִבְּעִיּוֹת, וּמִשְׁתַּדֵּל לִיִּשְׁבֵּן בְּהִתְאָם עִם הַמְּסוֹרָה. פְּרָקִים מְלֵאִים דְּנִים בְּשִׁאלַת הַכְּתָב הָאֲשׁוּרִי וְהַתְּרַגּוֹם הָאֲרָמִי וּבְמִשְׁמַעוֹתוֹ שֶׁל הַמֵּאֵמֵר: "הוּא עוֹרָא הוּא מְלֹאכִי", לוֹמֵר שְׁנֵינֵיהֶם הָיוּ מֵעַץ אֶחָד, בְּעֵלֵי רוּחַ אַחַת. בְּעִיקָר מִתְּנַגֵּד יַעֲבֹץ לְדַעַת הַחוֹקְרִים שֶׁאֵין קֶשֶׁר בֵּין הַיְּהוּדוֹת שֶׁאַחֲרֵי עוֹרָא וּבֵין יִשְׂרָאֵל בִּימֵי הַבֵּית הָרָאוּשׁוֹן. לְפִיָּהֶם חוֹצֶצֶת תְּהוֹם בֵּין חוֹרְבֵן הַבֵּית הָרָאוּשׁוֹן לְבֵין תְּקוּפַת הַחֲשֻׁמוֹנָאִים. כְּנִגְדָם מְדִיֻּשׁ יַעֲבֹץ שִׁיטוֹדוֹת הַחַיִּים הַדְּתִיִּים וְהַלְּאוּמִּיִּים בִּימֵי הַבֵּית הַשְּׁנִי נִבְנוּ וְנִמְשְׁכוּ לְפִי הַתּוֹרוֹת וְהַמְּסוֹרוֹת שֶׁהָיוּ בִּידֵם מִימֵי הַבֵּית הָרָאוּשׁוֹן. גַּם עַמּוּדֵי הַמְּסוֹרָה, הַפְּרוּשִׁים, הַתְּקִיִּים לְפִי דַעְתּוֹ כִּבְר בִּימֵי עוֹרָא, וְנִזְכְּרוּ בִּסְפָרוֹ בְּשֵׁם "הַנְּבִדְלִים".

בְּנוֹגַע לְיִסוּד הַמִּשְׁנָה שֶׁמוֹצָאָה מִימֵי הַסּוֹפְרִים וְאֲנָשֵׁי כְּנַסַּת הַגְּדוּלָּה, מְסַכִּים יַעֲבֹץ עִם עִיקְרֵי הַמְּסַקְנוֹת שֶׁל ר' י. א. הֶלְוִי, בְּ"דוֹרוֹת הָרָאוּשׁוֹנִים". בִּפְרָטִים הוּא חוֹלֵק עֲלֵיו. לְפִי דַעְתּוֹ, לְמַשָּׁל, הִיתָה לְדֶרֶשׁ הַשְּׁפָעָה יוֹתֵר גְּדוּלָּה עַל הַתְּפַתְחוֹת הַהִלְכָה, גַּם בְּעִנִּין טִיבוֹ שֶׁל א' בְּתֻשָּׁרִי וּקְבִיעוּתוֹ כִּיּוֹם הַדִּין, וּבְעִנִּין הַבְּרֻכּוֹת הָאֲמֻצָּעִיּוֹת שֶׁל תְּפִלַּת שְׁמוֹנָה עֶשְׂרֵה וּזְמַן נִיסוּחָן, וְאִפִּילוֹ בְּשִׁאלַת הַזְּמַן שֶׁבּוּ פִּעַל הָרַעִיוֹן שֶׁל תַּחִּית הַמֵּתִים כְּמִנִּיעַ נִפְשֵׁי עַל רוּחַ הָעֵם, יֵשׁ לוֹ דַּעַת אַחֲרֵת. אֲךָ בְּכֹלל עוֹמֵד גַּם הוּא עַל הַדַּעַת: "כִּי חוּט רִצּוֹף אֶחָד שֶׁל חַיִּים שֶׁאֵינּוּ פּוֹסֵק מוֹשֵׁךְ וְהוֹלֵךְ מִיָּמוֹת מֹשֶׁה רַבְּנוֹ ע"ה עַד דּוֹר הָאֲחֵרוֹן"³.

- (1) הֶרֶב פ. בִּיבֶרְפֶּעֶלְדִּי הַשְּׁתַּדֵּל לְפַתּוֹר אֶת הַבְּעִיָּה הַמְּסוּבֶכֶת הַזֹּאת בְּהִתְאָם עִם הַמְּסוֹרֹת וּמְקוֹרוֹת הַמְּדַע הַמִּקְרָאִי בִּסְפָרוֹ: אוֹנִיּוֹרְסֵל דּוּוִישׁ הִיסְטוֹרִי, כִּרֵּךְ א', ג', י. 1948.
- (2) כְּפִי שְׁמוּכָה מִמְּקוֹרוֹת הַתְּלֻמוֹד הָיוּ יוֹתֵר מֵעֶשֶׂר.
- (3) רֹאה הַקְּדַמְתּוֹ לְסְפָרוֹ "מְקוֹר הַבְּרֻכּוֹת".

הרעיון המרכזי של רנ"ק: שבכת רוחו מתגבר עם ישראל על התהליך הטבעי שמביא מתקופת הצמיחה והגידול אל הכמישה בתולדות עמים אחרים, עשה רושם והשפיע על יעבץ במדה ידועה¹). יכול להיות כי מפני זה הוא הולך אחריו גם בפרטים אחרים. כן למשל בדבר ארכה של תקופת אנשי כנסת הגדולה עד סמוך לפני גזרות אנטיוכוס. לדעתו חי שמעון הצדיק משיירי כנסת הגדולה מאה שנה אחרי הזמן שנקבע במסורת התלמוד²). מסופקני אם אפשר למצא אישיות כזאת בעת שהמלחמה בין בני יוסף החוכר ורשעתם הגיעה כבר למרום קצה. על השפעתם הרעה ועל המהומה ששלטה בהשפעתם בכל שטחי החיים הלאומיים והדתיים, הוא מסכים עם השקפתו של הלוי. גם הוא בא למסקנה: „כולם פוחזים, לא למדו ולא ידעו מאומה, והשתדלו להטות את אנטיוכוס אל מזימותיהם הרעים“. גם לדעתו אין בין המתונים³) בשעתם ובין הצדקים בזמן החשמונאים כי אם שנוי השם ושנוי השיטות שבהן נלחמו בחכמי התורה שסמכו דבריהם על מסורת האבות מימים קדומים, וביחוד על מסורת „הפרושים“ מימי עזרא הסופר. אשר לאיסיים, מתנגד הוא לדעה שהם הם „החסידים הראשונים“ שבתלמוד, שכן השקפת עולמם ואורח חייהם היו שונות משלהם כרחוק מזרח ממערב.

שוב הוא מסכים עם הלוי בדעתו שהמדינאות של יוחנן הורקנוס⁴) היתה תחילת התרחקותו מן הפרושים והיא שנתנה לצדקים את ההזדמנות שהיכו לה זמן רב: לאחוז ברסן המשפט מטעם הממשלה ולהשתלט בבית הדין בתאור המצב המדיני במאות האחרונות לפני החורבן ובמאות הראשונות אחרי כן מראה יעבץ את בקיאותו בספרות היונית-הרומית שבתקופה ההיא מתוך תרגומים לשפות אירופיות) וגם חוש היסטורי בשיפוט הקורות בעולם בימים ההם⁵). חוץ מן הכתובים האחרונים (אפוקריפא) התוודע אל המקורות הלועזים והוציא מהם מסקנות המתקבלות על הדעת.

¹) ראה המאמר „התעודה והמולדת“ שנדפס מחדש בספרו של ד"ר מ. שטיינר „מגולה לגאולה“ בסיון, תשט"ו.

(1) תלמוד בבלי יומא כט. ראה גם הוכחותיו של „רב צעיר“ נגד קרובמל, הולדות ההלכה, כרך ד.

(2) ראה מאמרו בהשחר של סמולנסקי „הבדלה ממש“ לשם הבדלה בין בני שם ובני יפת.

(3) ראה גם בירחוננו של וואלגמוט, ברלין, שנת 1923 על גיורם של בני אדום ע"י הורקנוס.

(4) יעבץ לא למד בב"ס חילוני ומעולם לא בקר מכללה. כל ידיעותיו בשטח זה שאב מספרים.

על כל ידיעותיו על התנאים החיצוניים שבהם התחשב כראוי, הוא רואה את נקודת הכובד בהשתלשלות החיים הלאומיים ברוח האומה שהתגברה על יסורים על-אנושיים בהאבקה עם המעצמה הרומית ועם תרבותה על כל זרמיה. הדרך שבה הוא מתאר את המלחמה הזאת ואת היצירות הנצחיות שהביאו לידי נצחון ואת אישיות הגבורים שמסרו נפשם כדי לקיימן, מעידה על כשרונו כאמן. באמת תרם תרומה יחידה במינה להערכת חכמי התלמוד נגד המשכילים והחוקרים שראו לנחוץ להקטין את חשיבותם ולהוציא דבה על מדותיהם. דמות כל אחד מרבותינו ז"ל מצויירת מתוך דבקות הלב ומתוך התעמקות החודרת לתוך משמעות האגדות וההלכות הראויות להפיץ אור על פעולותיהם, השקפותיהם ומדותיהם. אפיו של הלל הזקן⁶) ושמאי, טיבם של הבתים שנקראו על שמם⁷), תמונת רבי יהודה הנשיא ופעולתו בהשתתפות בית דינו, מיוסדת על חקירותיו של הלוי⁸).

ו

מקומה של בבל במסורת התלמוד ובתולדות ישראל מימים קדומים, מימי זרובבל שלדעתו היה ראש הגולה הראשון, ועד הגאונים האחרונים, מתואר באורו האמיתי, נגד החוקרים שראו בחכמי בבל ענף יוצא דופן — ולא בכל עת מרהיב לב — של חכמת ארץ ישראל. דמויותיהם של התנאים, האמוראים⁹) הסבוראים והגאונים משתקפות מהמון המאמרים מפייהם ובשמש שגרשמים בסוף הכרכים מ' עד ט', הקשר ההדוק בין חכמי בבל וא"י ניכר מתוך המון העולים וה„נחותים“. דמויות ר' יוחנן מצד אחד ורב אשי מצד שני, חבריהם ותלמידיהם שהשתתפו ב„סוף הוראה“, עולים לעינינו לא רק כמסיימי התקופה הכי מכרעת של הדורות שעברו, כי אם כאבות הדורות הבאים. התרוממות הרוח ששרויה על כל התיאור, איננה מעכבת אותו גם להתחשב בדעות אחרים, והכבוד שהוא נותן ליצירתו של גרץ איננו מונע אותו מלבקר את השיאות המצויות בה בנוגע לחכמי התקופה ההיא¹⁰).

(5) ראה לדוגמה ביאורו על יונתן בן עוזיאל לפי התלמוד (מגילה) ועל סבת כתיבת תרגומו, ועל מאמרו של הלל „אם אין אני כאן...“ ביאורו של יעבץ מזכירני עקרו של דיקארט: אני חושב מכאן שאני מצוי.

(6) ראה מה שאומר על שמאי אוהב הבריות כהלל, ועל ההבדל שעושה בין ב"ה ושמאי, ובין תלמידי ב"ה וב"ש ובין זקני שני הבתים.

(7) על כתיבת המשנה כרך ו' ע' 340.

(1) ראה ת"י ח"ג, מוצא דבר א', שבו הוא חולק בצדק על גרץ ומבטל את דבריו בנוגע למר עוקבא.

(2) ראה ת"י מ"ד ד' כרך ה', שבו מדייק במאמרו של ר' ינאי „אומר היה ר'

הרעיון המרכזי של רנ"ק: שבכת רוחו מתגבר עם ישראל על התהליך הטבעי שמביא מתקופת הצמיחה והגידול אל הכמישה בתולדות עמים אחרים, עשה רושם והשפיע על יעבץ במדה ידועה^(*). יכול להיות כי מפני זה הוא הולך אחריו גם בפרטים אחרים. כן למשל בדבר ארכה של תקופת אנשי כנסת הגדולה עד סמוך לפני גזרות אנטיכוס. לדעתו חי שמעון הצדיק משיירי כנסת הגדולה מאה שנה אחרי הזמן שנקבע במסורת התלמוד⁽¹⁾. מסופקני אם אפשר למצא אישיות כזאת בעת שהמלחמה בין בני יוסף החוכר ורשעתם הגיעה כבר למרום קצה. על השפעתם הרעה ועל המהומה ששלטה בהשפעתם בכל שטחי החיים הלאומיים והדתיים, הוא מסכים עם השקפתו של הלוי. גם הוא בא למסקנה: „כולם פוזחים, לא למדו ולא ידעו מאומה, והשתדלו להטות את אנטיכוס אל מזימותיהם הרעים". גם לדעתו אין בין המתיונים⁽²⁾ בשעתם ובין הצדוקים בזמן החשמונאים כי אם שנוי השם ושנוי השיטות שבהן נלחמו בחכמי התורה שסמכו דבריהם על מסורת האבות מימים קדומים, וביחוד על מסורת „הפרושים" מימי עזרא הסופר. אשר לאיסיים, מתנגד הוא לדעה שהם הם „החסידים הראשונים" שבתלמוד, שכן השקפת עולמם ואורח חייהם היו שונות משלהם כרחוק מזרח ממערב.

שוב הוא מסכים עם הלוי בדעתו שהמדינאות של יוחנן הנרקנס⁽³⁾ היתה תחילת התרחקותו מן הפרושים והיא שנתנה לצדוקים את ההזדמנות שהיכו לה זמן רב: לאחוז ברסן המשפט מטעם הממשלה ולהשתלט בבית הדין בתאור המצב המדיני במאות האחרונות לפני החורבן ובמאות הראשונות אחרי כן מראה יעבץ את בקיאותו בספרות היונית-הרומית שבתקופה ההיא מתוך תרגומים לשפות אירופיות) וגם חוש היסטורי בשיפוט הקורות בעולם בימים ההם⁽⁴⁾. חוץ מן הכתובים האחרונים (אפוקריפא) התוודע אל המקורות הלועזים והוציא מהם מסקנות המתקבלות על הדעת.

(*) ראה המאמר „התעודה והמולדת" שנדפס מחדש בספרו של ד"ר מ. שטיינר „מגולה לגאולה" בסיון, תשט"ז.

(1) תלמוד בבלי יומא כט. ראה גם הוכחותיו של „רב צעיר" נגד קרובמל, הולדות ההלכה, כרך ד.

(2) ראה מאמרו בהשחר של סמולנסקין „הבדלה ממש" לשם הבדלה בין בני שם ובני יפת.

(3) ראה גם בירחוננו של וואלגמוט, ברלין, שנת 1923 על גיורם של בני אדום ע"י הנרקנס.

(4) יעבץ לא למד בב"ס חילוני ומעולם לא בקר מכללה. כל ידיעותיו בשטח זה שאב מספרים.

על כל ידיעותיו על התנאים החיצוניים שבהם התחשב כראוי, הוא רואה את נקודת הכובד בהשתלשלות החיים הלאומיים ברוח האומה שהתגברה על יסורים על-אנושיים בהאבקה עם המעצמה הרומית ועם תרבותה על כל זרמיה. הדרך שבה הוא מתאר את המלחמה הזאת ואת היצירות הנצחיות שהביאו לידי נצחון ואת אישיות הגבורים שמסרו נפשם כדי לקיימן, מעידה על כשרונו כאמן. באמת תרם תרומה יחידה במינה להערכת חכמי התלמוד נגד המשכילים והחוקרים שראו לנחוץ להקטין את חשיבותם ולהוציא דבה על מדותיהם. דמות כל אחד מרבותינו ז"ל מצויירת מתוך דבקות הלב ומתוך התעמקות החודרת לתוך משמעות האגדות וההלכות הראויות להפיץ אור על פעולותיהם, השקפותיהם ומדותיהם. אפיו של הלל הזקן⁽⁵⁾ ושמאי, טיבם של הבתים שנקראו על שמם⁽⁶⁾, תמונת רבי יהודה הנשיא ופעולתו בהשתתפות בית דינו, מיוסדת על חקירותיו של הלוי⁽⁷⁾.

ו

מקומה של בבל במסורת התלמוד ובתולדות ישראל מימים קדומים, מימי זרובבל שלדעתו היה ראש הגולה הראשון, ועד הגאונים האחרונים, מתואר באורו האמיתי, נגד החוקרים שראו בחכמי בבל ענף יוצא דופן — ולא בכל עת מרהיב לב — של חכמת ארץ ישראל. דמויותיהם של התנאים, האמוראים⁽⁸⁾ הסבוראים והגאונים משתקפות מהמון המאמרים מפייהם ובשמש שגרשמים בסוף הכרכים מ' עד ט', הקשר ההדוק בין חכמי בבל וא"י ניכר מתוך המון העולים וה„נחותים". דמויות ר' יוחנן מצד אחד ורב אשי מצד שני, חבריהם ותלמידיהם שהשתתפו ב„סוף הוראה", עולים לעינינו לא רק כמסיימי התקופה הכי מכרעת של הדורות שעברו, כי אם כאבות הדורות הבאים. התרוממות הרוח ששרויה על כל התיאור, איננה מעכבת אותו גם להתחשב בדעות אחרים, והכבוד שהוא נותן ליצירתו של גרץ איננו מונע אותו מלבקר את השיאות המצויות בה בנוגע לחכמי התקופה ההיא⁽⁹⁾.

(5) ראה לדוגמה ביאורו על יוחנן בן עזיאל לפי התלמוד (מגילה) ועל סבת כתיבת תרגומו, ועל מאמרו של הלל „אם אין אני כאן..." ביאורו של יעבץ מזכירני עקרו של דיקארט: אני חושב מכאן שאני מצוי.

(6) ראה מה שאומר על שמאי אוהב הבריות כהלל, ועל ההבדל שעושה בין ב"ה ושמאי, ובין תלמידי ב"ה וב"ש ובין זקני שני הבתים.

(7) על כתיבת המשנה כרך ו' ע' 340.

(1) ראה ת"י ח"ג, מוצא דבר א', שבו הוא חולק בצדק על גרץ ומבטל את דבריו בנוגע למר עוקבא.

(2) ראה ת"י מ"ד ד' כרך ה', שבו מדייק במאמרו של ר' ינאי „אומר היה ר'

הוצאתו של „אוצר הגאונים“ על ידי ד"ר מנשה ב. לוין ו"ל היתה זכותו של יעבץ, שהתעניין בתחנה זו, האחרונה של מורשת קהלת יעקב במזרח, לפני שיצאה למרחקים. על יסוד הקירותיו של הלוי וכתבי הגאונים שנמצאו בזמנה, מצייר הוא את אישיותו ועבודתו של ר' יהודאי גאון, שמסר לתלמידיו את החומר ל„הלכות פסוקות“, ול„הלכות גדולות“ ולספר ה„שאלות“ של ר' אהא משבחה, שהוא הספר היחיד שמכיל את הביאורים הכי עתיקים מימי הגאונים הראשונים לתלמוד⁽¹⁾, ושבנו ניכרת ההשתתפות של שתי המתיבתות הגדולות בסורא ובפומבדיתא בהכרעות שיצאו מבבל לעולם, בחבה יתרה עמד יעבץ על אישיותו ועבודתו של ר' סעדיה גאון, וביחוד על תרומתו להתפתחות הלשון העברית. העובדה, שאדם גדול כל כך בתלמוד שהיה „מקור מחית רוחו“ השקיע הרבה כוחות לאוסף המחמדים שמצא שם אל אוצר הלשון ושומר „לחדש נעוריה“ נגעה בנימי לבו של יעבץ.

במלחמתו של רב סעדיה נגד הקראים ראה מעשה רב שקרוב ללב: השבת אחדות האומה והסרת המכשול הכי מסוכן מדרך ישראל עד שהועבר ונדחה. הלא הם „לא בושו להוציא רוח שקר מאוצר דמיונם המהיר והשתמשו בשמות התנאים והאמוראים כדי לבחור מביניהם גדולים כיהודה בן טבאי, שמאי הזקן ופנחס בן יאיר לעשותם בעלי מחלוקת שהתנגדו לדעותיהם של שמעון בן שטח, הלל הזקן ויהודה הנשיא“. סעדיה היה לו למופת גם בגלל ה„פילוסופיה“ (פילוסופיה) שלו שהניח לנו בספרו „אמונות ודעות“, כתריס בפני הפילוסופיה היוונית שהתחילה שוב לצוד נפשות בימי המחבר. פילוסופיה שמוצאה בהגיון המחשבה, בנסיונות החיים ובחשיבים, ואמיתתה תלויה בעדויות התורה שבעל פה ובכתב, פילוסופיה כזאת משכה את לבו של יעבץ, לא כתרומה לתורה ההגיון, כי אם כתרומה „לזכות הלבבות שיכנעו לשם אלוהינו“.

?

נגד החוקרים שהרימו את הקראים על נס על זכותם המדומה במחקר המקרא שעל ידו הוכרח רבינו סעדיה ורבינו התלמוד לשים לב לדקדוק הלשון, מקדיש יעבץ מאמר מיוחד שנספח⁽¹⁾ לחלק ט' וי' של „תולדות ישראל“, במאמר

שמעון בן גמליאל ועל ידי דיוק זה הוא מיישב את השאלה לאיזה גמליאל הגמרא מתכוונת באמרה: „ראה מה בין תקיפאי קדמאי לענותני בתראי“, הלוי מיישב את השאלה באופן אחר.

(3) ראה אוצר הגאונים לר' ב. מ. לוין על מס' חגיגה.

(1) שם: מוחלפת השטה.

זה הוא סוקר כל פעילותם בשטח זה ומוכיח שאין להם זכות לא בהתפתחות הסגנון, לא בעמידה על הפשט ולא בדקדוק הלשון. כל מה שיצא מעיסוקם בהלכה על יסוד המקרא, היתה הפקרות בפירוש המקרא, „הרשות הנתונה לכל אדם קטן כגדול לדרוש את הכתובים על פי טעמו ולכלכל על פי טעמו זה גם את מעשה המצוה, מבלי כל משוא ומבלי היותו בגלל זה להרפה ולקללה בפי חבריו אף בנטות דעתו משלהם“. כפי שניכר בכל ספרות חכמי הקראים אחרי ענן, נחלקו זה עם זה וסתרו זה את זה על פי עצתו של ענן: „חפשו באורייתא ואל תשענו על דעת“.

בסקירה כללית על פעולות הגאונים הוא אומר בצדק: „אף כי למראית העין לא היו עיני הגאונים בלתי אם אל תורת גופי ההלכות לבדה, פנימה...היו בקרבם אנשים אשר שמו את לבם לכל דבר חכמת בינה לכתובת ספרי מדע וספרי זכרונות ודברי ימיהם, ולדבריהם על המדעים לא חששו לשום משמרת למשמרתם“. גם זו מן המדות המחבבות אותם על יעבץ, בתולדות ההלכה איננו רואה הכרת פנים. הכל מוחלט אחר המסורת ולפי מה שיש להחזיק בה. „ככל אשר נדחו התלמוד הירושלמי והתרגום הירושלמי מפני התלמוד הבבלי והתרגום הבבלי... ככה הכריעה דרך המסורת ושטת הנקוד והטעמים אשר הלכו בהן אנשי המערב, הלא הם בני טבריא אשר באי, ואשר בן אשר היה להם למגן, את דרך המסורת...אשר בן נפתלי עמד להם למעון, ועד נאמן לזה וכי הרמב"ם סמך על התנ"ך של אהרון בן אשר להלכה“⁽²⁾.

על תקופת ימי הביניים ועל חכמי ספרד, צרפת ואשכנז נכתבו כבר הרבה ספרים ובהם חקירות מצויינות שנכתבו במאה התשע עשרה, והם היו לו לעינים. אך גם בתיאור התקופה ההיא לא הסתפק יעבץ בשאיבה מכלי שני או שלישי. ההערות ומראי המקומות לכל שורה ושורה, ופרקי „מוצא דבר“ מעידים על עיוניו במקורות שעל פיהם הוסיף נופך משלו ותיקן כמה שגיאות שמצא בספרי החוקרים שקדמו לו. אפיינית היא עמדתו לגבי ספרו של רבינו בחיי הספרדי בן יוסף פקודה בעל „חובות הלבבות“. עם כל הכבוד הגדול שהוא מביע לו, איננו יכול להמנע מלומר: „דרכי חסידות כזאת היה משא נפש חסידנו הגדול, אך לא דרך רבותינו מעולם“, ובכל זאת הוא מסכם: „לא יחשב המשגה הזו בלתי אם לעב קטנה אשר לא תעצור כח להעיב את אור השמש שיצא ממנו“.

(2) בצדק חולק על גרץ שהוציא דבה על בן אשר באמרו שהוא קראי.

הוצאתו של „אוצר הגאונים“ על ידי ד"ר מנשה ב. לוין ו"ל היתה זכותו של יעבץ, שהתעניין בתחנה זו, האחרונה של מורשת קהלת יעקב במזרח, לפני שיצאה למרחקים. על יסוד חקירותיו של הלוי וכתבי הגאונים שנמצאו בזמנה, מצייר הוא את אישיותו ועבודתו של ר' יהודאי גאון, שמסר לתלמידיו את החומר ל„הלכות פסוקות“, ול„הלכות גדולות“ ולספר ה„שאלות“ של ר' אהא משבחה, שהוא הספר היחיד שמכיל את הביאורים הכי עתיקים מימי הגאונים הראשונים לתלמוד⁽¹⁾, ושוב ניכרת ההשתתפות של שתי המתכונות הגדולות בסורא ובפומבדיתא בהכרעות שיצאו מבבל לעולם. בחבה יתרה עמד יעבץ על אישיותו ועבודתו של ר' סעדיה גאון, וביחוד על תרומתו להתפתחות הלשון העברית. העובדה, שאדם גדול כל כך בתלמוד שהיה „מקור מחית רוחו“ השקיע הרבה כוחות לאוסף המחמדים שמצא שם אל אוצר הלשון ושומר „לחדש נעוריה“ נגעה בנימי לבו של יעבץ.

במלחמתו של רב סעדיה נגד הקראים ראה מעשה רב שקרוב ללבבו: השבת אחדות האומה והסרת המכשול הכי מסוכן מדרך ישראל עד שהועבר ונדחה. הלא הם „לא בושו להוציא רוח שקר מאוצר דמיונם המהיר והשתמשו בשמות התנאים והאמוראים כדי לבחור מביניהם גדולים כיהודה בן טבאי, שמאי הזקן ופנחס בן יאיר לעשותם בעלי מחלוקת שהתנגדו לדעותיהם של שמעון בן שטח, הלל הזקן ויהודה הנשיא“. סעדיה היה לו למופת גם בגלל ה„פלספה“ (פילוסופיה) שלו שהניח לנו בספרו „אמונות ודעות“, כתריס בפני הפילוסופיה היוונית שהתחילה שוב לצוד נפשות בימי המחבר. פילוסופיה שמוצאה בהגיון המחשבה, בנסיונות החיים ובחוששים, ואמיתתה תלויה בעדויות התורה שבעל פה ובכתב, פילוסופיה כזאת משכה את לבו של יעבץ. לא כתרומה לתורה ההגיון, כי אם כתרומה „לזכות הלבבות שיכנעו לשם אלוהינו“.

2

נגד החוקרים שהרימו את הקראים על גס על זכותם המדומה במחקר המקרא שעל ידו הוכרח רבינו סעדיה ורבני התלמוד לשים לב לדקדוק הלשון, מקדיש יעבץ מאמר מיוחד שנספח⁽¹⁾ לחלק ט' וי' של „תולדות ישראל“, במאמר

שמעון בן גמליאל ועל ידי דיוק זה הוא מיישב את השאלה לאיזה גמליאל הגמרא מתכוונת באמרה: „ראה מה בין תקיפאי קדמאי לענותני בתראי“. הלוי מיישב את השאלה באופן אחר.

(3) ראה אוצר הגאונים לר' ב. מ. לוין על מס' חגיגה.

(1) שם: מוחלפת השטה.

זה הוא סוקר כל פעילותם בשטח זה ומוכיח שאין להם זכות לא בהתפתחות הסגנון, לא בעמידה על הפשט ולא בדקדוק הלשון. כל מה שיצא מעיסוקם בהלכה על יסוד המקרא, היתה הפקרות בפירוש המקרא, „הרשות הנתונה לכל אדם קטן כגדול לדרוש את הכתובים על פי טעמו ולכלכל על פי טעמו זה גם את מעשה המצוה, מבלי כל משוא ומבלי היותו בגלל זה להרפה ולקללה בפי חבריו אף בנטות דעתו משלהם“. כפי שניכר בכל ספרות חכמי הקראים אחרי ענף, נחלקו זה עם זה וסתרו זה את זה על פי עצתו של ענף: „חפשו באורייתא ואל תשענו על דעת“.

בסקירה כללית על פעולות הגאונים הוא אומר בצדק: „אף כי למראית העין לא היו עיני הגאונים בלתי אם אל תורת גופי ההלכות לבדה, פנימה... והיו בקרבם אנשים אשר שמו את לבם לכל דבר חכמת בינה לכתיבת ספרי מדע וספרי זכרונות ודברי ימיהם, ולדבריהם על המדעים לא חששו לשום משמרת למשמרתם“. גם זו מן המדות המחבבות אותם על יעבץ. בתולדות ההלכה איננו רואה הכרת פנים. הכל מוחלט אחר המסורת ולפי מה שיש להחזיק בה. „ככל אשר נדחו התלמוד הירושלמי והתרגום הירושלמי מפני התלמוד הבבלי והתרגום הבבלי... ככה הכריעה דרך המסורת ושטת הנקוד והטעמים אשר הלכו בהן אנשי המערב, הלא הם בני טבריא אשר באי, ואשר בן אשר היה להם למגן, את דרך המסורת... אשר בן נפתלי עמד להם למעוז. ועד נאמן לזה וכי הרמב"ם סמך על התנ"ך של אהרון בן אשר להלכה“⁽²⁾.

על תקופת ימי הביניים ועל חכמי ספרד, צרפת ואשכנז נכתבו כבר הרבה ספרים ובהם חקירות מצויינות שנכתבו במאה התשע עשרה, והם היו לו לעינים. אך גם בתיאור התקופה ההיא לא הסתפק יעבץ בשאיבה מכלי שני או שלישי. ההערות ומראי המקומות לכל שורה ושורה, ופרקי „מוצא דבר“ מעידים על עיוניו במקורות שעל פיהם הוסיף נופך משלו ותיקן כמה שגיאות שמצא בספרי החוקרים שקדמו לו. אפיינית היא עמדתו לגבי ספרו של רבינו בחיי הספרדי בן יוסף פקודה בעל „חובות הלבבות“. עם כל הכבוד הגדול שהוא מביע לו, איננו יכול להמנע מלומר: „דרכי חסידות כזאת היה משא נפש חסידנו הגדול, אך לא דרך רבותינו מעולם“, ובכל זאת הוא מסכם: „לא יחשב המשגה הזו בלתי אם לעב קטנה אשר לא תעצור כח להעיב את אור השמש שיצא ממנו“.

(2) בצדק חולק על גרץ שהוציא דבה על בן אשר באמרו שהוא קראי.

עד כמה השתדל בכל מה שכתב להתרחק ממשפט קדום ולהעמיד על דעת עצמו להבחין בין ימין ושמאל, הראה באחת המסות הראשונות שפרסם בראשונה ב"כנסת ישראל" של ש. פ. ר. בשנת תרמ"ו. המאמר נספח אחרי כן לחלק ה"13 של ת"י במהדורה שיצאה בשנת תרצ"ז בעריכתו של ד"ר מ. ב. לוין. בו הניח יעבץ כבר בתחילת מעשהו את היסוד לכל השקפתו ההיסטורית, שבאה לבטוי בכל ספריו.

במאמר זה הוא נתן דין וחשבון לעצמו ולבני דורו — דור המעבר מתקופת ההתבוללות לזו של הכרת עצמו — על חשיבותה ועל חסרונה של התקופה מרמב"ם ועד משה מונטיפיורי. מאה שנה חוצצות בין זה לזה, מה אבד ומה נקנה במאה ההיא?

יש שהשתמשו בנוגע לשני הגדולים האלה במליצת מעריצי הרמב"ם, באמרו: משה עד משה לא קם כמשה. בצדק מדגיש יעבץ את ההבדל הגדול שבין הנשר הגדול ושני חלוצי הזמן החדש, האחד היה שר בשדה הרוח והשני בתחום המעשה, וזכות שניהם איננו רוצה לקפח. אך הם הגיעו למקומם החשוב בתולדות ישראל בגלל פעולות שכפו עליהם שונאי ישראל בזמנם ובסביבתם. תחיית הלשון העברית לא באה בזכותו של מנדלסון כי אם על ידי רנה"ו. פעולותיו של זה למען החיאת הלשון לא נשאו פירות באשכנז, גאוני פולין ורוסיה ואיטליה נהנו ממנו — מדעת ושלא מדעת. התנגדותם החריפה בהתנהגותם אליו שמררו חייו באה רק מטעם מאמציו לחקן את מוסדות החנוך לפי צרכי הזמן שבשבילם כתב "דברי שלום ואמת", שעוררו סער גדול של אי-שלום ואי-אמת. המלחמה הקשה שפרצה בגלל זה היתה "ללא-מזל" וטראגית. הרבנים מצד זה ורנה"ו מצד שני צדקו. לעיני יעבץ שראה בעיניו את ההפסד הגדול שיצא מן המלחמה והיא ליהדות התורנית, נראתה כל ההתנגדות באור אחר. "אלה ואלה" היו לדעתו "דברי אלוקים חיים". לו היה רנה"ו חי חמישים שנה אחרי כן, היה רואה את כל החרדים שבמערב ורבים מגדולי המזרח בצדו. אבל דורו לא היה ראוי לכך. בהשפעת אנשי ברלין נהפכה כל תכניתו הטובה להיפוכה. הם השמיטו ממנה למודי קודש, השליכו את כתבי הקודש אחרי גוום ומעלו מעל באלוקי ישראל ובמוסדות שלפי רצונו של רנה"ו היו עתידים להיות מוסדות תורה עם דרך ארץ. אין אדם נתפס בעוון רשעים המשתמשים במלאכת צדיק, ורנה"ו היה צדיק, ונחשד על לא און בכפיו. מצד שני דן יעבץ גם את מתנגדיו לכף זכות. הם לא היו שונאי אור שרצו לשכון בחושך. הם הגינו על חנוך שהיה כולו קדוש נגד הסכנה שהממשלה תתערב בו ותטפל בו מתוך נמוקים שגם לפי דעתו של מנדלסון לא היו "חסד של אמת". נגד גרץ המבקר את גדולי רוסיה ופולין בגלל עמדתם לגבי "החנוך החדש" מוכיח יעבץ שהרעה

שהביאה לידי פירוד והתפלגות האומה לא באה על ידיהם, כי אם על ידי קלי הדעת שבאשכנז. מהם עברה רוח ההתבוללות וההפקרות למזרח. מאז הוחלשה סמכות הרבנות ואחדות האומה לא רק על ידי הנאורים כי אם גם ע"י תלמידים ותלמידי תלמידים של בעל שם טוב¹ שהתחילו להבדל מאחיהם ולהחליש את מערכות ראשי התורה.

בכל זה אין להאשים את מנדלסון. יעבץ מעריך אותו. בזכותו נתנו לבני ישראל זכויות בארצות התרבות שעלולות להשפיע גם על כל הארצות בהן התישבו יהודים. על ידן יוכלו לא רק לחיות בכבוד כי אם גם לעבוד את ה' ולשמור מצוותיו כדרכם. גם התרגום האשכנזי נחשב בעיני יעבץ מעשה רב. שזכה להסכמת גדולי ישראל. אלה שהטילו חרם על השמוש בו, עשו זאת אחרי שראו שקלי הדעת הפכו כוונתו הטובה לרעה. בהנהגתו של מנדלסון, באמונתו ובנאמנותו לתורה ולמצוות לעיני כל ובתשובותיו לאלה שהשתדלו להעבירו מדתו או שנגעו בכבוד ישראל, רואה יעבץ קידוש שם שמים ברבים. בראש ובעיקר הוא מעריך את ספרו "ירושלים" ותכנו. לדעתו מתבטאה בו השקפת היהדות מעין זו שבכוזרי: תורת משה מיוחדת במינה, ואין להעריכה בקנה מדה של שום חוק ודת שבעולם. בלב שלם מסכים יעבץ עם הרעיון שהמעשים עיקר, יען כי הם מביאים לידי דעות נעלות, שהן גופי תורה. העונשים אמנם בטלו אחר החורבן, אך דיניהם לא בטלו. התוצאות הרעות של השכלה והעבריות שנראתה בצורתה הכי מאוסה במשפחתו של ההוגה הגדול, לא היו אשמתו. הם היו מעשי "ערב רב" בהשפעתם של אנשים כאייכל, מ. הירץ, ור. פרידלנדר.

קשה להסכים עם כל דעותיו של יעבץ בפרק זה. אחת הסבות היסודיות לכשלונו של מנדלסון ולתנועה שהכשילה רבבות מישראל, היתה בודאי טעותו של מנדלסון שלא הבין את חומר הדין ההיסטורי שיצא מספריו, מדעותיו ומתרגום התורה לגרמנית בדורו.

מנדלסון הודה בעצמו: איני מבין דבר מ"היסטוריה", וכל עת שעלי לקרא עליה, עלי לפהק.² אך בשעה שכתב יעבץ את מאמרו על מנדלסון, הוא ראה אותות להתעוררות העם ולהתחדשות האומה בתקופה חדשה ובין היהודים שדגלו תחת הסיסמה: תורה עם דרך ארץ. במדה ידועה היה גם מושפע מן הפילוסופיה הדתית של ל. מ. שטינהיים שבחלקה השלילי היתה קרובה לשלו. בשאר מסקנותיו היה חולק עליו. בשאלת הכוח החיובי של הדת והתורה ומצוותיה, העדיף משנתו של ר' שמשון רפאל הירש, ז"ל.

(1) יעבץ לא היה חסיד, אך כבד את המנהיגים הגדולים של התנועה, החל בבעל שם טוב בגלל אהבתם לישראל ותורתו. מה שבקר היה התבוללותם בנוסח ובמנהגים ובהתנגדותם שגרמו לקרע בשעת משבר שדרשה אחדות היראים.

(2) מכתבו אל אבט, משנת 1765. כתבים, כרך ה, עמ' 342.

עד כמה השתדל בכל מה שכתב להתרחק ממשפט קדום ולהעמיד על דעת עצמו להבחין בין ימין ושמאל, הראה באחת המסות הראשונות שפרסם בראשונה ב"כנסת ישראל" של ש. פ. ר. בשנת תרמ"ו. המאמר נספח אחרי כן לחלק ה"13 של ת"י במהדורה שיצאה בשנת תרצ"ז בעריכתו של ד"ר מ. ב. לוין. בו הניח יעבץ כבר בתחילת מעשהו את היסוד לכל השקפתו ההיסטורית, שבאה לבטוייה בכל ספריו.

במאמר זה הוא נתן דין וחשבון לעצמו ולבני דורו — דור המעבר מתקופת ההתבוללות לזו של הכרת עצמו — על חשיבותה ועל חסרונה של התקופה מרמב"ם ועד משה מונטיפיורי. מאה שנה חוצצות בין זה לזה, מה אבד ומה נקנה במאה ההיא?

יש שהשתמשו בנוגע לשני הגדולים האלה במליצת מעריצי הרמב"ם, באמרו: משה עד משה לא קם כמשה. בצדק מדגיש יעבץ את ההבדל הגדול שבין הנשר הגדול ושני חלוצי הזמן החדש, האחד היה שר בשדה הרוח והשני בתחום המעשה, וזכות שניהם איבנו רוצה לקפת. אך הם הגיעו למקומם החשוב בתולדות ישראל בגלל פעולות שכפו עליהם שונאי ישראל בזמנם ובסביבתם. תחיית הלשון העברית לא באה בזכותו של מנדלסון כי אם על ידי רנה"ו. פעולותיו של זה למען החיאת הלשון לא נשאו פירות באשכנז, גאוני פולין ורוסיה ואיטליה נהנו ממנו — מדעת ושלא מדעת. התנגדותם החריפה בהתנהגותם אליו שמררו חייו באה רק מטעם מאמציו לחקן את מוסדות החנוך לפי צרכי הזמן שבשבילם כתב "דברי שלום ואמת", שעוררו סער גדול של אי-שלום ואי-אמת. המלחמה הקשה שפרצה בגלל זה היתה "ללא-מזל" וטראגית. הרבנים מצד זה ורנה"ו מצד שני צדקו. לעיני יעבץ שראה בעיניו את ההפסד הגדול שיצא מן המלחמה והיא ליהדות התורנית, נראתה כל ההתנגדות באור אחר. "אלה ואלה" היו לדעתו "דברי אלוקים חיים". לו היה רנה"ו חי חמישים שנה אחרי כן, היה רואה את כל החרדים שבמערב ורבים מגדולי המזרח בצדו. אבל דורו לא היה ראוי לכך. בהשפעת אנשי ברלין נהפכה כל תכניתו הטובה להיפוכה. הם השמיטו ממנה למודי קודש, השליכו את כתבי הקודש אחרי גוום ומעלו מעל באלוקי ישראל ובמוסדות שלפי רצונו של רנה"ו היו עתידים להיות מוסדות תורה עם דרך ארץ. אין אדם נתפס בעוון רשעים המשתמשים במלאכת צדיק, ורנה"ו היה צדיק, ונחשד על לא און בכפיו. מצד שני דן יעבץ גם את מתנגדיו לכף זכות. הם לא היו שונאי אור שרצו לשכון בחושך. הם הגינו על חנוך שהיה כולו קדוש נגד הסכנה שהממשלה תתערב בו ותטפל בו מתוך נמוקים שגם לפי דעתו של מנדלסון לא היו "חסד של אמת". נגד גרץ המבקר את גדולי רוסיה ופולין בגלל עמדתם לגבי "החנוך החדש" מוכיח יעבץ שהרעה

שהביאה לידי פירוד והתפלגות האומה לא באה על ידיהם, כי אם על ידי קלי הדעת שבאשכנז. מהם עברה רוח ההתבוללות וההפקרות למזרח. מאז הוחלשה סמכות הרבנות ואחדות האומה לא רק על ידי הנאורים כי אם גם ע"י תלמידים ותלמידי תלמידים של בעל שם טוב¹ שהתחילו להבדל מאחיהם ולהחליש את מערכות ראשי התורה.

בכל זה אין להאשים את מנדלסון. יעבץ מעריך אותו. בזכותו נתנו לבני ישראל זכויות בארצות התרבות שעלולות להשפיע גם על כל הארצות בהן התישבו יהודים. על ידן יוכלו לא רק לחיות בכבוד כי אם גם לעבוד את ה' ולשמור מצוותיו כדרכם. גם התרגום האשכנזי נחשב בעיני יעבץ מעשה רב. שזכה להסכמת גדולי ישראל. אלה שהטילו חרם על השמוש בו, עשו זאת אחרי שראו שקלי הדעת הפכו כוונתו הטובה לרעה. בהנהגתו של מנדלסון, באמונתו ובנאמנותו לתורה ולמצוות לעיני כל ובתשובותיו לאלה שהשתדלו להעבירו מדתו או שנגעו בכבוד ישראל, רואה יעבץ קידוש שם שמים ברבים. בראש ובעיקר הוא מעריך את ספרו "ירושלים" ותכנו. לדעתו מתבטאה בו השקפת היהדות מעין זו שבכוזרי: תורת משה מיוחדת במינה, ואין להעריכה בקנה מדה של שום חוק ודת שבעולם. בלב שלם מסכים יעבץ עם הרעיון שהמעשים עיקר, יען כי הם מביאים לידי דעות נעלות, שהן גופי תורה. העונשים אמנם בטלו אחר החורבן, אך דיניהם לא בטלו. התוצאות הרעות של השכלה והעבריות שנראתה בצורתה הכי מאוסה במשפחתו של ההוגה הגדול, לא היו אשמתו. הם היו מעשי "ערב רב" בהשפעתם של אנשים כאייכל, מ. הירץ, וד. פרידלנדר.

קשה להסכים עם כל דעותיו של יעבץ בפרק זה. אחת הסבות היסודיות לכשלונו של מנדלסון ולתנועה שהכשילה רבבות מישראל, היתה בודאי טעותו של מנדלסון שלא הבין את חומר הדין ההיסטורי שיצא מספריו, מדעותיו ומתרגום התורה לגרמנית בדורו.

מנדלסון הודה בעצמו: איני מבין דבר מ"היסטוריה", וכל עת שעלי לקרא עליה, עלי לפתק.² אך בשעה שכתב יעבץ את מאמרו על מנדלסון, הוא ראה אותות להתעוררות העם ולהתחדשות האומה בתקופה חדשה ובין היהודים שדגלו תחת הסיסמה: תורה עם דרך ארץ. במדה ידועה היה גם מושפע מן הפילוסופיה הדתית של ל. מ. שטינהיים שבחלקה השלילי היתה קרובה לשלו. בשאר מסקנותיו היה חולק עליו. בשאלת הכוח החיובי של הדת והתורה ומצוותיה, העדיף משנתו של ר' שמשון רפאל הירש, ז"ל.

(1) יעבץ לא היה חסיד, אך כבד את המנהיגים הגדולים של התנועה, החל בבעל שם טוב בגלל אהבתם לישראל ותורתו. מה שבקר היה התבדלותם בנוסח ובמנהגים ובהתגודדות שגרמו לקרע בשעת משבר שדרשה אחדות היראים.

(2) מכתבו אל אבט, משנת 1765. כתבים, כרך ה, עמ' 342.

יש לומר שכמה מהסברותיו והשערותיו של יעבץ דחוקות. התשובות שנותן למבקרי המקרא לא ישכנעו אותם ולא יניחו בכל עת את דעתם של אלה שרוצים להיווכח. מסופקני אם אפשר לכתוב היסטוריה קדומה של ישראל על פי פסוקי התורה וצורפי הפסוקים, כי התורה איננה ספר דברי הימים. העובדות ההיסטוריות שנמצאות בה, אמת הן. אך התורה מגידה מה שנהוץ לדעת מדרכו של ישראל על פי רצונו של השם ב"ה. בין המאורעות הרשומים לשם זה, יש כאלה שאפשר להבין — מבחינת ההיסטוריון — רק בקשר עם קורות העמים. בתקופת המקרא מתחשב המחבר רק מעט בתולדות העמים. ראוי לציין שאיננו נוהג לחוקרי ההיסטוריה הקדומה, שברובם מכחישים את אמיתות התורה, יד ושם בספרו. רוח האמונה שמתוכה הוא משתדל לשאוב את כל ידיעותיו על תקופת המקרא מתוך תוכה של התורה, שרויה על כל הבנין הגדול שהקים. בעלי אמונה ושומרי התורה אינם יכולים לקבל את הדעות של גרץ או של דובנוב המהוות יסוד להשקפת היהדות שלהם. עובדה היא על כן, שיעבץ היה הראשון, ועד עתה הוא היחיד, שכתב תולדות ישראל ברוח ישראל סבא. צא וראה את היסוד החזק שהניח לתולדות עמו, רוחב המבנה וגובה המגדל שעמד להקים עליו, והמעשה המושלם שמתחילה היה במחשבתו כפי שיצא מן הכח אל הפועל, ואז תתמה על כוחו ועל כשרונו של סופר זה, על עוצם רוחו ועל התרוממות נפשו שעמדו לו מתחילה ועד סוף. אמת, שהסגנון הוא „ארכאי“, אך לפי דעתי אין זה מכביד על הקורא. כי אם להיפך מוסיף מעלה מיוחדת בשטף ספוריו. העיקר: הוא הודה בכל מה שכתב, בדמו ובנפשו של עמו, שבעיניו הוא אחד ואין זולתו, אחד ומאוחד, ויחיד במינו. זהו סוד אמונתו בנצחיותו של ישראל ומן האמונה הזאת נובעת האופטימיות שלו שקלויזנר מבקרה, כי כל מה שברא הקב"ה הוא לכבודו.

- (1) א. דברי ימי העמים, ד' חלקים.
ב. תולדות ישראל, 14 כרכים, (מהם יצאו תשעת הכרכים הראשונים בחייו בשנות 1871—1924, והשאר אחרי מותו בעריכת הרב ד"ר מ. ב. לוין, בהוצאת „אחיעזר“, תל-אביב, תרצ"ה).
ג. מקור התפלות וברכות, 1910.
א. קלויזנר, יוצרים ובוני, 1929, כרך א, ע' 52—61.
ב. לחובר תולדות הספרות העברית החדשה, 1930, חלק ג' ע' 42—48.
ג. מ. וואכסמאן, היסטורי אוף דוויש ליטראטור (באנגלית) חלק ד, ע' 727—735.
ד. הערכת אישיותו: יוסף וואלגעמוט, זאב יעבץ (ירחון גרמני „ישורן“, 1924).
ה. קטעים: מ. שטייגר, מגולה לגאולה, בוסטון, תש"ז.
- (2)

יש לומר שכמה מהסברותיו והשערותיו של יעבץ דחוקות. התשובות שנותן למבקרי המקרא לא ישכנעו אותם ולא יניחו בכל עת את דעתם של אלה שרוצים להיווכח. מסופקני אם אפשר לכתוב היסטוריה קדומה של ישראל על פי פסוקי התורה וצורפי הפסוקים, כי התורה איננה ספר דברי הימים. העובדות ההיסטוריות שנמצאות בה, אמת הן. אך התורה מגידה מה שנהוץ לדעת מדרכי של ישראל על פי רצונו של השם ב"ה. בין המאורעות הרשומים לשם זה, יש כאלה שאפשר להבין — מבחינת ההיסטוריון — רק בקשר עם קורות העמים. בתקופת המקרא מתחשב המחבר רק מעט בתולדות העמים. ראוי לציין שאיננו נותן לחוקרי ההיסטוריה הקדומה, שברובם מכחישים את אמיתת התורה, יד ושם בספרו. רוח האמונה שמתוכה הוא משתדל לשאוב את כל ידיעותיו על תקופת המקרא מתוך תוכה של התורה, שרויה על כל הבנין הגדול שהקים. בעלי אמונה ושומרי התורה אינם יכולים לקבל את הדעות של גרץ או של דובנוב המהוות יסוד להשקפת היהדות שלהם. עובדה היא על כן, שיעבץ היה הראשון, ועד עתה הוא היחיד, שכתב תולדות ישראל ברוח ישראל סבא. צא וראה את היסוד החזק שהניח לתולדות עמו, רוחב המבנה וגובה המגדל שעמד להקים עליו, והמעשה המושלם שמתחילה היה במחשבתו כפי שיצא מן הכח אל הפועל, ואז תתמה על כוחו ועל כשרונו של סופר זה, על עוצם רוחו ועל התרוממות נפשו שעמדו לו מתחילה ועד סוף. אמת, שהסגנון הוא „ארכאי“, אך לפי דעתי אין זה מכביד על הקורא. כי אם להיפך מוסיף מעלה מיוחדת בשטף ספוריו. העיקר: הוא הודה בכל מה שכתב, בדמו ובנפשו של עמו, שבעיניו הוא אחד ואין זולתו, אחד ומאוחד, ויחיד במינו. זהו סוד אמונתו בנצחיותו של ישראל ומן האמונה הזאת נובעת האופטימיות שלו שקלויזנר מבקרה, כי כל מה שברא הקב"ה הוא לכבודו.

- (1) א. דברי ימי העמים, ד' חלקים.
ב. תולדות ישראל, 14 כרכים, (מהם יצאו תשעת הכרכים הראשונים בחייו בשנות 1871—1924, והשאר אחרי מותו בעריכת הרב ד"ר מ. ב. לוין, בהוצאת „אחיעזר“, תל-אביב, תרצ"ה).
- ג. מקור התפלות וברכות, 1910.
א. קלויזנר, יוצרים ובוני, 1929, כרך א, ע' 52—61.
ב. לחובר תולדות הספרות העברית החדשה, 1930, חלק ג' ע' 42—48.
ג. מ. וואכסמאן, היסטורי אוף דוויש ליטראטור (באנגלית) חלק ד, ע' 727—735.
ד. הערכת אישיותו: יוסף וואלגעמוט, זאב יעבץ (ירחון גרמני „ישורן“, 1924).
- ה. קטעים: מ. שטיינר, מגולה לגאולה, בוסטון, תשט"ז.

אברהם שמואל הרשברג

אברהם שמואל הרשברג נולד בחורף 1860 בקולנה שבמחוז לומז'ה, נין ונכד להרב ר' לייב כהן, רבה של קולנה, בסביבה יהודית רבת מסורת ועשייה בנכסי חריבות ורוח. בהיותו בן חמש נאלצה משפחת אביו, ר' ישראל, לעקור מטעמי פרנסה לוארשה, ושם שימש אביו כמנהל בית החרושת לטאבאק, אצל אבי דודו ר' זוסמן יעבץ, גביר מופלג, למדן ומשכיל. הנער אברהם שמואל שקד על לימודי היהדות וגם על לימוד לשונות זרות ומשהגיע לגיל הבחורות כבר היה בעל ידיעות מרובות בספרות הרוסית והפולנית ובספרי הפילוסופים הגרמניים של התקופה. בהיותו בן עשרים נשדך עם הניה בת ר' מרדכי שלמה זונדל מביאליסטוק ועקר לעירו של חותנו. שם השתקע ועסק בחרושת הארג, ובעיר זו ישב, בהפסקות קצרות, עד אחרון יומו. בעולם העסקים לא האירה לו ההצלחה פנים רוב ימיו, וגם בחיי המשפחה ידע תלאות רבות. אשתו מתה עליו ב-1917, ושלושה משבעת ילדיו שיכלו. ביותר התאבל מרה על בנו בכורו, זוסמן, שגילה כשרון כתיבה ושיספה בגיל 21 שנה.

בגיל העמידה ירד א. ש. ה. מנכסיו, הפסיד את בית חרשתו ויצא נקי. למרות הקשיים הכלכליים שנערמו בדרכו והתלאות הרבות שמצאו את משפחתו, לא פסק פיו מגירסה ומחקירה היסטורית וארכיאולוגית יהודית. וכך מעיד עליו בנו בפתח הספר "פנקס ביאליסטוק", הוצאת החברה לתולדות ביאליסטוק (ביידיש) ניו יורק, 1949:

"הכתיבה היתה לו כתשוקה עזה, ששלטה בו כל ימי חייו. ולא הניח אלא שעות מועטות לשינה ולמנוחה. שום דבר שבעולם לא הסיח דעתו מן הכתיבה, הוא כתב גם ליד ערש מותם של בנו האהוב ואשתו הנאמנה. הוא כתב גם בשעה שהפראים הפולנים ניסו לפרוץ לביתו בימי מלחמת העולם הראשונה, וחיי כולנו היו בסכנה. אף כשחלה בדלקת הריאות היה נדמה לו שהוא כותב, וכשרווח לו ממחלתו אמר כי בדמיונו ראה עצמו כותב ספרים שלמים וחבל שנשתכח תוכנם מלבו."

על תקופת חייו זו מספר א. ש. ה. בהקדמה לספרו "הארג ותעשיית הארג בתקופת המשנה והתלמוד":

"על פי תוקף השתלשלות ימי חיי הפרטיים נעקרת מבית מדרשי, אשר

בו נתחנכתי בבית אבותי ונעתקתי לעיר מחוז של תעשיית ארג נכבדה, לביאליסטוק והייתי בה לעבדן (תעשין) וכעשרים שנה במיטב ימי חיי עסקתי בעבדנות זו... בינתיים עבר בשנת תרנ"ט-תר"ס גל של משבר גדול על העבדנות של תעשיית הארג בעיר שבה אני יושב, וגם אנכי לא יכלתי להעמיד את פני בו, ויבלעני ביחד עם רוב חברי, אז, בסוף שנת תרנ"ט, יצאתי לארץ-ישראל להתבונן לשוב החדש בה אשר הרבה עמלתי והשתדלתי לטובתו בעמדי לימינו של הראב"ד הקהילתי ר' שמואל מוהילבר זצ"ל בראשית התעוררות התנועה. אמרתי אז לנער חצני מהעבדנות אשר לא הצלחתי בה ולבחור במקומה באחוזת נחלה בארץ-ישראל. אולם גם שם מצאתי משבר גדול בזמן שנמסרו האחוזות העבריות מידי הברון רוטשילד ליד חברת "איק"א, ויצאתי גם מארץ ישראל, אחרי שישבתי בה כשנה וחצי, וידי על ראשי."

דברים אלה נכתבו על-ידי א. ש. הרשברג בגיל הזקנה (בשנת תרפ"א) ובהם מתבטא סיכומם של היים רבי מרירות ואכזבה, עמוסי כשלונות בחיי המעשה וקשיים טרגיים בחיי המדע והמחקר בשדה חכמת ישראל, מצד אדם שנשאר אוטודידקט כל ימי חייו, ואם גם בקי ושקדן גדול להפליא.

הנסיעה לארץ ישראל הביאתו לידי כתיבת שני ספרים, ששניהם גם יחד לא נתקבלו, בדרך כלל, בעין יפה בשעתם. הספר הראשון "משפט הישוב החדש בארץ ישראל" פורסם על-ידי הרשברג מיד לשובו מן הארץ ועיקרו — בקורת חריפה על פקידות הפארוך והתנהגותם השרירותית כלפי האיכרים היהודים במושבות. הוא מצייר בו תמונה קודרת ביותר של המצב הכלכלי של הישוב הצעיר ושל העזובה והשחיתות החלוקתית בישוב הישן. אף על פי שדבריו היו מכוונים לשם תקנת המצב ולא לשם קנטור, כפי שהדגיש כמה פעמים, הרי עוררו רוגז בחוגי "חובבי ציון" ולא הביאו את התועלת הרצויה. יותר משנטו לקבל את הצעותיו המעשיות רגזו על קטרוגו ועל הוציאו את דיבת הארץ רעה.

אחד העם לא ביטל ערך ספרו של א. ש. הרשברג מכל וכל, אך דעתו לא היתה נוחה הימנו. ב"השלח, כרך ט' (עמ' 286-287) כתב על "משפט הישוב" כדברים האלה:

"...התמונה הזאת (שמצייר א.ש.ה.) בכל צבעיה השחורים כבר גלויה וידועה לפני כל המתבוננים אל הישוב גם מרחוק. כמו כן נודעו, בעיקרי הדברים, גם הסיבות למעמד זה שהוא מונה ומבאר אח"כ... אולם רוב הסיבות האלה — הן מן הדברים שראוי להראות ולחזור ולהראות עליהם עד שיהיו הכל מכירים בהם. הפקטים הרבים אשר יביא המחבר ביחוד בנוגע לשיטת-התמיכה והנהגת הפקידות — אי אפשר שלא יעשו רושם. אף כי לא תמיד נאמרו הדברים בסדר הראוי וגם לא תמיד מדויקים הם כל צרכם. כי סמך המחבר פעמים רבות על שמועות קלוטות מן האויר וקבע בהן מסמרות. חלק גדול של ספרו מקדיש המחבר לשאלת עסק היין וממכרו ובהפרזה יתרה, שאינה מתאמת למצב הדברים

אברהם שמואל הרשברג

אברהם שמואל הרשברג נולד בחורף 1860 בקולנה שבמחוז לומז'ה, ניין ונכד להרב ר' לייב כהן, רבה של קולנה, בסביבה יהודית רבת מסורת ועשירה בנכסי חובות ורוח. בהיותו בן חמש נאלצה משפחת אביו, ר' ישראל, לעקור מטעמי פרנסה לוארשה, ושם שימש אביו כמנהל בית החרושת לטאבאק, אצל אבי דודו ר' זוסמן יעבץ, גביר מופלג, למדן ומשכיל. הנער אברהם שמואל שקד על לימודי היהדות וגם על לימוד לשונות זרות ומשהגיע לגיל הבחורות כבר היה בעל ידיעות מרובות בספרות הרוסית והפולנית ובספרי הפילוסופים הגרמניים של התקופה. בהיותו בן עשרים נשדך עם הניה בת ר' מרדכי שלמה זונדל מביאליסטוק ועקר לעירו של חותנו. שם השתקע דעסק בחרושת הארג, ובעיר זו ישב, בהפסקות קצרות, עד אחרון יומו. בעולם העסקים לא האירה לו ההצלחה פנים רוב ימיו, וגם בחיי המשפחה ידע תלאות רבות. אשתו מתה עליו ב-1917, ושלושה משבעת ילדיו שיכל. ביותר התאבל מרה על בנו בכורו, זוסמן, שגילה כשרון כתיבה ושיספה בגיל 21 שנה.

בגיל העמידה ירד א. ש. ה. מנכסיו, הפסיד את בית חרשתו ויצא נקי למרות הקשיים הכלכליים שנערמו בדרכו והתלאות הרבות שמצאו את משפחתו, לא פסק פיו מגירסה ומחקירה היסטורית וארכיאולוגית יהודית. וכך מעיד עליו בנו בפתח הספר "פנקס ביאליסטוק", הוצאת החברה לתולדות ביאליסטוק (ביידיש) ניו יורק, 1949:

"הכתיבה היתה לו כתשוקה עזה, ששלטה בו כל ימי חייו. ולא הניח אלא שעות מועטות לשינה ולמנוחה. שום דבר שבעולם לא הסיח דעתו מן הכתיבה, הוא כתב גם ליד ערש מותם של בנו האהוב ואשתו הנאמנה. הוא כתב גם בשעה שהפראים הפולנים ניסו לפרוץ לביתו בימי מלחמת העולם הראשונה, וחיי כולנו היו בסכנה. אף כשהלה בדלקת הריאות היה נדמה לו שהוא כותב, וכשרווח לו ממחלתו אמר כי בדמיונו ראה עצמו כותב ספרים שלמים וחבל שנשתכח תוכנם מלבו."

על תקופת חייו זו מספר א. ש. ה. בהקדמה לספרו "הארג ותעשית הארג בתקופת המשנה והתלמוד":

"על פי תוקף השתלשלות ימי חיי הפרטיים נעקרת מבית מדרשי אשר

בו נתחנכתי בבית אבותי ונעתקתי לעיר מחוז של תעשית ארג נכבדה, לביאליסטוק והייתי בה לעבדון (תעשין) וכעשרים שנה במיטב ימי חיי עסקתי בעבדנות זו... בינתיים עבר בשנת תרנ"ט-תר"ס גל של משבר גדול על העבדנות של תעשית הארג בעיר שבה אני יושב, וגם אנכי לא יכלתי להעמיד את פני בו, ויבלעני ביחד עם רוב חברי. אז, בסוף שנת תרנ"ט, יצאתי לארץ-ישראל להתבונן לשוב החדש בה אשר הרבה עמלתי והשתדלתי לטובתו בעמדי לימינו של הראב"ד הקהילתי ר' שמואל מוהילבר וצ"ל בראשית התעוררות התנועה. אמרתי אז לנער חצני מהעבדנות אשר לא הצלחתי בה ולבחור במקומה באחוזה נחלה בארץ-ישראל. אולם גם שם מצאתי משבר גדול בזמן שנמסרו האחוזה העבריות מידי הברון רוטשילד ליד חברת "איק"א, ויצאתי גם מארץ ישראל אחרי שישבתי בה כשנה וחצי, וידי על ראשי."

דברים אלה נכתבו על-ידי א. ש. הרשברג בגיל הזקנה (בשנת תרפ"א) ובהם מתבטא טיכומם של היים רבי מרירות ואכזבה, עמוסי כשלונות בחיי המעשה וקשיים טרגיים בחיי המדע והמחקר בשדה חכמת ישראל, מצד אדם שנשאר אוטודידקט כל ימי חייו, ואם גם בקי ושקדן גדול להפליא.

הנסיעה לארץ ישראל הביאתו לידי כתיבת שני ספרים, ששניהם גם יחד לא נתקבלו, בדרך כלל, בעין יפה בשעתם. הספר הראשון "משפט הישוב החדש בארץ ישראל" פורסם על-ידי הרשברג מיד לשובו מן הארץ ועיקרו — בקורת חריפה על פקידות הבארון והתנהגותם השרירותית כלפי האיכרים היהודים במושבות. הוא מצייר בו תמונה קודרת ביותר של המצב הכלכלי של הישוב הצעיר ושל העזובה והשחיתות החלוקתית בישוב הישן. אף על פי שדבריו היו מכוונים לשם תקנת המצב ולא לשם קנטור, כפי שהדגיש כמה פעמים, הרי עוררו רוגז בחוגי "חובבי ציון" ולא הביאו את התועלת הרצויה. יותר משנטו לקבל את הצעותיו המעשיות רגזו על קטרוגו ועל הוציאו את דיבת הארץ רעה.

אחד העם לא ביטל ערך ספרו של א. ש. הרשברג מכל וכל, אך דעתו לא היתה נוחה הימנה. ב"השלה, כרך ט' (עמ' 286-287) כתב על "משפט הישוב" כדברים האלה:

"...התמונה הזאת (שמצייר א.ש.ה.) בכל צבעיה השחורים כבר גלויה וידועה לפני כל המתבוננים אל הישוב גם מרחוק. כמו כן נודעו, בעיקרי הדברים, גם הסיבות למעמד זה שהוא מונה ומבאר אח"כ... אולם רוב הסיבות האלה — הן מן הדברים שראוי להראות ולחזור ולהראות עליהם עד שיהיו הכל מכירים בהם. הפקטים הרבים אשר יביא המחבר ביחוד בנוגע לשיטת-התמיכה והנהגת הפקידות — אי אפשר שלא יעשו רושם. אף כי לא תמיד נאמרו הדברים בסדר הראוי וגם לא תמיד מדויקים הם כל צרכם. כי סמך המחבר פעמים רבות על שמועות קלוטות מן האויר וקבע בהן מסמרות. חלק גדול של ספרו מקדיש המחבר לשאלת עסק היין וממכרו ובהפרזה יתרה, שאינה מתאמת למצב הדברים

עַל אֲמִיתוּתָם, יוֹכִיחַ אֶת חֶב' כֶּרֶמֶל... וְלֹא נִתְקַרְרָה דַּעְתּוֹ עַד שֶׁהוֹצִיא מִשְׁפָּט קֶשֶׁה כִּי „שִׁטָּה זֹאת הִיטָה בְּעוֹכְרֵי הַיִּשׁוּב וְהִיא־הִיא שֶׁהֵבִיאה אֶת הַיִּשׁוּב עַד מִשְׁבֵּר, כֵּאִילֹו לֹא הָיָה הַמִּשְׁבֵּר — לְפִי דִבְרֵיו בַּעֲצָמוֹ — „תּוֹלְדוֹת מוֹכְרָחוֹת וּמַחְזִיבוֹת מֵהַשְׁתַּלְשָׁלוֹת כַּמָּה סִיבוֹת“. הַפְרִיזָה יִתְרָה, אִם גַּם לֹא בַּמִּידָה כִּזּוּ יֵשׁ גַּם בְּדִבְרָיו בְּנוֹגַע לַפְעוּלוֹת כִּי־יָחַ עַל הַיִּשׁוּב בְּאִי בִּבְתִי סֵפֶר שֶׁלָּה „הַמְכוּוֹנִים לַחֲתוּר חֲתִירוֹת תַּחַת הַיְּהוּדוֹת“... בְּכֻלָּל יִמְצָא הַקּוּרָא בְּסֵפֶר זֶה דְּבָרִים לֹא מַעֲטִים הָרְאוּיִים לַתְּשׁוּמָה לִב, וְחָבֵל שֶׁהֵעִיר בּוֹבִיָּה וְלִיקוּי הַצּוּרָה הַסְּפֻרוֹתִית גּוֹרְמִים פַּעֲמִים רַבּוֹת לַהֲחִלִּישׁ רוּשָׁם הַדְּבָרִים. עֲכָ"ל.

סִפְרוֹ הַשֵּׁנִי שֶׁל א. ש. ה. עַל אֶרֶץ יִשְׂרָאֵל הַמְכוּנָה „בְּאֶרֶץ הַמְזֻרָח“ הוֹפִיעַ בַּהּצָאָה „תּוֹשִׁיָּה“ (1910) וְהָיָה רַב כְּמוֹת. סֵפֶר זֶה בְּנוִי בַּצּוּרָה שְׂקוּלָה וְעִרוּכָה מְקוּדָּמָה וְכַמָּה מַהֲתִיאֹרִים שֶׁבּוּ עַל מַסְעוֹ בְּאֶרֶץ יִשְׂרָאֵל וּבִאֲרָצוֹת הַקְּרוֹבוֹת הֵם מִלֵּאֵי עֲנִין גַּם כִּיּוֹם. הוּא מְדַגִּישׁ בַּהֲקִדְמָתוֹ, כִּי הוּא רוֹאֵה אֶת מַצְבּוֹ הַכִּלְכִּלִּי שֶׁל הַיִּשׁוּב, בַּעַת הַהִיא מְנַקֶּדֶת רְאוּתוֹ שֶׁל חוֹבֵב צִיּוֹן וּלְפִי „מַחֲשַׁבֶּת הַזֶּה עַד הָאוֹדִיסֵאִי“, כְּלוֹמֵר: מַחֲשַׁבֶּת צִיּוֹנִית קוֹנְסְטְרוּקְטִיבִית. הוּא מְבַלִּיט אֶת דַּעְתּוֹ, כִּי אֵינּוּ גּוֹרֵם „חֲלֻקָּה“ לֹא רַק בְּמִוֶּבֶן הַיִּשָּׁן אֲלָא גַּם בְּכָל מִוֶּבֶן חֲדָשׁ. אִם לְמַשֵּׁל בְּעֵלֵי מִלְּאָכוֹת שֶׁבִּיפּוֹ נִתְמַכִּים עַל־יְדֵי „הַזֶּה הָאוֹדִיסֵאִי שֶׁל חוֹבְבֵי צִיּוֹן“ מִשׁוֹם שְׂאִינָם יוֹדְעִים אֶת מְקַצְעָם, וְהַמְתַּחַרָּה בָּהֶם, מוֹמַחָה בְּמַקְצָעוֹ, מִתְפַּרְנֵס בְּרִירוֹת, אֵין טַעַם לַחֲמוֹךְ בְּבַעֲלֵי הַמִּלְּאָכָה הַגְּרוּעִים שֶׁנֶּאֱחָזוּ בִּיפּוֹ דוֹקָא: „תְּמִיכָה כִּזּוּ שְׂאִינָה יִכְוֹלָה לַהֲעֵמִיד אֶת הָאָדָם עַל רִגְלָיו נִקְרָאת „חֲלֻקָּה“. בּוֹדָאִי מַעֲוֵר מַעֲמֵד הָאֲנָשִׁים הַמֵּלָה, אֲבִל־לֹא פַחוֹת מִמַּעֲמֵד אֲחֵיהֶם בִּירוּשָׁלַיִם, בַּצִּפָּה, בַּחֲבֵרוֹן וּבִטְבֵּרִיָּה. בְּעֵלֵי מִלְּאָכָה כֵּאלֹא אֵינָם מוֹסִיפִים יִשׁוּב וְאֵין אֲנַחְנוּ רוֹאִים תּוֹסַפֶּת יִשׁוּב בְּזֶה שְׂאִיזָה עֲשָׂרוֹת בְּעֵלֵי מִלְּאָכוֹת, שְׂאִינָם יִכְוֹלִים לַהֲתַפְרֵס מִמִּלְּאָכָתָם שְׂאֵין צוֹרֵךְ בָּהּ בְּאֶרֶץ, יִשְׁבוּ בִּאֲחַת מַעְרֵי אֶרֶץ יִשְׂרָאֵל. אֲדַרְבָּה, אֵלֶּה יִשְׁמִי רַק מַעֲצוּרִים עַל דֶּרֶךְ הַיִּשׁוּב“.

וְכֵן הוּא מַסְכֵּם אֶת מַצְבַּ הַיִּשׁוּב בַּעַת הַהִיא: „אֶרֶץ אֲשֶׁר מִסְפֵּר תּוֹשְׁבֵיהָ הוּא רַק לַעֲרֹךְ שֵׁשׁ מֵאוֹת אֶלֶף נֶפֶשׁ אֲשֶׁר מֵהֶם רַק כַּמֵּאת אֶלֶף מִתּוֹשְׁבֵי הָעִירִים הַמָּה, יְהוּדִים וְנוֹצְרִים, אֲשֶׁר מַחְזִיתֵם חַיִּים חַיִּי הַסְתַּפְּקוֹת כְּמוֹ יְלִידֵי הָאֶרֶץ, וְרַק כַּחֲמִשִּׁים אֶלֶף נֶפֶשׁ לְכָל הַיִּתְרָה הַמָּה תְּרַבּוּתִיִּים, וּבְעֵלֵי צוֹרֵךְ, וּמֵהֶם יֵשׁ לַהּצָאָה אֶת כָּל הַמְּנֻזָּרִים וְהָאוֹשְׁפִיזִים אֲשֶׁר לִישׁוּעִיִּים וְאֲשֶׁר לְשֹׂאֲרֵי כְתוּת הַנוֹצְרִים כְּמוֹ הַמַּאֲסָקָאבִיָּה (הַחֲצֵר הָרוֹסִי) בִּירוּשָׁלַיִם הַמְבִּיאִים בַּעֲצָמָם אֶת כָּל צִרְכֵיהֶם מִהַחוּץ כִּי הַמָּה פְּטוּרִים מִמֶּס הַכְּנִיסָה (מִכָּס). נִשְׂאָר מִסְפֵּר קָטָן שֶׁל אֲנָשִׁים בְּעֵלֵי תְּרַבּוֹת אֲשֶׁר הַחֲנוּיּוֹת מַצְפּוֹת לָהֶם. וְכָל מִינֵי כְתוּת הַנוֹצְרִים שֶׁבְּאֶרֶץ יִשְׂרָאֵל, שׁוּוֹים בְּשִׁנְאָתָם הַכְּבוֹשָׁה לַיְּהוּדִים, כִּי לֹא יִקְנוּ מִיְּדֵי יְהוּדִי דָּבָר הַנִּמְצָא אֲצֵל חֲנוּנֵי נוֹצְרִי, וְגַם הָעִרְבִי לֹא יִקְנֶה מֵאֵת הַיְּהוּדִי בִּשְׁעָה שֶׁמִּצּוֹ לֹא אֲצֵל אֲחִיו הָעִרְבִי. וְרַק הַיְּהוּדִי הוּא הָאֶחָד אֲשֶׁר לֹא יִקְפִיד מִלְּקַנּוֹת אֲצֵל בְּנֵי שְׂאֲרֵי הָאֲמוּנוֹת כִּי זֶה דָּבָר שֶׁלֹּא נֶאֱסָר עֲלֵיו מִן הַתּוֹרָה. וְעַל כֵּן אֵין תְּקוּהָ לַעַת עֲתָה לְמַסְחָר

פָּנִים שִׁתְּפֶשֶׁט וַיִּתְּרַחֵב בֵּין הַיְּהוּדִים, וְרַק בַּהֲתַרְחֵב שׁוּב הָאֲדָמָה עַל־יְדֵי יְהוּדִים אִירוּפֵּאִיִּים יֵשׁ תְּקוּהָ גַּם לּוֹ, וּמַסְחָר בְּנֵי יִשְׂרָאֵל בְּעִיר יְפוֹ יִהְיֶה לָנוּ לַעֲדָה כִּי בַּמִּידָת הַצִּלְחָת הַיִּשׁוּב הַיְּהוּדִי סְבִיבָה כֵּן הַצִּלְחָה גַּם הוּא וּבִרְדָּת מַעֲמֵד הַיִּשׁוּב יִרְדַּגַּם הוּא“ (עִמ' 180).

אֲנִי רוֹאִים אִיפּוֹא כִּי הַרְשֵׁבֶרֶג, שֶׁשָּׁהָה בְּאֶרֶץ ט"ו חוֹדֶשׁ וּלְמַד אֶת הַמַּצְבַּ הַמִּשְׁקִי שֶׁל הַיִּשׁוּב בְּאוֹפֶן מְדוּקָדֵק, לֹא רָאָה תְּקוּוֹהָ לְגִידוֹל הַמַּסְחָר בְּאֶרֶץ יִשְׂרָאֵל בְּלִי עֲלִיהָ גְדוּלָּה וְדוֹקָא עֲלֶיהָ שֶׁל יְהוּדוֹת אֲרָצוֹת אִירוּפָּה הַמַּתְקַדְּמָה. דַּעַת דּוּמָה לָזֶה הוּא מְבִיעַ גַּם בִּיחָס לְסִיכּוּיֵי הַחֲרוּשָׁת וְהַתְּעַשִּׂיָּה בְּאֶרֶץ בּוֹמָן הַהוּא:

„רַק אַחֲרֵי שֶׁהִתְיַשַּׁב מִסְפֵּר גְּדוֹל מְבִנֵי יִשְׂרָאֵל הָאִירוּפֵּאִית הַתְּרַבּוּתִית עַל אֲדָמָתָה יֵשׁ תְּקוּהָ לַחֲרוּשָׁת וּלְאִינְדוּסְטְרִיָּה לַהֲתַפְתָּח בְּקִרְבָּה כְּמוֹ שְׂרוּאִים אֲנַחְנוּ בְּעִיר יְפוֹ הַסְמוּכָה לְמוֹשְׁבוֹת שְׁבִיחֻדָּה כִּי מֵאִזְ הַתְּחִלָּה הַמוֹשְׁבוֹת הָאֵלֶּה וְהַמוֹשְׁבָה שְׂרוּנָה הַגְּרַמְנִית לַהּוֹעֵד בְּקִרְבָּתָהּ הִלְכָה גַּם הִיא הַלּוֹךְ וְהַתְּפַתָּח בַּתְּרַבּוּתָהּ, וּבִמְרָאָה הַחִיצוֹנִי וּבְצִרְכֵי תּוֹשְׁבֵיהָ כִּבְרָה הִיא דּוּמָה לַעֲרֵי אִירוּפֵּאִית“ (עִמ' 116).

מִכִּיּוֹן שֶׁהוּא רוֹאֵה כְּתִנְאֵי קוֹדֵם לַהֲתַפְתָּחוֹת הַתְּעַשִּׂיָּה, אוֹ הַ„עֲבָדוֹת“ בְּלִשׁוֹנוֹ, קִיּוּמוֹ שֶׁל קֶהֶל צִרְכָּנִים אִירוּפִי נִרְחַב, מִמִּילָא אֵין הוּא יִכּוֹל לַתְּלוֹת תְּקוּוֹת מְרֻבּוֹת בִּישׁוּבֵיהֶם שֶׁל יְהוּדֵי הַמְזֻרָח הַתִּימָנִים וְהַסְּפֻרִים, „הַצִּרְכִּים הַתְּקַדְּמוֹת וְהַתְּפַתָּחוֹת רַבָּה עַד שִׁיבּוּאוֹ לְאוֹתָהּ מִדְּרָגָה וְהַשְׁקָפָה עַל הַחַיִּים וְעַל הַיְּהוּדוֹת שֶׁבָּאוּ אֵלֶיהָ אֲחֵיהֶם בְּאִירוּפָּה. אֵךְ לַעַת עֲתָה יֵשׁ לִיִּסְדַּם מֵהֶם, מִפְּלַגַּת פּוֹעֲלִים... א. ש. ה. שְׂאִינִי מִתְפַּעֵל מִכַּמָּה תְּכוּנוֹת שֶׁל אֲחִינוּ הַסְּפֻרִים, וּלְפַעֲמִים הוּא אֵף מוֹתַח עֲלֵיהֶם בְּקוֹרֵת חֲרִיפָה, מוֹקִיר הֶרְבֵּה אֶת הַתִּימָנִים וְאוֹמֵר: „וּבִיחּוֹד אֲחִינוּ הַתִּימָנִים, אֲשֶׁר רִאִינוֹם עוֹבְדִים כָּל עֲבוּדָה קֶשֶׁה בִּירוּשָׁלַיִם, וְכֹאשֶׁר הָעִידוּ לְפָנֵינוּ גַּם בְּנֵי גְדֵרָה שֶׁהִשְׁתַּמְשׁוּ בָּהֶם לַעֲיִבוֹד הַקּוֹנִיָּאק, וְזִרְיוֹתָם לַעֲבוּדָה הַפִּיקָה רִצּוֹן מֵאֵד...“ מִן הַצֵּד הַשֵּׁנִי יוֹדַע הַרְשֵׁבֶרֶג, כִּי לֹא תִיתְּכֵן הַתְּפַתָּחוֹת חֲקִלָּאִית נִרְחַבֶּת בְּלִי הַתְּפַתָּחוֹת מְקַבִּילָה שֶׁל הַתְּעַשִּׂיָּה וְהַמַּסְחָר: „חֲסֵרוֹן הַחֲרוּשָׁת וְהַמַּסְחָר בְּאֶרֶץ הוּא גַּם חֲסֵרוֹן גְּדוֹל לַהֲרַחֲבֶת הַיִּשׁוּב עַל־יְדֵי עֲבוּדַת הָאֲדָמָה“ (עִמ' 118). אֲבֵל מַחוּנֵר לּוֹ, כִּי מְקַבְּצוֹת קִטְנוֹת שֶׁל בְּעֵלֵי מִלְּאָכָה וְחֲרוּשָׁת זַעֲרִירָה לֹא תַצְמַח הַיִּשׁוּעָה, הוּא אוֹמֵר: „וְאִם יֵשׁ בְּאֶרֶץ מְקוֹם לַחֲרוּשָׁת, כִּי אִזּוֹ רַק לַחֲרוּשָׁת גְּדוֹלָה, בִּית־חֲרוּשָׁת לְסוֹכֵר מְקַנְה־סוֹכֵר וּלְפֶת וְגַם בֵּית מְטוּוֹה צְמִיר־גִּפֶּן“ וְכו'. הוּא הוֹלֵךְ וּמַסְבִּיר שְׁבִתְנָאִי הַמִּמְשָׁל הַתּוֹרָכִי אֵין תְּקוּהָ לְפִיתּוֹחַ הַחֲרוּשָׁת, שֶׁכֵּן אֵין הַשְׁלִטוֹן אֲלָא „עוֹמֵד כְּצֵר לֹא וְגַם אֵין בְּכוּחוֹ לַהֲגִן עֲלֶיהָ“ מִפְּנֵי הַתְּחִירוֹת חִיצוֹנִית. וְהֵלֶּא הַחֲרוּשָׁת דְּרוּשָׁה בְּכָל אֶרֶץ מְתוֹקֶנֶת אֲפִילוֹ יֵשׁ בָּהּ חֲקִלָּאוֹת טוֹבָה וּמְפֻתַּחַת, כִּי בִימֵי מִשְׁבֵּר יִנְעוּ הָאִיכָרִים אֶל הָעִירִים לַעֲבוֹד בְּבִית־חֲרוּשָׁת. „אִפְסֵי בְּבוֹא הַיּוֹם עַל עֲבוּדַת הָאֲדָמָה בְּאֶרֶץ יִשְׂרָאֵל, לְרַגֵּל סְלִיקַת יְדֵי הַבְּרוֹן מִן הַיִּשׁוּב, צִרְכִּים יִהְיוּ הַמִּיזְתָּרִים עֲזוּבִים אֶת הָאֶרֶץ לְעוֹלָם“. וּבְכֻלָּל, דַּעְתּוֹ הִיא שְׂאִי אֲפֻשֶׁר לַעֲשׂוֹת אֶת הַיְּהוּדִים לְחֻקְלָאִים בֶּן לַיְלָה, „כֹּאשֶׁר נַעֲשָׂה פּוֹעֲלִים וּבְעֵלֵי מִלְּאָכוֹת שׁוֹנוֹת, כִּי אִם צִרְיָךְ לַחֲנֻכָּה, וְכָל חֲנוּךְ צִרְיָךְ זָמָן וּמִתִּינוּת“.

על אמתותם, יוכיח את חב' כרמל... ולא נתקררה דעתו עד שהוציא משפט קשה כי "שיטה זו היתה בעוכרי הישוב והיא-היא שהביאה את הישוב עד משבר, כאילו לא היה המשבר — לפי דבריו בעצמו — "תולדות מוכרחות ומחויבות מהשתלשלות כמה סיבות". הפרזה יתרה, אם גם לא במידה כזו יש גם בדבריו בנוגע לפעולות כ"ח על הישוב בא"י בבתי ספר שלה, "המכוונים לחתור חתירות תחת היהדות"... בכלל ימצא הקורא בספר זה דברים לא מעטים הראויים לתשומת לב, וחבל שהעירוביה וליקוי הצורה הספרותית גורמים פעמים רבות להחליש רושם הדברים". עכ"ל.

ספרו השני של א. ש. ה. על ארץ ישראל המכונה "בארץ המזרח" הופיע בהוצאת "תושיה" (1910) והיה רב כמות. ספר זה בנוי בצורה שקולה וערוכה מקודמו וכמה מהתיאורים שבו על מסעו בארץ ישראל ובארצות הקרובות הם מלאי ענין גם כיום. הוא מדגיש בהקדמתו, כי הוא רואה את מצבו הכלכלי של הישוב בעת ההיא מנקודת ראותו של חובב ציון ולפי "מחשבת הועד האודיסאי", כלומר: מחשבה ציונית קונסטרוקטיבית. הוא מבליט את דעותיו, כי אינו גורס "חלוקה" לא רק במובן הישן אלא גם בכל מובן חדש. אם למשל בעלי מלאכות שביפו נתמכים על-ידי "הועד האודיסאי של חובבי ציון" משום שאינם יודעים את מקצועם, והמתחרה בהם, מומחה במקצועו, מתפרנס בריוות, אין טעם לתמוך בבעלי המלאכה הגרועים שנאחזו ביפו דוקא: "תמיכה כזו שאינה יכולה להעמיד את האדם על רגליו בקראת, "חלוקה". בודאי מעורר מעמד האנשים המלה, אבל-לא פחות ממעמד אחיהם בירושלים, בצפת, בחברון ובטבריה. בעלי מלאכה כאלה אינם מוסיפים ישוב ואין אנחנו רואים תוספת ישוב בזה שאיזה עשרות בעלי מלאכות, שאינם יכולים להתפרנס ממלאכתם שאין צורך בה בארץ, ישבו באחת מערי ארץ ישראל. אדרבה, אלה ישימו רק מעצורים על דרך הישוב".

וכך הוא מסכם את מצב הישוב בעת ההיא: "ארץ אשר מספר תושביה הוא רק לערך שש מאות אלף נפש אשר מהם רק כמאת אלף מתושבי הערים המה, יהודים ונוצרים, אשר מחציתם חיים חיי הסתפקות כמו ילידי הארץ, ורק כחמישים אלף נפש לכל היותר המה תרבותיים, ובעלי צורך, ומהם יש להוציא את כל המנוזרים והאושפזים אשר לישועיים ואשר לשארי כתות הנוצרים כמו המאסקאביה (החצר הרוסי) בירושלים המביאים בעצמם את כל צרכיהם מהחוץ כי המה פטורים ממס הכניסה (מכס). נשאר מספר קטן של אנשים בעלי תרבות אשר החנויות מצפות להם. וכל מיני כתות הנוצרים שבארץ ישראל, שווים בשנאתם הכבושה ליהודים, כי לא יקנו מידי יהודי דבר הנמצא אצל חנוני נוצרי. וגם הערבי לא יקנה מאת היהודי בשעה שמצוי לו אצל אחיו הערבי. ורק היהודי הוא האחד אשר לא יקפיד מלקנות אצל בני שארי האמונות כי זה דבר שלא נאסר עליו מן התורה. ועל כן אין תקוה לעת עתה למסחר

פנים שיתפשט ויתרחב בין היהודים, ורק בהתרחב שוב האדמה על-ידי יהודים אירופאיים יש תקוה גם לו, ומסחר בני ישראל בעיר יפו יהיה לנו לעד כי במידת הצלחת הישוב היהודי סביבה כן הצליח גם הוא וברדת מעמד הישוב ירד גם הוא" (עמ' 180).

אנו רואים איפוא כי הרשברג, ששהה בארץ ט"ו חודש ולמד את המצב המשקי של הישוב באופן מדוקדק, לא ראה תקווה לגידול המסחר בארץ ישראל בלי עליה גדולה ודוקא עליה של יהדות ארצות אירופה המתקדמת. דעה דומה לזו הוא מביע גם ביחס לסיכויי החרושת והתעשיה בארץ בזמן ההוא:

"רק אחר שהתישב מספר גדול מבני ישראל האירופאית התרבותית על אדמתה יש תקוה לחרושת ולאנדוסטריה להתפתח בקרבה כמו שרואים אנחנו בעיר יפו הסמוכה למושבות שביהודה כי מאז התחילו המושבות האלה והמושבה שרונה הגרמנית להוועד בקרבתה הלכה גם היא הלך והתפתח בתרבותה, ובמראה החיצוני ובצרכי תושביה כבר היא דומה לעיר אירופאית" (עמ' 116).

מכיון שהוא רואה כתנאי קודם להתפתחות התעשיה, או ה"עבדנות" בלשונו, קיומו של קהל צרכנים אירופי נרחב, ממילא אין הוא יכול לתלות תקוות מרובות בישויהם של יהודי המזרח התימנים והספרדים, "הצריכים התקדמות והתפתחות רבה עד שיבואו לאותה מדרגה והשקפה על החיים ועל היהדות שבאו אליה אחיהם באירופה. אך לעת עתה יש לייסד מהם, מפלגת פועלים... א. ש. ה. שאינו מתפעל מכמה תכונות של אחינו הספרדים, ולפעמים הוא אף מותח עליהם בקורת חריפה, מוקיר הרבה את התימנים ואומר: "וביחוד אחינו התימנים, אשר ראינום עובדים כל עבודה קשה בירושלים, וכאשר העידו לפנינו גם בני גדרה שהשתמשו בהם לעיבוד הקוניאק, וזריוותם לעבודה הפיקה רצון מאד..." מן הצד השני יודע הרשברג, כי לא תיתכן התפתחות חקלאית נרחבת בלי התפתחות מקבילה של התעשיה והמסחר: "חסרון החרושת והמסחר בארץ הוא גם חסרון גדול להרחבת הישוב על-ידי עבודת האדמה" (עמ' 118). אבל מהנור לו, כי מקבוצות קטנות של בעלי מלאכה וחרושת זעירה לא תצמח הישועה, והוא אומר: "ואם יש בארץ מקום לחרושת, כי אז רק לחרושת גדולה, בית-חרושת לסוכר מקנה-סוכר ולפת וגם בית מטווח צמר-גפן" וכו'. הוא הולך ומסביר שבתנאי הממשל התורכי אין תקוה לפיתוח החרושת, שכן אין השלטון אלא "עומד כצר לה וגם אין בכוחו להגן עליה" מפני התחרות חיצונית. והלא החרושת דרושה בכל ארץ מתוקנת אפילו יש בה חקלאות טובה ומפותחת, כי בימי משבר ינועו האיכרים אל הערים לעבוד בבתי-חרושת. "אפס בבוא היום על עבודת האדמה בארץ ישראל, לרגל סליקת ידי הברון מן הישוב, צריכים יהיו המיזתרים עוזב את הארץ לעולם". ובכלל, דעתו היא שאי אפשר לעשות את היהודים לחקלאים בן לילה, "כאשר נעשה פועלים ובעלי מלאכות שונות, כי אם צריך להנכס, וכל חינוך צריך זמן ומתינות".

אכן חינוך זה והכשרה זו של האנשים, כהכשרת האדמה לחקלאות ועריה לתעשייה, מצריכים זמן והון תועפות. א. ש. הרשברג אינו מתעלם מצרכים אלה שאינם יכולים להופיע בפנקסי החשבונות. "בארץ המזרח" — הוא נוקט לשון הרבה יותר מתונה בנידון זה אחרי עשר שנות שיקולים והרהורים מאשר בספרו הראשון "משפט הישוב", וכה יאמר: — "חלק גדול מהכסף שהוציא הברון על הישוב יצא על צרכי הכשר (ת) הישוב בכלל שאי אפשר להורות באצבע על פרטיותו" (עמ' 110). ולמבקשים חשבונות רבים — הוא עונה: "רבותי, אם חשבונות כספים אתם מבקשים, שבו במקומיכם והיו לחנוונים ולמלווים בריבית, ואם ישוב בארץ ישראל אתם מבקשים, אי אפשר למצוא בתקופתו הראשונה חשבונות כספיים מסודרים בהכנסותיהם וברביתיהם... אל נא תבקשו לאחוז את החבל בשני ראשיו".

כך מדבר האיש, אשר אחד-העם האשימו עם פרסום ספרו הראשון "משפט הישוב", בהפרזה בבקורת מצדו. את געגועיו לארץ הקודש ואת הסיבות שהניעוהו לעלות לארץ ב-1899 מתאר הרשברג ב"דבר אל הקורא":

"ואשתוק בכל עת ללכת אל הארץ, מטרת הרעיון, ולראות בעיני בשר את אשר חזיתי ברוחי. אפס טרדות מסחרי ופרנסת ביתי לא נתנוני להפיק את הפצי זה! והנה בא המשבר הגדול (בשנת תרנ"ט—תר"ס) על מסחר עירנו (עבודת ארג צמר) אשר בו השבר גם מסחרי. ואעזוב את משפחתי ואצא את עירי לנוע בארץ ואבחר את ארץ ישראל משאת נפשי למושבי העראי (עניי הפרטיים לא נתנוני לעשות בה ישיבת קבע) כי אמרתי למצוא בה מלבד הריצוי והפיוס לרגשות הלאומיות ולתשוקתי לידיעות גם את המרגוע הנפשי העייפה ממלחמת הקיום במסחרי ואת המנוחה לגוי העמל עמל של חיי שעה".

מעניין לציין כי הרשברג הדפיס פרקים אחדים של הספר "בארץ המזרח" זמן רב לפני הדפסת הספר כולו, בירחון "המזרח" שהוצא על-ידי ר' זאב יעבץ קרובו, שהשמיט מתוכם דברים רבים שמצא אותם בלתי מתאימים לרוח "המזרחי". זאת מזכיר א. ש. הרשברג בהקדמתו לספר ומוסיף, כי מילא את ההשמטות וגם הוסיף חידושים שנעשו בישוב הישן והחדש בעשר השנים שחלפו ביניהם. לדעתו צריך היה "ארץ המזרח" להופיע לפני "משפט הישוב", ככל אשר תקדם הסתכלות במעשים לפני בקורתם וצירופם, אלא שראה דחיפות יתירה בהופעת "משפט הישוב" משום צורך השעה אשר בו ולפיכך הקדים פרסומו.

בשני הספרים על ארץ ישראל אנו מבחינים בכמה ממעלותיו וליקוריו האופייניים של המחבר: עין בוחנת ובלתי משוחדת, נטיה ליסודיות בניתוח החברתי והכלכלי, בקיאות יתירה בענפי המלאכה והחרושת וביחוד בענף הארג. אבל גם — גישה סובייקטיבית, הזדרזות לחרוץ משפט, סגנון מסורבל, נטיה לאנטיפאטיות אישיות חריפות, לעקשנות ולהתגדרות בדעת יחיד. קיצוניותו היתירה היתה לו לפוקה ולמכשול כל ימיו, והיא שגרמה גם-כן לכך שזולזו

בערך דעותיו ופרסומיו בשטח המעשי של חיי הכלכלה והמשק בארץ ישראל בזמן ההוא. נטיה זו לקיצוניות בולטת ביותר באחד הפרקים, "בארץ המזרח" המוקדש לספרדים (עמ' 397). מצד אחד הוא מודה, כי אצל האשכנזים, "השנאה מקלקלת הרבה את שורת האמת והם המפריזים הרבה על המידה הנכונה בזלזלם בכבוד כל אחיהם הספרדים. בין הספרדים נמצאים הרבה יחידים בעלי צורה המצוינים במידותיהם הטובות ובמעמד מוסרם ואלה המעטים עולים על האשכנזים במתינות ובסבלנות ובהתאמת נימוסיהם החיצוניים הנאים אל פנימיותיהם הטובות".

אבל מצד שני הוא אומר להלן: "לא אכחד את האמת, כי גם אנכי הייתי מבכר הרבה את הספרדים על האשכנזים, לוא מיהרתי להוציא משפט על פי מראה עיני ועל פי מה שנקלט במוחי מידיעות סופרי העתונות העברית. אבל בשבתי הפעם בירושלים כששה ירחים, ובכל ארץ ישראל כשנה וחצי, הספיקה בידי השעה לעמוד על אופיים של המשפחות השתיים האלה בבית ישראל אשר בארץ ישראל ואלמוד לשפוט אחרת" (עמ' 384 ואילך). וכאן באים כמה משפטים חריפים ביותר שאין הצדקה לפרסומם בדפוס משום בחינה, שהרי אם השנאה מקלקלת את השורה אצל הנקומיים ודאי שלא יכירנה מקומה אצל אורח-לשעה, שלא היתה לו סיבה מספקת ללקות בנגע, שהוא עצמו מגנה אותו, כמוכא למעלה. אלא שאף כאן כבכמה מסקנות אחרות על יחסי חברה ואדם, הוא נתפס לסובייקטיביות יתירה ונמהרה זו, ועוד נחזור אל חולשתו זו בדוננו ב"פנקס ביאליסטוק", תעודה חשובה כשלעצמה, שנפגם ערכה לא מעט בשל כך. אף שהיה בו הרבה מן הפולמסן החריף שהתאים למזגו הרתחני, לא היה בו מכשורו של העתונאי ומסגורו המלוטש של סופר מובהק, אך ניסה כוחו גם בזה, ובשנת 1913 יסד עם כמה ידידים את העתון היומי הראשון באידיש בביאליסטוק ("ביאליסטאקער טאגעבלאט", 1913—1914). הוא גם היה בין מיסדיו של "ועד הקהילה" ומייצגם של יהודי העיר לפני השלטונות הגרמניים. אבל עד מהרה משך ידו גם מן העתונאות וגם מן העסקנות ונעשה יושב-אוחל, השוקד אך ורק על מחקריו ההיסטוריים-ארכיאולוגיים.

עמדנו למעלה על תשוקתו הגדולה לכתיבה, תשוקת אמירה שקדמה לידיעה. ככל שנתרבו ידיעותיו האנציקלופדיות כן גברה תשוקתו להעלותן על הכתב. את שנות עיסוקו ב"עבדנות" ראה כאיבוד זמן, וכך יאמר בהקדמתו ב"ספר הארג ותעשיית הארג בתקופת המשנה והתלמוד" (חלק ראשון בסדרת חיי התרבות בישראל, הוצאת שטיבל, תרפ"ד):

"כעשרים שנה במיטב ימי חיי עסקתי בעבדנות. במשך הזמן היו לי תואנות רבות אשר עוררוני להתבונן אל סביבתי הקרובה אל העבדנות העברית שהיה לה התפקיד היותר נכבד בהתפתחות העבדנות של תעשיית הארג הכללית בארצות פולניה ורוסיה ובכל זאת היתה צפויה לכל רוח מצויה ושאינה מצויה

אכן חינוך זה והכשרה זו של האנשים, כהכשרת האדמה לחקלאות ועריה לתעשייה, מצריכים זמן והון תועפות. א. ש. הרשברג אינו מתעלם מצרכים אלה שאינם יכולים להופיע בפנקסי החשבונות. "בארץ המזרח" — הוא נוקט לשון הרבה יותר מתונה בנידון זה אחרי עשר שנות שיקולים והרהורים מאשר בספרו הראשון "משפט הישוב", וכה יאמר: — "חלק גדול מהכסף שהוציא הברון על הישוב יצא על צרכי הכשר (ת) הישוב בכלל שאי אפשר להורות באצבע על פרטיותו" (עמ' 110). ולמבקשים חשבונות רבים — הוא עונה: "רבותי, אם חשבונות כספים אתם מבקשים, שבו במקומיכם והיו לחנוונים ולמלווים בריבית, ואם ישוב בארץ ישראל אתם מבקשים, אי אפשר למצוא בתקופתו הראשונה חשבונות כספיים מסודרים בהכנסותיהם וברביתיהם... אל נא תבקשו לאחוז את החבל בשני ראשיו".

כך מדבר האיש, אשר אחד-העם האשימו עם פרסום ספרו הראשון "משפט הישוב", בהפרזה בבקורת מצדו. את געגועיו לארץ הקודש ואת הסיבות שהניעוהו לעלות לארץ ב-1899 מתאר הרשברג ב"דבר אל הקורא":

"ואשתוק בכל עת ללכת אל הארץ, מטרת הרעיון, ולראות בעיני בשר את אשר חזיתי ברוחי. אפס טרדות מסחרי ופרנסת ביתי לא נתנוני להפיק את הפצי זה! והנה בא המשבר הגדול (בשנת תרנ"ט—תרס"ו) על מסחר עירנו (עבודת ארג צמר) אשר בו השבר גם מסחרי. ואעזוב את משפחתי ואצא את עירי לנוע בארץ ואבחר את ארץ ישראל משאת נפשי למושבי העראי (עניי הפרטיים לא נתנוני לעשות בה ישיבת קבע) כי אמרתי למצוא בה מלבד הריצוי והפיוס לרגשות הלאומיות ולתשוקתי לידיעות גם את המרגוע לנפשי העייפה ממלחמת הקיום במסחרי ואת המנוחה לגוי העמל עמל של חיי שעה".

מעניין לציין כי הרשברג הדפיס פרקים אחדים של הספר "בארץ המזרח" זמן רב לפני הדפסת הספר כולו. בירחון "המזרח" שהוצא על-ידי ר' זאב יעבץ קרובו, שהשמיט מתוכם דברים רבים שמצא אותם בלתי מתאימים לרוח "המזרחי". זאת מזכיר א. ש. הרשברג בהקדמתו לספר ומוסיף, כי מילא את ההשמטות וגם הוסיף חידושים שנעשו בישוב הישן והחדש בעשר השנים שחלפו ביניהם. לדעתו צריך היה "ארץ המזרח" להופיע לפני "משפט הישוב", ככל אשר תקדם הסתכלות במעשים לפני בקורתם וצירופם, אלא שראה דחיפות יתירה בהופעת "משפט הישוב" משום צורך השעה אשר בו ולפיכך הקדים פרסומו.

בשני הספרים על ארץ ישראל אנו מבחינים בכמה ממעלותיו וליקוייו האופייניים של המחבר: עין בוחנת ובלתי משוחדת, נטיה ליסודיות בניתוח החברתי והכלכלי, בקיאות יתירה בענפי המלאכה והחרושת וביחוד בענף הארג. אבל גם — גישה סובייקטיבית, הזדרזות לחרוץ משפט, סגנון מסורבל, נטיה לאנטיפאטיות אישיות חריפות, לעקשנות ולהתגדרות בדעת יחיד. קיצוניותו היתירה היתה לו לפוקה ולמכשול כל ימיו, והיא שגרמה גם-כן לכך שזולזו

בערך דעותיו ופרסומיו בשטח המעשי של חיי הכלכלה והמשק בארץ ישראל בזמן ההוא. נטיה זו לקיצוניות בולטת ביותר באחד הפרקים, "בארץ המזרח" המוקדש לספרדים (עמ' 397). מצד אחד הוא מודה, כי אצל האשכנזים, "השנאה מקלקלת הרבה את שורת האמת והם המפריזים הרבה על המידה הנכונה בזלזלם בכבוד כל אחיהם הספרדים. בין הספרדים נמצאים הרבה יחידים בעלי צורה המצוינים במידותיהם הטובות ובמעמד מוסרם ואלה המעטים עולים על האשכנזים במתינות ובסבלנות ובהתאמת נימוסיהם החיצוניים הנאים אל פנימיותיהם הטובות".

אבל מצד שני הוא אומר להלן: "לא אכחד את האמת, כי גם אנכי הייתי מבכר הרבה את הספרדים על האשכנזים, לוא מיהרתי להוציא משפט על פי מראה עיני ועל פי מה שנקלט במוחי מידיעות סופרי העתונות העברית. אבל בשבתי הפעם בירושלים כששה ירחים, ובכל ארץ ישראל כשנה וחצי, הספיקה בידי השעה לעמוד על אופיים של המשפחות השתיים האלה בבית ישראל אשר בארץ ישראל ואלמוד לשפוט אחרת" (עמ' 384 ואילך). וכאן באים כמה משפטים חריפים ביותר שאין הצדקה לפרסומם בדפוס משום בחינה, שהרי אם השנאה מקלקלת את השורה אצל הנקומיים ודאי שלא יכירנה מקומה אצל אורח-לשעה, שלא היתה לו סיבה מספקת ללקות בנגע, שהוא עצמו מגנה אותו, כמובא למעלה. אלא שאף כאן כבכמה מסקנות אחרות על יחסי חברה ואדם, הוא נתפס לסובייקטיביות יתירה ונמהרה זו, ועוד נחזור אל חולשתו זו בדוננו ב"פנקס ביאליסטוק", תעודה חשובה כשלעצמה, שנפגם ערכה לא מעט בשל כך. אף שהיה בו הרבה מן הפולמסן החריף שהתאים למזגו הרתחני, לא היה בו מכשורו של העתונאי ומסגנונו המלוטש של סופר מובהק, אך ניסה כוחו גם בזה, ובשנת 1913 יסד עם כמה ידידים את העתון היומי הראשון באידיש בביאליסטוק ("ביאליסטאקער טאגעבלאט", 1913—1914). הוא גם היה בין מיסדיו של "ועד הקהילה" ומייצגם של יהודי העיר לפני השלטונות הגרמניים. אבל עד מהרה משך ידו גם מן העתונאות וגם מן העסקנות ונעשה יושב-אוחל, השוקד אך ורק על מחקריו ההיסטוריים-ארכיאולוגיים.

עמדנו למעלה על תשוקתו הגדולה לכתיבה, תשוקת אמירה שקדמה לידיעה. ככל שנתרבו ידיעותיו האנציקלופדיות כן גברה תשוקתו להעלות על הכתב. את שנות עיסוקו ב"עבדנות" ראה כאיבוד זמן, וכך יאמר בהקדמתו ב"ספר הארג ותעשיית הארג בתקופת המשנה והתלמוד" (חלק ראשון בסדרת חיי התרבות בישראל, הוצאת שטיבל, תרפ"ד):

"כעשרים שנה במיטב ימי חיי עסקתי בעבדנות. במשך הזמן היו לי תואנות רבות אשר עוררוני להתבונן אל סביבתי הקרובה אל העבדנות העברית שהיה לה התפקיד היותר נכבד בהתפתחות העבדנות של תעשיית הארג הכללית בארצות פולניה ורוסיה ובכל זאת היתה צפויה לכל רוח מצויה ושאינה מצויה

ומשברים תכופים חוזרים ועוברים עליה מתקופה לתקופה לעשות בה שמות להפיל גם את אדיריה כאילו היתה בנין של קורי עכביש בשעה אשר העבדנות הנכרית החסרה את ההריצות המסחרית העברית, מוסיפה להמשיך את קיומה. אחרי התבוננות ארוכה בחזיון המעציב הזה אמרתי, כי מצאתי את מקורו בחוסר הידיעות הטכניות של העבדנים העברים. לפיכך מצאתי את עצמי מחוייב, בהיותי עבדן של ארג וביתד עם זה יודע את השפה העברית, להמציא להם את הידיעה של תעשית הארג בשפה העברית אשר היתה מובנת אז לחלק גדול מהעבדנים העברים לכל הפחות במקומי" (בביאליסטוק).

הרשברג ניגש לעבודה וראה עיכוב גדול בחוסר מונחים מקצועיים בעברית. הוא שם פניו אל מקורי המשנה והתלמוד, ועד מהרה מצא אוצר בלום של מונחים, וכך נתגלה לנגד עיניו "עולם חדש של חיי תרבות מפותחים בנוגע להלבשה ולתעשייה של צרכי ההלבשה", ומהם הקיש על "כל יתר מקצועות החיים אז". המשבר הכלכלי החמור שעבר אז על עירו וביתו ושהרס את מעמדו החמרי הביא לידי נסיעתו לארץ ולידי חיבור שני הספרים הנ"ל על הישוב הישן והחדש. אך גם בהיותו בארץ לא פסק מלעקוב אחרי המקצוע שעניין אותו כל כך. בירושלים התבונן אל מלאכת האריגה הערבית הנעשית על-ידי היהודים התימנים. הוא ביקר במחלקת האריגה בבית-הספר של כ"ח ושם רשם בעזרת דוד ילין את כל השמות הערביים השאולים והמלאכותיים שהשתמשו בהם לצורך הקניית המקצוע לתלמידים. הוא ראה והנה המקצוע במדרגה נמוכה ביותר, ממש כלפני אלפי שנים, וכאשר יעבדו באריגה ערביי עזה במאות הנולים אשר להם בשיטה פרימיטיבית וללא כל שכלולים. וכך יספר על עבודת חייו בהקדמה ל"ספר הארג".

"בשובי לביתי, שבתי אל עבודתי, אל עבודת החיבור של ספרי, כי אמרתי לרפא בו את בדיקי העבדנות העברית". גם במדור מיוחד ב"הצפירה" בשם "מה יפעל ישראל" שאף והתמיד לעסוק במקצוע זה לאותה המטרה. בינתיים נשאר במצב חמרי מעורער, ויצא ללודו' לנסות את מזלו בעיר תעשית הטכטיל היהודית הגדולה ביותר אחרי ביאליסטוק. לאחר שלא הצליח לקומם הריסות בית-חרושתו. אבל אחרי שנתיים וחצי שב לעירו הראשונה כלעומת שבא. שם נוכח לדעת, כפי שהוא מספר בהקדמתו, כי לא מחוסר ידיעות טכניות נכשלו אחיו, העבדנים אשר בביאליסטוק, וכי החסידים של לודו' שרובם אינם יודעים שפה נכרית הצליחו הרבה יותר מאחיהם הליטאים בעבדנות הארג. לכן הגיע לכלל מסקנה כי גורמים יותר חשובים מידעה טכנית וטרמינולוגיה מדויקת, גורמים חברתיים וכלכליים-מדיניים הם הקובעים והם המעכבים, לכן זנח את רעיון חיבור הספר "יסודי תעשית הארג" וניגש לחבר את ספר המחקר המדעי "הארג ותעשית הארג בתקופת המשנה והתלמוד", כחלק מחיבור גדול על חיי התרבות בישראל באותה תקופה. תמורה זו שחלה בגישתו לנושא ולתפקיד אפיינית לא. ש. הרשברג.

שהתיימר תמיד להיות איש-מעשה ואשר וודאי לא היה מודה, שעצם תשוקת החקר והכתיבה הן שהניעוהו כל ימי חייו לחבר את חיבוריו, שתכליתם לתועלת הרבים לא היתה מבהינה נפשית שלו אלא אמתלה. עם זאת ראוי לציין כמה הופתע אוטוידקט שקדן זה בהתעמקו במקורות המשנה, התלמוד והמדרשים ובחקר חכמת ישראל, בעיקר בלשון הגרמנית, לראות כי — "עם בני ישראל לא היה בתקופת כתבי הקודש, המשנה והתלמוד מתבודד בעמים, בלי כל השפעה חיצונית, כי אם עמד תחת השפעה רצופה של עמי הסביבה הקרובים והרחוקים". ובחקרו את גודל ההשפעה על בשרו ורוחו של העם בתקופות הקדומות, ידע גם להשתאות על הפלא הזה כמה ידע העם לשמור על טהרת גזעו ותרבותו. בהקדמתו ל"ספר הארג ותעשית הארג" הוא מודיע, כי פרי חקירותיו בשטח זה בשם "תולדות התרבות והגזע בישראל" בג' חלקים (לפי שלוש התקופות של כתבי הקודש, הבית השני ותקופת התלמוד) כבר נמצא אצלו רובו בכתובים. בשנת תרע"א נמצא לו מו"ל שהוציא את ספרו "ההלבשה העברית הקדומה" ואמר להוציא את יתר חיבוריו בחמשה כרכים, אלא שהתחרט משום ששוחפיו סרבו לתת ידם לסיכון רב זה שבהוצאת ספרי חוקר עברי שאין עליהם קופצים.

"ספרו: 'ההלבשה העברית הקדומה בתקופת כתבי הקדש' (עם ציורים) יצא בהוצאת 'תושיה' בארשה, 1911, בסידרת 'ביבליותיקה גדולה'. בזאת — אומר הוא בהקדמתו — מילא הבטחה שנתן בהקדמתו לספר 'גאון יהודה וירושלים' לד"ר ש. רובין ('תושיה', וארשה, 1910) לתת ספר מיוחד בדבר ההלבשה העברית בימי כתבי הקודש. אך הוא לא ביקש להצטמצם בהלבשה העברית, כשהיא לעצמה, אלא גם טרח 'לגלות מוצאה ולהתחקות על תולדותיה מבהינת המעמד המוסרי, הרוחני והחמרי של העם'. מטעם זה הכניס לספר גם פרקי החקירה הארכיאולוגית בדבר המשפחה העברית הקדומה שאינם נוגעים לענין ההלבשה אלא באופן כללי. כן הוא דן בענין הצבא, הלבשתו וכלי זינו, ובעניין המבצרים והמלחמה, וכך יצא 'ספר בן ל' פרקים המקיף חלק נכבד של הארכיאולוגיה הקדומה', שראה אותו כמבוא לספרו הגדול תורת הארג וההלבשה בימי המשנה והתלמוד וכהתחלה לחקר הארכיאולוגיה בימי כתבי הקדש בשפה העברית, 'וממנו יראו אחרים למלא אחריו את יתר פרקי המקצוע הזה הנוגע ביחוד לכבוד בני עמנו בעבר, כי עד היום החזיקו בו כמעט רוב חוקרי העמים בלבד, ורובם השתמשו בו למטרה מיוחדת לדלות את מי מעיינו הטחור בשיקוצי כל עמי קדם. חוקרים מקוריים ולא סופרים-מתרגמים צריכים לגשת אל העבודה הנכבדה הזאת, להשיב את כבוד מוצא עמנו המחולל בגוים".

דבריו אלה של א. ש. ה. מעידים על אש-התמיד שבערה בלבו להגן על כבוד העם, תרבותו ומסורתו העצמית ו"לפדותו" מידי חוקרי ה"ביבלקריטיק"

ומשברים תכופים חוזרים ועוברים עליה מתקופה לתקופה לעשות בה שמות להפיל גם את אדיריה כאילו היתה בניה של קורי עכביש בשעה אשר העבדנות הנכרית החסרה את ההריצות המסחרית העברית, מוסיפה להמשיך את קיומה. אחרי התבוננות ארוכה בחזיון המעציב הזה אמרתי, כי מצאתי את מקורו בחוסר הידיעות הטכניות של העבדנים העברים. לפיכך מצאתי את עצמי מחוייב, בהיותי עבדן של ארג וביתד עם זה יודע את השפה העברית, להמציא להם את הידיעה של תעשית הארג בשפה העברית אשר היתה מובנת אז לחלק גדול מהעבדנים העברים לכל הפחות במקומי" (בביאליסטוק).

הרשברג ניגש לעבודה וראה עיכוב גדול בחוסר מונחים מקצועיים בעברית. הוא שם פניו אל מקורי המשנה והתלמוד, ועד מהרה מצא אוצר בלום של מונחים, וכך נתגלה לנגד עיניו "עולם חדש של חיי תרבות מפותחים בנוגע להלבשה ולתעשייה של צרכי ההלבשה", ומהם הקיש על "כל יתר מקצועות החיים אז". המשבר הכלכלי החמור שעבר אז על עירו וביתו ושהרס את מעמדו החמרי הביא לידי נסיעתו לארץ ולידי חיבור שני הספרים הנ"ל על הישוב הישן והחדש. אך גם בהיותו בארץ לא פסק מלעקוב אחרי המקצוע שעניין אותו כל כך. בירושלים התבונן אל מלאכת האריגה הערבית הנעשית על-ידי היהודים התימנים. הוא ביקר במחלקת האריגה בבית-הספר של כ"ח ושם רשם בעזרת דוד ילין את כל השמות הערביים השאולים והמלאכותיים שהשתמשו בהם לצורך הקניית המקצוע לתלמידים. הוא ראה והנה המקצוע במדרגה נמוכה ביותר, ממש כלפני אלפי שנים, וכאשר יעבדו באריגה ערביי עזה במאות הנולים אשר להם בשיטה פרימיטיבית וללא כל שכלולים. וכך יספר על עבודת חייו בהקדמה ל"ספר הארג".

"בשובי לביתי, שבתי אל עבודתי, אל עבודת החיבור של ספרי, כי אמרתי לרפא בו את בדיקי העבדנות העברית". גם במדור מיוחד ב"הצפירה" בשם "מה יפעל ישראל" שאף והתמיד לעסוק במקצוע זה לאותה המטרה. בינתיים נשאר במצב חמרי מעורער, ויצא ללודו' לנסות את מזלו בעיר תעשית הטכסטיל היהודית הגדולה ביותר אחרי ביאליסטוק. לאחר שלא הצליח לקומם הריסות בית-חרושתו. אבל אחרי שנתיים וחצי שב לעירו הראשונה כלעומת שבא. שם נוכח לדעת, כפי שהוא מספר בהקדמתו, כי לא מחוסר ידיעות טכניות נכשלו אחיו, העבדנים אשר בביאליסטוק, וכי החסידים של לודו' שרובם אינם יודעים שפה נכרית הצליחו הרבה יותר מאחיהם הליטאים בעבדנות הארג. לכן הגיע לכלל מסקנה כי גורמים יותר חשובים מידעה טכנית וטרמינולוגיה מדויקת, גורמים חברתיים וכלכליים-מדיניים הם הקובעים והם המעכבים, לכן זנח את רעיון חיבור הספר "יסודי תעשית הארג" וניגש לחבר את ספר המחקר המדעי "הארג ותעשית הארג בתקופת המשנה והתלמוד", כחלק מחיבור גדול על חיי התרבות בישראל באותה תקופה. תמורה זו שחלה בגישתו לנושא ולתפקיד אפיינית לא. ש. הרשברג.

שהתיימר תמיד להיות איש-מעשה ואשר וודאי לא היה מודה, שעצם תשוקת החקר והכתיבה הן שהניעוהו כל ימי חייו לחבר את חיבוריו, שתכליתם לתועלת הרבים לא היתה מבהינה נפשית שלו אלא אמתלה. עם זאת ראוי לציין כמה הופתע אוטוידקט שקדן זה בהתעמקו במקורות המשנה, התלמוד והמדרשים ובחקר חכמת ישראל, בעיקר בלשון הגרמנית, לראות כי — "עם בני ישראל לא היה בתקופת כתבי הקודש, המשנה והתלמוד מתבודד בעמים, בלי כל השפעה חיצונית, כי אם עמד תחת השפעה רצופה של עמי הסביבה הקרובים והרחוקים". ובחקרו את גודל ההשפעה על בשרו ורוחו של העם בתקופות הקדומות, ידע גם להשתאות על הפלא הזה כמה ידע העם לשמור על טהרת גזעו ותרבותו. בהקדמתו ל"ספר הארג ותעשית הארג" הוא מודיע, כי פרי חקירותיו בשטח זה בשם "תולדות התרבות והגזע בישראל" בג' חלקים (לפי שלוש התקופות של כתבי הקודש, הבית השני ותקופת התלמוד) כבר נמצא אצלו רובו בכתובים. בשנת תרע"א נמצא לו מו"ל שהוציא את ספרו "ההלבשה העברית הקדומה" ואמר להוציא את יתר חיבוריו בחמשה כרכים, אלא שהתחרט משום ששוחפיו סרבו לתת ידם לסיכון רב זה שבהוצאת ספרי חוקר עברי שאין עליהם קופצים.

"ספרו: 'ההלבשה העברית הקדומה בתקופת כתבי הקודש' (עם ציורים) יצא בהוצאת 'תושיה' בארשה, 1911, בסדרת 'ביבליותיקה גדולה'. בזאת — אומר הוא בהקדמתו — מילא הבטחה שנתן בהקדמתו לספר 'גאון יהודה וירושלים' לד"ר ש. רובין ('תושיה', וארשה, 1910) לתת ספר מיוחד בדבר ההלבשה העברית בימי כתבי הקודש. אך הוא לא ביקש להצטמצם בהלבשה העברית, כשהיא לעצמה, אלא גם טרח 'לגלות מוצאה ולהתחקות על תולדותיה מבהינת המעמד המוסרי, הרוחני והחמרי של העם'. מטעם זה הכניס לספר גם פרקי החקירה הארכיאולוגית בדבר המשפחה העברית הקדומה שאינם נוגעים לענין ההלבשה אלא באופן כללי. כן הוא דן בענין הצבא, הלבשתו וכלי זינו, ובעניין המבצרים והמלחמה, וכך יצא 'ספר בן ל' פרקים המקיף חלק נכבד של הארכיאולוגיה הקדומה', שראה אותו כמבוא לספרו הגדול תורת הארג וההלבשה בימי המשנה והתלמוד וכהתחלה לחקר הארכיאולוגיה בימי כתבי הקודש בשפה העברית, 'וממנו יראו אחרים למלא אחריו את יתר פרקי המקצוע הזה הנוגע ביחוד לכבוד בני עמנו בעבר, כי עד היום החזיקו בו כמעט רוב חוקרי העמים בלבד, ורובם השתמשו בו למטרה מיוחדת לדלות את מי מעיינו הטחור בשיקוצי כל עמי קדם. חוקרים מקוריים ולא סופרים-מתרגמים צריכים לגשת אל העבודה הנכבדה הזאת, להשיב את כבוד מוצא עמנו המחולל בגוים".

דבריו אלה של א. ש. ה. מעידים על אש-התמיד שבערה בלבו להגן על כבוד העם, תרבותו ומסורתו העצמית ו"לפדותו" מידי חוקרי ה"ביבלקריטיק"

הַנִּכְרִים, שֶׁמֶהֱעוּלָלוּ בַּעֲפֹר אֶת קֶרֶן יִשְׂרָאֵל מִתּוֹךְ מִשְׁפַּט מוֹקֵדִם, וּמֵהֶם — מִתּוֹךְ חוֹסֵר יָדִיעָה וְעִיקוֹם הַכְּתוּבִים וְהַמְקוּרֹת. לֹא מִסִּיבוֹת הַשְּׁקֵפָה דְתִית אֲוֶרְתוֹדוֹכְסִית גָּמַר אֲוֹמֵר לְהִלָּחֵם בִּ"בִּיבֵל קְרִיטִיק", אֲלָא מִתּוֹךְ הַרְגֵּשָׁה לְאוֹמִית עֲזָה וּמִתּוֹךְ קִנְאָה לְכַבּוֹד עִם יִשְׂרָאֵל וְעִבְרוֹ הַמְּפֹאָר. מֵהֵיוֹתוּ רֹאֵה הַשְּׁפָעָה שְׁלִילִית בַּמִּצְרִים וּבַתְּרַבּוּתָהּ, הִרְיָהּ מִדְּגִישׁ בַּסִּפְרוֹ, כִּי "הַשְּׁפָעָה הַמִּצְרִית וְהַכְּנַעֲנִית עַל הַלְבָשֶׁת יִשְׂרָאֵל מַעֲטָה הִיטָה וְאִילּוּ הַשְּׁפָעָה הַבְּבִלִית וְהַבְּבִלִי-אֲשֹׁרִים הִיטָה רַבָּה, וְכִנְרָאָה שֶׁ"הַהֲלָבָשָׁה הַבְּבִלִית הַתְּאִימָה יוֹתֵר בַּשְּׁטוּתָהּ לְרוּחַ יִשְׂרָאֵל וּתְרַבּוּתוֹ כֶּשֶׁם שְׁחֻקֵּי הַצֶּדֶק וְהַמִּשְׁפָּט שֶׁלָּהֶם הַתְּאִימוּ יוֹתֵר לְרוּחַ יִשְׂרָאֵל. לַעֲזוּמָת זֹאת, "הַרְבַּתָּה תוֹרַת מֹשֶׁה לְהַתְּאֵמֶץ לַעֲקוֹר מִלְכָּם (שֶׁל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל) אֶת "תוֹעֵבַת מִצְרַיִם" וְהוֹזִירָתוֹ "וּכְמַעֲשֵׂה אֶרֶץ כְּנָעַן לֹא תַעֲשֶׂה". הוּא מִסְתַּמֵּךְ עַל חֻכְמֵי הַנוֹצְרִים שֶׁל הַזְּמָן הַהוּא. אֲךָ אֵינוֹ חוֹשֵׁשׁ לְחִלּוֹק עֲלֵיהֶם בְּרֹב דְּבָרִים. בְּנִיגוּד לְדַעְתּוֹ שֶׁל וִילְהֵלֵם נֹבֵק, מִחֲבֵר "לְהַרְבּוֹךְ דַּעַר הַבְּרַעַיִשִׁין אֲרִכִּיאלֵאֲגִיעַ" (פְּרִיבֹרֶג וְלִיפְצִיג, 1894) אֵינוֹ גּוֹרֵס שֶׁמִּנְהַג הַקְּבֻרָה בִּישְׂרָאֵל בֹּא לֶשֶׁם "כִּיסוּי הַדָּם", אוֹ מִשּׁוֹם הָאֲמוּנָה שֶׁהַנִּשְׁמוּת שֶׁל הַמֵּתִים תוֹעוֹת. הַקְּבֻרָה, קוֹבֵעַ א. ש. ה., בֹּאָה מִשְׁנֵי טַעֲמִים: לְטַמּוֹן אֶת גּוֹף הָאָדָם שֶׁנִּבְרָא בְּצֶלֶם (בְּרֵא' א' כ"ו) מִפְּנֵי הַטּוֹמָאָה שְׂגוּף הַמֵּת מִטְּמֵא אֶת כָּל הַנוֹגֵעַ בּוֹ.

נֹזְכִיר כֹּאן דּוֹגְמָה אוֹפִיִּינִית שֶׁנִּיָּה לְדַרְכּוֹ הָעֲצֻמִּית שֶׁל הַרְשָׁבֶרֶג בַּחֲקֵר הַמְּקָרָא, הַנִּיתְנָת בְּנִיתוּחַ חֵי הַמִּשְׁפָּחָה בִּימֵי הַתְּנָ"ךְ. הוּא מְבַלִּיט אֶת עֲרֻכָּה הַנִּכְבֵּד שֶׁל הָאִשָּׁה בַּמִּשְׁפָּחָה הָעִבְרִית הַקְּדוּמָה וְקוֹבֵעַ שְׂרִיבּוֹי נָשִׁים הֵיָה בְּנִיגוּד לְרוּחַ הָעַם. רַק בַּמְּקָרָה שֶׁלֹּא יִלְדָה הָאִשָּׁה הָרִאשׁוֹנָה יִלְדִים לְקַחוּ עֲלֶיהָ אִשָּׁה שֶׁנִּיָּה (דְּבָרִים כ"א ט': שְׁמוֹ"א א' ב'). אֲמֵנָם זְכוּתָהּ הַמִּשְׁפָּטִית שֶׁל הָאִשָּׁה נּוֹפֶלֶת מִזוֹ שֶׁל הַבַּעַל, מִטַּעֲמֵי מִטְרַת חֵי הַמִּשְׁפָּחָה. אֲבָל בְּנִידוֹן יַחַס הַבַּעַל לְאִשְׁתּוֹ עוֹלִים חֻקֵּי מֹשֶׁה עַל חֻקֵּי הַמּוֹרָאבִי. אֲמֵנָם, לֹא נִיתְנָה הַרְשׁוּת לְאִשָּׁה לְהִיפְרֹד מִבַּעֲלָהּ (כְּבַחֻקֵּי הַמּוֹרָאבִי) אֲבָל זֶה — בָּשִׁים לֵב לְמִטְרַת חֵי הַמִּשְׁפָּחָה הָעִבְרִית לְפִי תוֹרַת מֹשֶׁה. לַעֲזוּמָת זֹאת אֵין תוֹרַת מֹשֶׁה מִתִּירָה כְּחֻקֵּי הַמּוֹרָאבִי מִסִּירַת אִשָּׁה לְנוֹשֶׂה תְּמוּרַת חוֹב אוֹ עֵבֶדְתָּהּ בַּפֶּרֶךְ, אוֹ שִׁילּוּחָהּ מֵעַל פָּנָיו רַק עַל יְדֵי אֲמִירַת "אֶת לֹא אֲשַׁתִּי", כְּמִקּוּבֵל לְפִי חֻקֵּי הַמּוֹרָאבִי.

כֵּן רָאוּי לִשְׁמֵם לֵב לְדַבְּרֵי בַּעֲנִיִּין טַעֲמֵי הַקְּרִבְנוֹת (עַמ' 8, הַעֲרָה 8) "וְלֹא יִזְבְּחוּ עוֹד זִבְחֵיהֶם לְשַׁעֲרֵי (וִיקְרָא י"ז, ב') וּפִירוּשׁוֹ בַּמִּדְרָשׁ וִי"ר כ"ב): מִשָּׁל לְבֶן מֶלֶךְ שֶׁגָּס לְבוֹ וְהָיָה לְמַד לְאֶכּוֹל בָּשָׂר נִבְלֹת וְטִרְפוֹת, אֲמַר הַמֶּלֶךְ: זֶה יִהְיֶה תְּדִיר עַל שׁוֹלְחָנִי וּמַעֲצָמוֹ הוּא גְדוֹר: כֵּךְ לְפִי שֶׁהָיוּ יִשְׂרָאֵל לְהוֹטִים אַחֲרֵי עִ"ז בַּמִּצְרִים וְהָיוּ מִבִּיאִים קְרִבְנוּתֵיהֶם לְשַׁעֲרֵי, דְּכָתִיב "וְלֹא לְשַׁעֲרֵי"..." אֲמַר הַקֵּב"ה: יִהְיוּ מְקִרְבִּין לְפָנַי בְּכָל עֵת קְרִבְנוּתֵיהֶם בְּאַהֲל מוֹעֵד, וְהֵן נִפְרָשִׁין מֵעִ"ז וְכֵן נִיצוּלִים. וְהֵינּוּ דַּעַת הַרְמַב"ם, בְּמוֹ"ב, ח"ג.

שְׁתֵּי דּוֹגְמָאוֹת אֵלוֹ יֵשׁ בָּהֶן כֹּדִי לְהַקְנוֹת לָנוּ מוֹשָׁג עַל דֶּרֶךְ עֲבוּדָתוֹ, וְאִיזוֹ אֲבִידָה הִיטָה זֶה לְמַדַּע הַמְּקָרָאִי הַיְּהוּדִי שֶׁלֹּא נִשְׁתַּמֵּר כְּתַב־הִיד שֶׁל "מִשְׁפַּט בַּקּוֹרַת

הַמְּקָרָא הַמִּינִית וְסִתִּירוֹתֶיהָ, הָעִבְרִית וְקִיּוּמֶיהָ" בֵּין שָׂאֵר כְּתָבֵי הַמַּחְקָר הַמְּקִיפִים שֶׁלוֹ. פְּרִי עֲבוּדָה שְׁקִדְנִית שֶׁל אַרְבַּעִים שָׁנָה, וְכֵן שֶׁל כְּתָבִי "חֹמֶשׁ לְפִי בִיקוּרַת הַמְּקָרָא הַמִּדְעִית" בְּג' חֻלְקִים.

מֵהֵיוֹת א. ש. ה. תוֹשֵׁב שֶׁל בִּיאָלִיסְטוֹק הַיְּהוּדִית בַּמִּשְׁךְ שָׁשִׁים שָׁנָה וְיוֹתֵר, צָבֵר חוֹמֵר רַב לְתוֹלְדוֹת הַקְּהִילָה הַיְּהוּדִית הַזֹּאת, וּבִשְׁנַת 1935 הָיוּ בִּידוֹ שְׁנֵי כְּרִכִּים שֶׁל "פִּנְקֵס בִּיאָלִיסְטוֹק" כְּתוּבִים בִּיִּדִישׁ, אֲךָ לֹא עֲרוּכִים וּמוֹכְנִים לְדַפּוֹס. בַּהֲקַדְמָתוֹ הוּא מְסַבֵּיר אֶת טַעַם כְּתִיבַת הַסִּפְרִים בִּיִּדִישׁ:

"הוּאִיל וְהָיָה לִי נִסְיוֹן רַע מְאֹד בְּכִתְיַבְתִּי בַּעֲבֵרִית. בְּלִשׁוֹן אַחֲרַת הָיוּ כְּתָבֵי נְדַפְסִים מְזֻמָּן, כִּפִּי שֶׁהַבְּטִיחוּנִי מְלומְדִים יְדוּעֵי שֵׁם הַיְּהוּדִים אֶת חֲשִׁיבוֹתָם וְנִחְצִצוֹתָם לְמַדַּע הַיְּהוּדִי. וְאִילּוּ בַּעֲבֵרִית סִירַב מו"ל יְדוּעַ לְקִיִּים חוּזְהוּ עֲמָדִי לְהַדְפִּיס אֶת יִתֵּר חֻלְקֵי סִפְרֵי "חֵי הַתְּרַבּוּת בִּישְׂרָאֵל". דְּבָרִים אֵלֶּה כְּתָב א. ש. ה. בְּגִיל 75 שָׁנָה. מִרְרִירוֹת הִיתְרָה מוֹבֵנָת לְאוֹר אֲכֻזּבוֹתֶיהָ הַרְבּוֹת וְהַקְשׁוֹת עוֹד לְפָנַי בּוֹא הַשׁוֹאָה, שֶׁהִבִּיאָה כְּלִיָּה עַל עַמֵּל רוּחָהּ, וְאִשָּׁר בָּהּ נִסְפָּה עִם כָּל בֵּית יִשְׂרָאֵל בְּפוֹלִין. וּמִרְרִירוֹת זֶה הָיָה הַסִּיבָה לְכֵךְ, שֶׁהוּא תוֹלָה אֶת "הָאִשָּׁם" בְּלִשׁוֹן הָעִבְרִית. בְּחִיבּוּר "פִּנְקֵס בִּיאָלִיסְטוֹק" שָׁאֵף לְכָתוּב לֹא לְבַד מוֹנוֹגְרַפִּיָּה שֶׁל עִיר וְאֵם בִּישְׂרָאֵל זֶה, אֲלָא בִּיקֵּשׁ לְתַתּ גַּם הָאִרְאָה הִיסְטוֹרִית שֶׁל חֵי הַדָּת, הַחֲנִינּוֹךְ וְהַתְּרַבּוּת שֶׁל הָעִיר וְיוֹשְׁבֵיהָ הַיְּהוּדִים. הוּא הִשְׁתַּמֵּשׁ בַּעֲיָקָר בַּפִּנְקֵס קְהִילַת טִיקֶטִין הָעִתִּיקָה (שְׁבִיאָלִיסְטוֹק הִיטָה פַּעַם שִׁיכַת אֵלֶיהָ, כְּקְהִילָה צַעִירָה וְקִטְנָה מִמֶּנָּה) וּבְחוֹמֵר נִכְרִי, בְּרוֹסִית, פּוֹלִנִּית וְגֵרְמָנִית. לֹא הָיוּ לְבִיאָלִיסְטוֹק פִּנְקֵס קְהֵל, אוֹ פִּנְקֵס חֲבֵרָא קְדִישָׁא, שֶׁאֲפָשֶׁר לְשָׂאוֹב מִמֶּנּוּ חוֹמֵר. אֲבָל הַמַּחְבֵּר נִסְתַּיֵּעַ בְּזִכְרוֹנוֹ, מִתְקוֹפֶת חֵיִים אֲרוּכָה בְּבִיאָלִיסְטוֹק וּבַעֲדוּיוֹת מִפְּנֵי זִקְנִים תוֹשְׁבֵי הָעִיר, בַּהֲקַדְמָתוֹ מִתְאֻנֵּן הַמַּחְבֵּר עַל מִיעוּט הַשּׁוֹקֵדִים עַל כְּתִיבַת תוֹלְדוֹת הַקְּהִילוֹת הַיְּהוּדִית בַּמִּזְרָח אִירוּפָהּ, וּמִבִּיא מְדַבְּרֵי נַחִים סוֹקוֹלוֹב ז"ל (הָעוֹלָם תְּרַצ"ה, ח—ט) בַּעֲנִיִּין גּוֹדֵל חֲשִׁיבוֹתָן שֶׁל עֲבוּדוֹת כָּאֵלוֹ שֶׁהַקְּהִילוֹת מוֹנִיתוֹת אוֹתָן. וְאוֹפִיִּינִי הַדְּבָר: בַּעֲצָם הַיָּמִים שֶׁבָּהֶם הַשְׁלִים א. ש. ה. אֶת שְׁנֵי כְּרִכֵּי "פִּנְקֵס בִּיאָלִיסְטוֹק" נִתְקַל בְּסִילוֹף קֶשֶׁה שֶׁל תוֹלְדוֹת הָעִיר בִּיאָלִיסְטוֹק, עַל כָּל פָּנִים, בְּמִידָה שׁוֹה נּוֹגַע לְחֻלְקֵם שֶׁל הַיְּהוּדִים בְּפִיתוּחַ סַחְרָה וְתַעֲשִׁייתָהּ הַגְּדוֹלָה, תַּעֲשִׁייתָהּ הַטְּכָסְטִיל, בְּמוֹנוֹגְרַפִּיָּה שֶׁל הָעִיר, שֶׁנִּכְתְּבָה עַל יְדֵי פְּרוֹפ. הַנְּרִיק מוֹשְׁצִיֶּצְקִי וְעוֹזִרִי, עֲבוּדָה שֶׁהוֹמֵנָה עַל יְדֵי שְׁלִטוֹנוֹת־הָעִירִיָּה הַפּוֹלִנִּים, שֶׁבַּעֲרִיכְתָּהּ וְנִיסוּחָהּ לֹא הָיָה כְּמַעַט כָּל יָד לַיְּהוּדִים. א. ש. ה. מִצַּטֵּט אֲרוּכּוֹת מְמוֹנוֹגְרַפִּיָּה רִשְׁמִית חֲדָשָׁה זֶה וּמִבִּיא רֵאיוֹת חוֹתְכוֹת שֶׁבְּכָל הַנוֹגַע לַיְּהוּדִי בִּיאָלִיסְטוֹק "הַמַּחְקָר הוּא מֵלֵא טַעוּיוֹת, טַנְדִּנְצִיוִּי וְעוֹזֵן לַיְּהוּדִים". הוּא מְבַלִּיט גַּם כֵּן, מֵה שֶׁהַבִּלִּיט גַּם עוֹרְכּוֹ שֶׁל הָעִתוֹן הַבִּיאָלִיסְטוֹקָאִי "דָּאָס נִיִּיעַ לַעֲבֹן", פֶּסַח קַאפֶּלְאָן ז"ל, שֶׁאֵךְ מִשּׁוֹם כֵּךְ בְּלִבֵּד שֶׁהַמַּסַּחֵר וְהַתַּעֲשִׂיָּה שֶׁל בִּיאָלִיסְטוֹק פּוֹתְחוֹ עַל יְדֵי מַהְגְּרִים־גֵּרְמָנִים וְעַל יְדֵי יְהוּדִים, וְלֹא עַל יְדֵי פּוֹלִנִּים, "הוֹנְחָה הַמַּסַּחֵר וְהַתַּעֲשִׂיָּה כְּלִיל עַל יְדֵי מַחְבֵּר הַמוֹנוֹגְרַפִּיָּה וְעוֹזִרִי, וְמֵה שְׁעוֹבֵד — מֵלֵא טַעוּיוֹת כְּרִימּוֹן".

הַנִּכְרִים, שֶׁמֶחֶם עוֹלְלוּ בַּעֲפֹר אֶת קֶרֶן יִשְׂרָאֵל מִתּוֹךְ מִשְׁפַּט מוֹקֵדִם, וּמֵהֶם — מִתּוֹךְ חוֹסֵר יָדִיעָה וְעִיקוֹם הַכְּתוּבִים וְהַמְקוּרוֹת. לֹא מִסִּיבוֹת הַשְׁקָפָה דְּתִית אוֹרְתוֹדוֹכְסִית גַּמְרָא אֹמֵר לְהִלָּחֵם בְּ"בִיבֵל קְרִיטִיק", אֲלָא מִתּוֹךְ הַרְגֵּשָׁה לְאוֹמִית עֹזָה וּמִתּוֹךְ קִנְאָה לְכַבּוֹד עִם יִשְׂרָאֵל וְעִבְרוֹ הַמְּפֹאָר. מֵהֵיוֹתוֹ רוֹאֵה הַשְּׁפָעָה שְׁלִילִית בַּמִּצְרִים וּבַתְּרַבּוּתָהּ, הִרְיָהּ מִדְּגִישׁ בַּסִּפְרוֹ, כִּי "הַשְּׁפָעָה הַמִּצְרִית וְהַכְּנַעֲנִית עַל הַלְּבָשֶׁת יִשְׂרָאֵל מַעֲטָה הִתְהַלְּלוּ וְאֵילּוּ הַשְּׁפָעָה הַבְּבִלִּים וְהַבְּבִלִּים-אֲשׁוּרִים הִתְהַלְּלוּ רַבָּה, וְכִנְרָאָה שֶׁ"הַלְּבָשָׁה הַבְּבִלִּית הַתְּאִימָה יוֹתֵר בַּשְּׁטוּתָהּ לְרוּחַ יִשְׂרָאֵל וּתְרַבּוּתוֹ כֶּשֶׁם שְׁחֻקֵּי הַצֶּדֶק וְהַמִּשְׁפָּט שֶׁלָּהֶם הַתְּאִימוּ יוֹתֵר לְרוּחַ יִשְׂרָאֵל. לְעֹמֶת זֹאת, "הַרְבַּתָּה תוֹרַת מֹשֶׁה לְהַתְּאֵמֶץ לְעֹקֵר מַלְכָּם (שֶׁל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל) אֶת "תוֹעֵבַת מִצְרִים" וְהוֹזִירָתוֹ "וּכְמַעֲשֵׂה אֶרֶץ כְּנָעַן לֹא תַעֲשׂוּ". הוּא מִסְתַּמֵּךְ עַל חֻמְמֵי הַנוֹצְרִים שֶׁל הַזְּמָן הַהוּא. אֲךָ אֵינוֹ חוֹשֵׁשׁ לְחִלּוֹק עֲלֵיהֶם בְּרֹב דְּבָרִים. בְּנִיגוּד לְדַעְתּוֹ שֶׁל וִילְהֵלֵם נֹבֵק, מַחְבֵּר "לְהַרְבּוֹךְ דַּעַר הַבְּרַעַאֲשֵׁן אֲרִכִּיאלֵאֲגִיעַ" (פְּרִיבּוֹרֵג וְלִיפְצִיג, 1894) אֵינוֹ גּוֹרֵס שֶׁמִּנְהַג הַקְּבֻרָה בְּיִשְׂרָאֵל בֹּא לִשְׁם "כִּיסוּי הַדָּם", אוֹ מִשּׁוֹם הָאֱמוּנָה שֶׁהַנִּשְׁמוּת שֶׁל הַמֵּתִים תוֹעוֹת. הַקְּבֻרָה, קוֹבֵעַ א. ש. ה., בֹּאָה מִשְׁנֵי טַעֲמִים: לְטַמּוֹן אֶת גּוֹף הָאָדָם שֶׁנִּבְרָא בְּצֶלֶם (בְּרֵא' א' כ"ו) מִפְּנֵי הַטּוֹמָאָה שְׂגוּף הַמֵּת מִטְּמֵא אֶת כָּל הַנוֹגֵעַ בּוֹ.

נֹזְכִיר כֹּאן דּוּגְמָה אוֹפִיִּינִית שֶׁנִּיָּה לְדַרְכּוֹ הָעֲצֻמִּית שֶׁל הַרְשָׁבֵרֵג בַּחֲקֵר הַמִּקְרָא, הַנִּתְנֵת בְּנִיתוֹחַ חֵי הַמִּשְׁפָּחָה בִּימֵי הַתְּנָ"ךְ. הוּא מְבַלִּיט אֶת עֲרֻכָּה הַנִּכְבֵּד שֶׁל הָאִשָּׁה בַּמִּשְׁפָּחָה הָעִבְרִית הַקְּדוּמָה וְקוֹבֵעַ שְׂרִיבּוֹי נָשִׁים הֵיךְ בְּנִיגוּד לְרוּחַ הָעָם. רַק בַּמִּקְרָא שֶׁלֹּא יִלְדָה הָאִשָּׁה הָרִאשׁוֹנָה יִלְדִים לְקַחוֹ עֲלֶיהָ אִשָּׁה שֶׁנִּיָּה (דְּבָרִים כ"א ט': שְׁמוֹ"א א' ב'). אֲמֵנָם זְכוּתָהּ הַמִּשְׁפָּטִית שֶׁל הָאִשָּׁה נּוֹפֶלֶת מִזוֹ שֶׁל הַבַּעַל, מִטַּעֲמֵי מִטְרַת חֵי הַמִּשְׁפָּחָה. אֲבָל בְּנִידוֹן יָחַס הַבַּעַל לְאִשְׁתּוֹ עוֹלִים חֻקֵּי מֹשֶׁה עַל חֻקֵּי הַמּוֹרָאבִי. אֲמֵנָם, לֹא נִתְּנָה הַרְשׁוּת לְאִשָּׁה לְהִפְרֹד מִבַּעֲלָהּ (כְּבַחֻקֵּי הַמּוֹרָאבִי) אֲבָל זֶה — בָּשִׁים לֵב לְמִטְרַת חֵי הַמִּשְׁפָּחָה הָעִבְרִית לְפִי תוֹרַת מֹשֶׁה. לְעֹמֶת זֹאת אֵין תוֹרַת מֹשֶׁה מַתִּירָה כְּחֻקֵּי הַמּוֹרָאבִי מִסִּירַת אִשָּׁה לְנוֹשֶׂה תְּמוּרַת חוֹב אוֹ עִבְדָּתָהּ בַּפֶּרֶךְ, אוֹ שִׁילּוּחָהּ מִעַל פָּנָיו רַק עַל יְדֵי אִמִּירַת "אֶת לֹא אֲשַׁתִּי", כְּמִקְוֵב לְפִי חֻקֵּי הַמּוֹרָאבִי.

כֵּן רְאוּי לִשְׁמֵם לֵב לְדַבְּרֵי בַּעֲנִיִּין טַעֲמֵי הַקְּרִבּוּת (עַמ' 8, הַעֲרָה 8) "וְלֹא יִזְבְּחוּ עוֹד זִבְחֵיהֶם לְשַׁעֲרֵי (וִיקְרָא י"ז, ב') וּפִירוּשׁוֹ בַּמִּדְרָשׁ וִי"ר כ"ב): מִשָּׁל לְבֶן מֶלֶךְ שֶׁגָּס לְבוֹ וְהָיָה לְמַד לְאֶכּוֹל בָּשָׂר גְּבִלוֹת וְטִרְפוֹת, אִמֵּר הַמֶּלֶךְ: זֶה יִהְיֶה תְּדִיר עַל שׁוֹלְחָנִי וּמַעֲצָמוֹ הוּא גְּדוֹר; כֵּךְ לְפִי שֶׁהָיוּ יִשְׂרָאֵל לְהוֹטִים אַחֲרֵי עִ"ז בַּמִּצְרִים וְהָיוּ מִבִּיאִים קְרִבּוּתֵיהֶם לְשַׁעֲרֵי, דְּכָתִיב "וְלֹא לְשַׁעֲרֵי"..." אִמֵּר הַקֵּב"ה: יִהְיוּ מִקְרִיבִין לְפָנַי בְּכָל עֵת קְרִבּוּתֵיהֶם בְּאַחַל מוֹעֵד, וְהֵן נִפְרָשִׁין מִעִ"ז וְכֵן נִיצְוִלִים. וְהֵינּוּ דַּעַת הַרְמַב"ם, בְּמוֹ"ב, ח"ג.

שְׁתֵּי דּוּגְמָאוֹת אֵלוֹ יֵשׁ בָּהֶן כֹּדִי לְהַקְנוֹת לָנוּ מוֹשָׁג עַל דֶּרֶךְ עִבְדָּתוֹ, וְאִינוֹ אֲבִידָה הִתְהַלְּלוּ לְמַדַּע הַמִּקְרָאִי הַיְּהוּדִי שֶׁלֹּא נִשְׁתַּמֵּר כְּתִבְהִיד שֶׁל "מִשְׁפַּט בִּקּוּרַת

הַמִּקְרָא הַמִּינִית וְסִתְרֻתֶיהָ, הָעִבְרִית וְקִיּוּמֶיהָ" בֵּין שָׂאֵר כְּתָבֵי הַמַּחְקָר הַמִּקְיָפִים שֶׁלוֹ. פְּרִי עֲבוֹדָה שְׂקִדְנִית שֶׁל אַרְבַּעִים שָׁנָה, וְכֵן שֶׁל כְּתָבִי "חֹמֶשׁ לְפִי בִּיקּוּרַת הַמִּקְרָא הַמִּדְעִית" בְּג' חֻלְקִים.

מֵהֵיוֹת א. ש. ה. תוֹשֵׁב שֶׁל בִּיאָלִיסְטוֹק הַיְּהוּדִית בַּמִּשְׁךְ שָׁשִׁים שָׁנָה וְיוֹתֵר, צִבֵּר חוֹמֵר רַב לְתוֹלְדוֹת הַקְּהִילָה הַיְּהוּדִית הַזֹּאת, וּבִשְׁנַת 1935 הָיוּ בִּידוֹ שְׁנֵי כְּרִכִּים שֶׁל "פִּנְקֵס בִּיאָלִיסְטוֹק" כְּתוּבִים בִּיִּדִישׁ, אֲךָ לֹא עֲרוּכִים וּמוֹכְנִים לְדַפּוֹס. בַּהֲקַדְמָתוֹ הוּא מְסַבֵּיר אֶת טַעֲם כְּתִיבַת הַסִּפְרִים בִּיִּדִישׁ:

"הוֹאִיל וְהָיָה לִי נִסְיוֹן רַע מְאֹד בְּכִתְיַבְתִּי בְּעִבְרִית. בְּלִשׁוֹן אַחֶרֶת הָיוּ כְּתָבֵי נִדְפָסִים מְזֻמָּן, כִּפִּי שֶׁהַבְּטִיחוּנִי מְלומְדִים יְדוּעֵי שֵׁם הַיּוֹדְעִים אֶת חֲשִׁיבוֹתָם וְנִחְצִיצוֹתָם לְמַדַּע הַיְּהוּדִי. וְאֵילּוּ בְּעִבְרִית סִירַב מו"ל יְדוּעַ לְקִיִּים חוֹזְרוֹ עֲמָדִי לְהַדְפִּיס אֶת יִתְרֵי חֻלְקֵי סִפְרִי "חֵי הַתְּרַבּוּת בְּיִשְׂרָאֵל". דְּבָרִים אֵלֶּה כְּתָב א. ש. ה. בְּגִיל 75 שָׁנָה. מִרְרִירוֹת הִתְרָה מוֹבֵנֶת לְאוֹר אֲכֻזּבוֹתֵי הַרְבּוֹת וְהַקְשׁוֹת עוֹד לְפָנַי בּוֹא הַשׁוֹאָה, שֶׁהִבִּיאָה כְּלִיָּה עַל עַמִּל רוּחַ, וְאִשָּׁר בָּהּ נִסְפָּה עִם כָּל בֵּית יִשְׂרָאֵל בְּפוֹלִין. וּמִרְרִירוֹת זֶה הָיָה הַסִּיבָה לְכֵךְ, שֶׁהוּא תוֹלָה אֶת "הָאִשָּׁם" בְּלִשׁוֹן הָעִבְרִית. בְּחִיבּוּר "פִּנְקֵס בִּיאָלִיסְטוֹק" שָׁאֵף לְכָתוּב לֹא לְבַד מוֹנוֹגְרַפִּיָּה שֶׁל עִיר וְאֵם בְּיִשְׂרָאֵל זֶה, אֲלָא בִּיקֵּשׁ לְתַתּ גַּם הָאִרְחָה הִיסְטוֹרִית שֶׁל חֵי הָדָת, הַחִינּוּךְ וְהַתְּרַבּוּת שֶׁל הָעִיר וְיוֹשְׁבֵיהָ הַיְּהוּדִים. הוּא הִשְׁתַּמֵּשׁ בְּעִיקָר בַּפִּנְקֵס קְהִילַת טִיקֶטִין הָעֲתִיקָה (שְׁבִיאָלִיסְטוֹק הִתְהַלְּלוּ פַּעַם שִׁיכַת אֵלֶיהָ, כְּקְהִילָה צַעִירָה וְקִטְנָה מִמֶּנָּה) וּבְחוֹמֵר נִכְרִי, בְּרוֹסִית, פּוֹלִנִּית וְגֵרְמָנִית. לֹא הָיוּ לְבִיאָלִיסְטוֹק פִּנְקֵס קְהֵל, אוֹ פִּנְקֵס חֲבֵרָא קְדִישָׁא, שֶׁאֲפָשֶׁר לְשֹׂאֵב מִמֶּנּוּ חוֹמֵר. אֲבָל הַמַּחְבֵּר נִסְתַּיֵּעַ בְּזִכְרוֹנוֹ, מִתְקוֹפֶת חֵיִים אֲרוּכָה בְּבִיאָלִיסְטוֹק וּבַעֲדוּיוֹת מִפְּנֵי זְקִנִּים תוֹשְׁבֵי הָעִיר, בַּהֲקַדְמָתוֹ מִתְאֻנֵּן הַמַּחְבֵּר עַל מִיעוּט הַשּׁוֹקֵדִים עַל כְּתִיבַת תוֹלְדוֹת הַקְּהִילוֹת הַיְּהוּדִית בַּמִּזְרָח אִירוּפָּה, וּמִבִּיא מְדַבְּרֵי נַחֻם סוֹקוֹלוֹב ז"ל (הָעוֹלָם תְּרַצ"ה, ח—ט) בַּעֲנִיִּין גּוֹדֵל חֲשִׁיבוֹתָן שֶׁל עֲבוֹדוֹת כְּאֵלּוֹ שֶׁהַקְּהִילוֹת מוֹנִיחוֹת אוֹתָן. וְאֹפִיִּינִי הַדְּבָר: בַּעֲצֵם הַיָּמִים שֶׁבָּהֶם הַשְׁלִים א. ש. ה. אֶת שְׁנֵי כְּרִכֵּי "פִּנְקֵס בִּיאָלִיסְטוֹק" נִתְקַל בְּסִילּוֹף קֶשֶׁה שֶׁל תוֹלְדוֹת הָעִיר בִּיאָלִיסְטוֹק, עַל כָּל פָּנִים, בְּמִידָה שׁוֹה נֹגַע לְחֻלְקֵם שֶׁל הַיְּהוּדִים בְּפִיתוֹחַ סַחְרָה וְתַעֲשִׂיתָהּ הַגְּדוֹלָה, תַּעֲשִׂיתָ הַטֶּכְסִטִּיל, בְּמוֹנוֹגְרַפִּיָּה שֶׁל הָעִיר, שֶׁנִּכְתְּבָה עַל יְדֵי פְּרוֹפ. הַנְּרִיק מוֹשְׁצִיֶּצְקִי וְעוֹזִרִי, עֲבוֹדָה שֶׁהוֹמַנָה עַל יְדֵי שְׁלִטוֹנוֹת-הָעִירִיָּה הַפּוֹלִנִּים, שֶׁבְּעִרְכָּתָהּ וְנִסְחוּחָהּ לֹא הָיָה כְּמַעַט כָּל יָד לַיְּהוּדִים. א. ש. ה. מִצַּטֵּט אֲרוּכּוֹת מְמוֹנוֹגְרַפִּיָּה רִשְׁמִית חֲדָשָׁה זֶה וּמִבִּיא רֵאיוֹת חוֹתְכוֹת שֶׁבְּכָל הַנוֹגַע לַיְּהוּדִי בִּיאָלִיסְטוֹק "הַמַּחְקָר הוּא מֵלֵא טַעוּיוֹת, טַנְדִּנְצִיּוֹזִי וְעוֹיִן לַיְּהוּדִים". הוּא מְבַלִּיט גַּם כֵּן, מֵה שֶׁהַבִּלִּיט גַּם עוֹרְכוֹ שֶׁל הָעֵתוֹן הַבִּיאָלִיסְטוֹקָאִי "דָּאָס נִיִּיעַ לְעֵבֶן", פֶּסַח קַאפֶּלְאָן ז"ל, שֶׁאֲךָ מִשּׁוֹם כֵּךְ בְּלִבְד שֶׁהַמַּסְחָר וְהַתְּעִיָּה שֶׁל בִּיאָלִיסְטוֹק פּוֹתָחוּ עַל יְדֵי מַהְגְּרִים-גֵּרְמָנִים וְעַל יְדֵי יְהוּדִים, וְלֹא עַל יְדֵי פּוֹלִנִּים, "הוֹנְחוּ הַמַּסְחָר וְהַתְּעִיָּה כְּלִיל עַל יְדֵי מַחְבֵּר הַמוֹנוֹגְרַפִּיָּה וְעוֹזִרִי, וְמֵה שְׁעוֹבֵד — מֵלֵא טַעוּיוֹת כְּרִימּוֹן".

"פנקס ביאליסטוק" מקיף את תולדות העיר ויהודיה מאמצע המאה השבע-עשרה, למן התעודה הראשונה בפנקס טיקטין על "ביאליסטוק הסמוכה לטיקטין" (שנת תכ"א — 1661) ועד שנות השלושים של המאה הנוכחית. הספר כשלעצמו, יש בו רוב מעלותיהם ומגרעותיהם של שאר כתבי הרשברג, שפירטנום לעיל. ולכשתרצה תמצא פירוט הביקורת עליו בבקרתו הקצרה של אחד העם על ספרו "משפט הישוב". התיאור על תעשיית הטכסטיל הביאליסטוקאית ועל כמה מוסדות חינוכיים וציבוריים — ניכר בו שנכתב על ידי בר הכי, אבל הסגנון מסורבל, הפרטים מרובים, לפעמים ללא נחיצות, ומיבנהו של הספר, כסגנונו, הוא בלתי אחיד, כפי שמעיד עליו עורכו, י. מארק, בשעריהספר, והעיקר: במקום שהוא דן באישים ובמעשים של בני דורו וזמנו, "הריהו לוקה בסובייקטיביות יתרה ובחד-צדדיות". מלבד זאת ניכר בו, בא. ש. ה. שאינו שוכח אף לשעה קלה את השתייכותו למעמד בעלי התעשייה ואת יחסו השלילי לפועלים. מטעם זה כנראה נמנע הוא עצמו מלדון כראוי וביסודיות בתולדות תנועת הפועלים היהודית בביאליסטוק, הישגיהם ומפלגותיהם.

כללו של דבר, אף שאגר בספרו זה חומר רב ערך, מכלל כרוניקה היסטורית יצא פה ושם, אך לכלל יצירה היסטורית שלמה לא הגיע. אף משפטו הקדום כלפי אישים ומוסדות בולט לפעמים במידה שאין לסבלה. ומבחינה זו ניכר בו שלא נתייבשה עליו דעתו אף לעת זקנה ושיבה. ועל כך בודאי יש להצטער, בשים לב לכך שרוב התעודות המובאות בספר שוב אינן בנמצא כיום, וספר זה חייב לשמש מקור יחיד לתולדות עיר ואם בישראל זו.

א. ש. ה. חיבר, כאמור לעיל, עבודת מחקר על ביקורת המקרא היהודית והנוצרית, ובגיל השיבה אף ניגש לחבר ספר על הנבואה והנביאים בישראל. אך כשם שלא שיחק לו מזלו עם אותו מו"ל שפירסם ספרו על "התלבשה העברית הקדומה", ועם עורכים שונים ונכבדים בישראל שסירבו לפרסם עבודותיו ומחקריו, מחשש שמא לא יעניינו את הקורא בן זמנם (אף סגנונו היבש והמסורבל היה לו למפגע), כך לא נתעוררו להציל את כתביו הרבים בעוד מועד ולפרסמם לתועלת הרבים. זמן קצר לפני מלחמת העולם השנייה ביקש הרשברג לעלות לארץ, להשלים את התקנת חיבוריו לדפוס ולפרסמם. אך הקשיים היו מרובים ורשיון העליה לא הושג.

המשורר חיים נחמן ביאליק שביקר אצל הרשברג בביאליסטוק, זמן קצר לפני צאתו לוינה, לניחות אשר מת בו, עיין בכתבי היד ואמר לבתו של הרשברג, כי עליה "לשמור על הכתבים כעל בבת עינה ולסגרם בשבעה מנעולים, כי יש בהם ערך לא רגיל לספרות חכמת ישראל". ביאליק אף הבטיח לדאוג לכך, שהאוניברסיטה העברית בירושלים תפרסם כתביו. אך עם מות המשורר בטל גם סיכויו של הרשברג, ובימי השואה אבדו הכתבים ולא נשאר לפליטה מכתבי

היד הרבים אלא "פנקס ביאליסטוק" שהועבר לאמריקה לפני פרוץ המלחמה, וראה אור בשני חלקים בשנת תש"ט (1949) בניו-יורק בהוצאת "החברה למען תולדות ביאליסטוק". כשפנו בני המשפחה שבאמריקה אל אגודת העתונאים היהודית בפולין, בשנת 1947, ושאלו לגורל כתבי היד של אביהם, קיבלו תשובה זו:

"לבקשתכם התעניינו בירושה הספרותית של א. ש. הרשברג בביאליסטוק. לדאבוננו לא נודעו עקבות כתבי היד שלו, ועל החתום — המזכיר א. זאק, לודז, 26 באוקטובר, 1947".

היו חלוקי דעות ביחס ליום מותו. תחילה הודיעה הסוכנות הטלגרפית היהודית, כי הרשברג נפטר ב־10 במאי 1940. לפי עדותם של יהושע רפפורט ורפאל רייזנר נספה א. ש. הרשברג הישיש יחד עם קדושי ביאליסטוק האחרים אחרי כניסתם השנייה של הגרמנים לעיר. הוא מת מות קדושים בפעולת החיסול של גיטו ב־1943. ברל מארק, יו"ר אגודת הסופרים היהודים בפולין, כתב למשפחה על יומו האחרון של א. ש. הרשברג: "לשאלתכם על גורלו ומותו של ההיסטוריון והסופר היהודי הידוע מביאליסטוק אוכל להודיעכם, כי הוא ניספה בחיסול השני של גיטו ביאליסטוק ב־17 או ב־18 באוגוסט 1943. הוא הוצא על-ידי המשטרה היהודית יחד עם בתו ועם מזכיר הקהילה היהודית בכרך. הוא התנהג בגאון והשיב בחריפות לנוגשו, קלגס גרמני שניסה להכותו. באמצע הרחוב נפל תחתיו. תמכו בו בזרועותיו והוליכוהו אל קרון המות. בגיטו דר בדירתו הישנה ברחוב גומינר. כתביו העצומים וכתבי היד שלו אבדו לצערנו".

ביבליוגרפיה *

- א. "משפט הישוב החדש בארץ-ישראל", ווילנה, תרס"א, קפ"ז עמודים.
- ב. "טפוסים מעסקני חובבי ציון הראשונים", "המאסף", תרס"ג, עמ' 102—123.
- ג. "הצמר והפשתה בימי המשנה והתלמוד", "הקדם", כרך ב', פטרבורג, תרס"ז, חוב' ג—ד, עמ' 1—24.
- ד. "הבורסאות בימי המשנה והתלמוד", "הקדם", כרך ג', פטרבורג, תרס"ט.
- ה. "ההשתלשלות ההיסטורית של רעיון תחית הלשון העברית, הוצאת "עבריה", אודיסה, תרס"ט, ט"ז עמודים.
- ו. בארץ המזרח, בשני חלקים, נדפסו כהוספה ל"הזמן", ווילנה, תר"ע. רכ"ה עמודים.

* לפי הרשימה הביבליוגרפית של ישראל היילפרין ב"תקופתנו"

וב"פנקס ביאליסטוק" הנ"ל.

"פנקס ביאליסטוק" מקיף את תולדות העיר ויהודיה מאמצע המאה השבע-עשרה, למן התעודה הראשונה בפנקס טיקטין על "ביאליסטוק הסמוכה לטיקטין" (שנת תכ"א — 1661) ועד שנות השלושים של המאה הנוכחית. הספר כשלעצמו, יש בו רוב מעלותיהם ומגרעותיהם של שאר כתבי הרשברג, שפירטנום לעיל. ולכשתרצה תמצא פירוט הביקורת עליו בבקרתו הקצרה של אחד העם על ספרו "משפט הישוב". התיאור על תעשיית הטכסטיל הביאליסטוקאית ועל כמה מוסדות חינוכיים וציבוריים — ניכר בו שנכתב על ידי בר הכי, אבל הסגנון מסורבל, הפרטים מרובים, לפעמים ללא נחיצות, ומיבנהו של הספר, כסגנונו, הוא בלתי אחיד, כפי שמעיד עליו עורכו, י. מארק, בשעריהספר, והעיקר: במקום שהוא דן באישים ובמעשים של בני דורו וזמנו, "הריהו לוקה בסובייקטיביות יתרה ובחד-צדדיות". מלבד זאת ניכר בו, בא. ש. ה. שאינו שוכח אף לשעה קלה את השתייכותו למעמד בעלי התעשייה ואת יחסו השלילי לפועלים. מטעם זה כנראה נמנע הוא עצמו מלדון כראוי וביסודיות בתולדות תנועת הפועלים היהודית בביאליסטוק, הישגיהם ומפלגותיהם.

כללו של דבר, אף שאגר בספרו זה חומר רב ערך, מכלל כרוניקה היסטורית יצא פה ושם, אך לכלל יצירה היסטורית שלמה לא הגיע. אף משפטו הקדום כלפי אישים ומוסדות בולט לפעמים במידה שאין לסבלת. ומבחינה זו ניכר בו שלא נתייבשה עליו דעתו אף לעת זקנה ושיבה. ועל כך בודאי יש להצטער, בשים לב לכך שרוב התעודות המובאות בספר שוב אינן בנמצא כיום, וספר זה חייב לשמש מקור יחיד לתולדות עיר ואם בישראל זו.

א. ש. ה. חיבר, כאמור לעיל, עבודת מחקר על ביקורת המקרא היהודית והנוצרית, ובגיל השיבה אף ניגש לחבר ספר על הנבואה והנביאים בישראל. אך כשם שלא שיחק לו מזלו עם אותו מו"ל שפירסם ספרו על "התלבושה העברית הקדומה", ועם עורכים שונים ונכבדים בישראל שסירבו לפרסם עבודותיו ומחקריו, מחשש שמא לא יעניינו את הקורא בן זמנם (אף סגנונו היבש והמסורבל היה לו למפגע), כך לא נתעוררו להציל את כתביו הרבים בעוד מועד ולפרסמם לתועלת הרבים. זמן קצר לפני מלחמת העולם השנייה ביקש הרשברג לעלות לארץ, להשלים את התקנת חיבוריו לדפוס ולפרסמם. אך הקשיים היו מרובים ורשיון העליה לא הושג.

המשורר חיים נחמן ביאליק שביקר אצל הרשברג בביאליסטוק, זמן קצר לפני צאתו לוינה, לניתוח אשר מת בו, עיין בכתבי היד ואמר לבתו של הרשברג, כי עליה "לשמור על הכתבים כעל בבת עינה ולסגרם בשבעה מנעולים, כי יש בהם ערך לא רגיל לספרות חכמת ישראל". ביאליק אף הבטיח לדאוג לכך, שהאוניברסיטה העברית בירושלים תפרסם כתביו. אך עם מות המשורר בטל גם סיכויו של הרשברג, ובימי השואה אבדו הכתבים ולא נשאר לפליטה מכתבי

היד הרבים אלא "פנקס ביאליסטוק" שהועבר לאמריקה לפני פרוץ המלחמה. וראה אור בשני חלקים בשנת תש"ט (1949) בניו-יורק בהוצאת "החברה למען תולדות ביאליסטוק". כשפנו בני המשפחה שבאמריקה אל אגודת העתונאים היהודית בפולין, בשנת 1947, ושאלו לגורל כתבי היד של אביהם, קיבלו תשובה זו:

"לבקשתכם התעניינו בירושה הספרותית של א. ש. הרשברג בביאליסטוק. לדאבוננו לא נודעו עקבות כתבי היד שלו, ועל החתום — המזכיר א. זאק, לודז, 26 באוקטובר, 1947".

היו חלוקי דעות ביחס ליום מותו. תחילה הודיעה הסוכנות הטלגרפית היהודית, כי הרשברג נפטר ב־10 במאי 1940. לפי עדותם של יהושע רפפורט ורפאל רייזנר נספה א. ש. הרשברג הישיש יחד עם קדושי ביאליסטוק האחרים אחרי כניסתם השנייה של הגרמנים לעיר. הוא מת מות קדושים בפעולת החיסול של הגיטו ב־1943. ברל מארק, יו"ר אגודת הסופרים היהודים בפולין, כתב למשפחה על יומו האחרון של א. ש. הרשברג: "לשאלתכם על גורלו ומותו של ההיסטוריון והסופר היהודי הידוע מביאליסטוק אוכל להודיעכם, כי הוא נספה בחיסול השני של גיטו ביאליסטוק ב־17 או ב־18 באוגוסט 1943. הוא הוצא על-ידי המשטרה היהודית יחד עם בתו ועם מזכיר הקהילה היהודית בכרך. הוא התנהג בגאון והשיב בחריפות לנוגשו, קלגס גרמני שניסה להכותו. באמצע הרחוב נפל תחתיו. תמכו בו בזרועותיו והוליכוהו אל קרון המות. בגיטו דר בדירתו הישנה ברחוב גומינר. כתביו העצומים וכתבי היד שלו אבדו לצערנו".

ביבליוגרפיה *

- א. "משפט הישוב החדש בארץ-ישראל", ווילנה, תרס"א, קפ"ז עמודים.
- ב. "טפוסים מעסקני חובבי ציון הראשונים", "המאסף", תרס"ג, עמ' 102—123.
- ג. "הצמר והפשתה בימי המשנה והתלמוד", "הקדם", כרך ב', פטרבורג, תרס"ג, חוב' ג—ד, עמ' 1—24.
- ד. "הבורסאות בימי המשנה והתלמוד", "הקדם", כרך ג', פטרבורג, תרס"ט.
- ה. "ההשתלשלות ההיסטורית של רעיון תחית הלשון העברית, הוצאת "עבריה", אודיסה, תרס"ט, ט"ז עמודים.
- ו. בארץ המזרח, בשני חלקים, נדפסו כהוספה ל"הזמן", ווילנה, תר"ע. רכ"ה עמודים.

(*) לפי הרשימה הביבליוגרפית של ישראל היילפרין ב"תקופתנו" וב"פנקס ביאליסטוק" הנ"ל.

(דער ערשטער טייל איז פריער געדרוקט געווען אין חודש-שריפט המורה, תרס"ד, און עטלעכע פראגעמענטן אין העולם און המליץ).

ז. מבוא והערות לספר „גאון יהודה וירושלים“ מאת ד"ר שלמה רובין, ווארשה תר"צ. עמ' 1—12 און 113—122.

ח. „ההלבשה העברית הקדומה“, הקירה בארכיאולוגיה העברית בתקופת כתבי הקדש הוצאת תושיה, ווארשע, תרע"א, קצ"ג עמודים.

ט. „יפיה והתיפותה של האשה בזמן התלמוד“, „העתיד“, ספר ד', ברלין, תרע"ב, עמ' 1—53. דבר אל העם העברי על אוצר הספרים בירושלים, מיוחס לד"ר יוסף חזנוביץ.

י. עם הקדמה וביאוראפיה מפורטת, ווארשה, תרע"ג, כ"ה עמודים.

יא. „מנהגי האירוסין והנשואין בזמן התלמוד“, העתיד, ברלין, תרע"ג, עמ' 75—105. יב. „מקומות המרפא בארץ ישראל ומנהגי החיים העבריים בהם בתקופת הבית השני והתלמוד“, התקופה, כרך ו', תר"פ, ע' 216—245.

יג. „התגלית של האפיפונין ביב ובסוגה“, „התקופה“, כרך ח', תרפ"א, עמ' 339—368. יד. „תנועת ההתגיירות הגדולה בתקופת הבית השני“, „התקופה“, ספר י"ב, עמ' 129—148; ספר י"ג 189—210.

טז. „העסה, מהותה ותולדותיה“, הדביר, ספר ב', תרפ"ג, ע' 92—100.

טז. „שני נביאי סבלנות הדת“ (יונה ואליהו), „הדואר“, שנה ג', גל' ד', ה', ו'.

יז. חיי התרבות בישראל בתקופת המשנה והתלמוד, חלק ראשון: הארג ותעשית הארג, הוצאת א. י. שטיבל, ווארשה, תרפ"ד, שכ"ח עמודים עם ציורים.

יח. שמות העצם הפרטיים העבריים בתקופות הקדומות, „התקופה“, ספר כ"ב, תרפ"ד עמ' 256—289; ספר כ"ה, תרפ"ט, עמ' 379—414.

יט. „לתולדות השבטים העבריים הקדומים“, העולם, 1925, גל' יד, טו, טז, יז, יח.

כ. „הטלית של ת"ח“, „העולם“, 1925, גל' מ'.

י. נ. שמחוני

הד"ר שמחוני הצעיר היה ידוע ומפורסם בעולם מדעי היהדות כזקן שקנה חכמה. ברם עד שהספיק לאגור את פרי חכמתו ולסדר את משנתו בספרים וכרכים כנהוג אצל חכמים מסוג זה פגע בו מלאך המות בראשית ימי בינתו, ועבודת חייו נפסקה בתחלתה. וכך אתרע לו מזלו של מלומד גדול זה בחשבון חכמותיו. פרסומיו באופן יחסי מועטים, מספר הישגיו המדעיים אינו רב וסכום עבודותיו הספרותיות אינו גדול ביותר. לעומת זה חשוב חשבונם מצד האיכות. כל מה שידע האיש — וידיעותיו היו עצומות גם מצד חכמות — ידע בתכלית השלמות, כל מה שהבין הבין הבנה גמורה וכל מה שהסביר הסביר הסברה מופתית. לא זכה לכמות מרובה, אבל זכה וזיכה את הרבים באיכות חודרת ומתוקבתת, בחינת שופרא דשופרא בפועל ובכח. בפועל: המאמרים, המסות, המחקרים, המבואות, הרשימות והתרגומים שהשאיר אחריו בדפוס. ובכח: החיבורים רחבי הממדים שעתיד היה לכתב אלמלא לא חתפהו המות בדמי ימיו. ויגיעתו, דיקנותו ודאגתו לשלמות מוחלטת היו בעוכריו של שמחוני החוקר. כל ימיו היה לומד ומתכוון לקראת יצירות מדעיות-ספרותיות וכל מה שהרבה לחקור ולדעת כאילו גבר בו הרגש שעדיין אין הוא מוכן כראוי להתחיל באותה העבודה אליה היה נכסף בחביון נפשו.

קשה לקבוע את מקצועו המיוחד של שמחוני. הוא היה בן-בית בכמה ממקצועותיה של חכמת ישראל. ואילו היה מאריך ימים ודאי היו יוצאים מתחת עטו מחקרים מקיפים בהיסטוריה, ארכאולוגיה, חקר הלשון, פילוסופיה, בקרת ספרותית, דמויות מונוגרפיות ועוד ועוד. „אין אנו משערים — אומר עליו אחד ממספידיו — אלא יודעים בבירור גמור שאלמלא נקטף חכם וחוקר זה בעצם ימיו היה כמעין נובע ומימיו היו פרים ורבים ומרוים את אדמתנו המדעית.“¹ בין מקורביו היה שמחוני ידוע כאנציקלופדיה חיה, ובין קוראיו היתה נודעת לו חבה נוספת על שום סגנונו השקוף, לשונו המדויקת ומחשבתו הצלולה. ועל כולם בולטת מתוך כל כתביו של שמחוני אהבה עזה ליהדות ומדעיה, וכשהלך האיש לעולמו באסרו חג של שבועות תרפ"ה בברלין נתאבלה עליו חכמת ישראל ונושאה בכל ארצות פזוריהם.

(1) ציונים, ברלין תרפ"ט, עמוד 10, במאמרו של ש. ברנפלד.

(דער ערשטער טייל איז פריער געדרוקט געווען אין חודש־שריפט המזרח, תרס"ד, און עטלעכע פראגמענטן אין העולם און המליץ).

ז. מבוא והערות לספר „גאון יהודה וירושלים“ מאת ד"ר שלמה רובין, ווארשה תר"צ, עמ' 1—12 און 113—122.

ח. „ההלבשה העברית הקדומה“, הקירה בארכיאולוגיה העברית בתקופת כתבי הקדש הוצאת תושיה, ווארשע, תרע"א, קצ"ג עמודים.

ט. „יפיה והתיפות של האשה בזמן התלמוד“, „העתיד“, ספר ד', ברלין, תרע"ב, עמ' 1—53.
י. דבר אל העם העברי על אוצר הספרים בירושלים, מיוחס לד"ר יוסף חנוכיץ, עם הקדמה וביאוראפיה מפורטת, ווארשה, תרע"ג, כ"ה עמודים.

יא. „מנהגי האירוסין והנשואין בזמן התלמוד“, העתיד, ברלין, תרע"ג, עמ' 75—105.
יב. „מקומות המרפא בארץ ישראל ומנהגי החיים העבריים בהם בתקופת הבית השני והתלמוד“, התקופה, כרך ו', תר"פ, ע' 216—245.

יג. „התגלית של האפיפונין ביב ובסוגה“, „התקופה“, כרך ח', תרפ"א, עמ' 339—368.
יד. „תנועת ההתגירות הגדולה בתקופת הבית השני“, „התקופה“, ספר י"ב, עמ' 129—148; ספר י"ג 189—210.

טז. „העסה, מהותה ותולדותיה“, הדביר, ספר ב', תרפ"ג, ע' 92—100.

טז. „שני נביאי סבלנות הדת“ (יונה ואליהו), „הדואר“, שנה ג', גל' ד', ה', ו'.

יז. חיי התרבות בישראל בתקופת המשנה והתלמוד, חלק ראשון: הארג ותעשיית הארג, הוצאת א. י. שטיבל, ווארשה, תרפ"ד, שכ"ח עמודים עם ציורים.

יח. שמות העצם הפרטיים העבריים בתקופות הקדומות, „התקופה“, ספר כ"ב, תרפ"ד עמ' 256—289; ספר כ"ה, תרפ"ט, עמ' 379—414.

יט. „לתולדות השבטים העבריים הקדומים“, העולם, 1925, גל' יד, טו, טז, יז, יח.

כ. „הטלית של ת"ח“, „העולם“, 1925, גל' מ'.

י. נ. שמחוני

הד"ר שמחוני הצעיר היה ידוע ומפורסם בעולם מדעי היהדות כזקן שקנה חכמה. ברם עד שהספיק לאגור את פרי חכמתו ולסדר את משנתו בספרים וכרכים כנהוג אצל חכמים מסוג זה פגע בו מלאך המות בראשית ימי בינתו, ועבודת חייו נפסקה בתחלתה. וכך אתרע לו מזלו של מלומד גדול זה בחשבון חכמותיו. פרסומיו באופן יחסי מועטים, מספר הישגיו המדעיים אינו רב וסכום עבודותיו הספרותיות אינו גדול ביותר. לעומת זה חשוב חשבונם מצד האיכות. כל מה שידע האיש — וידיעותיו היו עצומות גם מצד חכמות — ידע בתכלית השלמות, כל מה שהבין הבין הבנה גמורה וכל מה שהסביר הסביר הסברה מופתית. לא זכה לכמות מרובה, אבל זכה וזיכה את הרבים באיכות חודרת ומתוקבתת, בחינת שופרא דשופרא בפועל ובכח. בפועל: המאמרים, המסות, המחקרים, המבואות, הרשימות והתרגומים שהשאיר אחריו בדפוס. ובכח: החיבורים רחבי הממדים שעתיד היה לכתב אלמלא לא חתפהו המות בדמי ימיו. ויגיעתו, דיקנותו ודאגתו לשלמות מוחלטת היו בעוכריו של שמחוני החוקר. כל ימיו היה לומד ומתכונן לקראת יצירות מדעיות־ספרותיות וכל מה שהרבה לחקור ולדעת כאילו גבר בו הרגש שעדיין אין הוא מוכן כראוי להתחיל באותה העבודה אליה היה נכסף בחביון נפשו.

קשה לקבוע את מקצועו המיוחד של שמחוני. הוא היה בן־בית בכמה ממקצועותיה של חכמת ישראל. ואילו היה מאריך ימים ודאי היו יוצאים מתחת עטו מחקרים מקיפים בהיסטוריה, ארכאולוגיה, חקר הלשון, פילוסופיה, בקרת ספרותית, דמויות מונוגרפיות ועוד ועוד. „אין אנו משערים — אומר עליו אחד ממספידיו — „אלא יודעים בבירור גמור שאלמלא נקטף חכם וחוקר זה בעצם ימיו היה כמעין נובע ומימיו היו פרים ורבים ומרוים את אדמתנו המדעית.“¹⁾ בין מקורביו היה שמחוני ידוע כאנציקלופדיה חיה, ובין קוראיו היתה נודעת לו חבה נוספת על שום סגנונו השקוף, לשונו המדויקת ומחשבתו הצלולה. ועל כולם בולטת מתוך כל כתביו של שמחוני אהבה עזה ליהדות ומדעיה, וכשהלך האיש לעולמו באסרו חג של שבועות תרפ"ה בברלין נתאבלה עליו חכמת ישראל ונושאה בכל ארצות פזוריהם.

(1) ציונים, ברלין תרפ"ט, עמוד 10, במאמרו של ש. ברנפלד.

יעקב נפתלי שמחובין היה יליד סלוצק (רוסיה) ובן למשפחה של תלמידי חכמים ואצילי הרוח. בשנת ה'ג' לחייו מת עליו אביו וב' 1898 יצא עם אמו למינסק לגור שם. שם קבל חינוך שלם במקצועות היהדות והשכלה כללית. ב' 1903 היה מוכן לבחינת בגרות, אולם היות והבחינה נקבעה בשבת לא רצה האברך להשתתף בה. בשנת 1906 יצא שמחובין לפטרסבורג ושם קבל תעודת בגרות. אז נסע ללייפציג ללמוד שם באוניברסיטה. מאמרו העברי הראשון נתפרסם בשנת 1912 ב"העברי החדש" שיצא בשוויצריה בעריכת יעקב כהן. שם המאמר היה "ר' יהודה הלוי בתור משורר לאומי" ובו נתגלה מיד כשרונו המחקרי והספרותי של המחבר הצעיר. באותה השנה פרסם שמחובין עוד מאמר על "יחזקאל הנביא" ב"העתיד" של ש"י הורוויץ (כרך ב'). ב' 1914 הוכתר שמחובין בתואר דוקטור על סמך עבודתו בשם "לחקר ההרצאות של הסופרים הערביים על דבר הכוזרים". מאז ואילך היו מאמריו של שמחובין מופיעים בכל כתבי העת העבריים החשובים בעולם.

בשנות מלחמת העולם הראשונה ישב שמחובין בלודז (פולניה) ושמש בהוראה בגמנסיה העברית. את שנותיו האחרונות בלה בברלין ובסוף ימיו עבד בהתמדה יתירה במערכת האנציקלופדיה הישראלית "אשכול" בעברית וגרמנית. בשנת תרפ"ט יצא לאור מטעם הוצאת "אשכול" קובץ לזכרו של הד"ר שמחובין ז"ל בשם "ציונים". בשער הספר נאמר בין השאר: "יעקב נפתלי שמחובין ז"ל עבד... מתוך רצון כביר ויכולת מפליאה עד יומו האחרון. פטירתו היא אבדה שאין לה תשלומים למדע העברי בכלל ולאנציקלופדיה הישראלית בפרט".

בן ארבעים ושתים היה במותו.

עיקר עיונו של שמחובין הוא בעבר ההיסטורי של עם ישראל. כפי הנראה קנן בקרבו הרעיון לחבר בעברית מחקר מקיף ושלם על תולדות היהודים מראשיתם עד ימיו בממדי גרץ ודובנוב. אולם, כאמור לא אסתיע מילתא והמחבר הספיק להוציא מתחת ידו רק "ספר עזר למורים, למתלמידים ולתלמידי המחלקות העליונות של בתי ספר תיכוניים" בשלשה כרכים מצומצמים, עד סוף תקופת הגאונים (ברלין, הוצאת מוריה תרפ"ח: מהדורות חדשות בתל-אביב הוצאת "דביר" תרצ"ה, תרצ"ו). וגם חיבור זה לא נכתב במחשבה תחילה כי אם במקרה. ובה יספר המחבר: "בשנת תרע"ז פנה אלי העסקן הידוע במקצוע החינוך הלאומי, הד"ר מ. ז. ברודא מלודז, בהצעה לסדר ספר-לימוד לדברי ימי ישראל בשביל תלמידי המחלקות העליונות בבתי-הספר הלאומיים התיכוניים. הדבר היה אז — כמו עכשיו — צורך שעה גדול, ועל כן נגשתי אל העבודה בוזירות, ובזמן קצר גמרתי את החלק הראשון דברי ימי ישראל בתקופה המדינית עד חורבן בית שני) ופתחתי בכתיבת החלק השני (מן חורבן בית-שני עד גלות ספרד)... במשך שלש שנים שלימדתי דברי ימי ישראל בבית-הספר הנזכר הרביתי לשנות בגוף הספר על יסוד נסיון ההוראה עד שקבל את צורתו שלפנינו. אמנם בעקרו

נועד הספר הזה להיות לעזר למורים ותלמידים בשעורי דברי-ימי-ישראל, אך מכל מקום התכוונתי להכשירו לצרכי קוראים סתם...⁽²⁾ אכן אין ספרו של שמחובין קיצור גרידא וסיכום של דברים משל אחרים כרגיל בספרי לימוד. כי אם עבודה מקורית תמציתית המעידה על חוש מפותח של היסטוריון היודע את תפקידו ומלאכתו, הן בשטח פענוח התעודות והעובדות הן בשטח הצעת החומר והסגנון. כבר אמרו: ראוי היה שמחובין שתנתן לנו היסטוריה יהודית על ידו בלבוש עברי כמדיהם של גדולי ההיסטוריונים בלועזית. הוא היה קרוב ומצוי ממש אצל כל המקורות הפנימיים והחיצוניים ללשונוותיהם השונות ושאיתו היתה לדלות מתוכם את האמת לאמתה ללא משפט קדום וללא כונה אידיאולוגית משל עצמו או משל מוסדות ואישים שעבד במחיצתם.

שיטת המחקר מוסברת בהקדמתו, וזו לשונו: "רבים מכותבי ספרי לימוד לדברי ימי ישראל נהגו לזלזל בהיסטוריה המדינית (הפוליטית) העתיקה שלנו, מפני שלא רצו לחזור על ספרי כתבי-הקדש או יראו לשנות אחריהם. זהו פגם גדול, שבקשתי לרחוק ממנו. אחרי סקירה כללית ומצומצמת על מקורות דברי ימי ישראל הלאומיים והזרים, השתדלתי לקבוע את מקור עמנו בקרב הגויים הקרובים לו בגזע, בתרבות ובמעמד ההיסטורי, ואחרי כן נסיתי להעביר את דברי ימי ישראל המדיניים, על פי תמצית ספרי המקרא בהסברה פרגמטית ולהוסיף על דברי המקרא ממסקנות המקורות המצריים, הבבליים, האשוריים, ועוד. ובתקופה שאחרי חתימת כתבי-הקדש עשיתי זאת על יסוד המקור היחידי — דברי יוסיפוס פלביוס — ולא הסחתי את דעתי מן הזכרונות ההיסטוריים שבספרות התלמודית ובדברי סופרי העמים. לא רציתי לדלג על שום מאורע היסטורי חשוב שיש בו ענין לתלמיד או לקורא... אבל חשובה עוד יותר מן ההיסטוריה המדינית של עם ישראל היא ההיסטוריה הרוחנית שלו, תולדות אמונתו והשפעתה על היחידים ועל הרבים, התפתחות הדעות והשקפת-עולם ושלשלת יצירתו הספרותית, כל הערכים הגדולים שעשו אותו לאור גוים ושגלו עמו לכל מקום שגלה..."⁽³⁾

מענינת גם עמדתו של שמחובין לגבי מקומות ידועים בדברי הימים שחסרות עליהם תעודות, ועל החוקר למלא את החסר. "בדברי ימי קדומים — הוא אומר — נמצא פעם בפעם חלל ריק, שהדמיון המדעי סותר אותו בהשערה קרובה לשכל. במקומות אחדים בספרי לא נמנעתי גם אני מדבר זה: יש שקבלתי השערות אחד המחברים שהשתמשתי בספריהם ויש אשר הבאתי ההשערה על דעת עצמי. רוב כותבי דברי-הימים (גרץ, ולהוזן ועוד) נהגו לכתוב את השערותיהם כודאות, אף כי ספריהם לא עלו במחשבה תחלה בתור ספרי לימוד, ועל אחת כמה

(2) בראש ההקדמה לספרו המדובר.

(3) שם עמוד IV.

יעקב נפתלי שמחוביץ היה יליד סלוצק (רוסיה) ובן למשפחה של תלמידי חכמים ואצילי הרוח. בשנת ה'י"ג לחייו מת עליו אביו וב' 1898 יצא עם אמו למינסק לגור שם. שם קבל חינוך שלם במקצועות היהדות והשכלה כללית. ב' 1903 היה מוכן לבחינת בגרות, אולם היות והבחינה נקבעה בשבת לא רצה האברך להשתתף בה. בשנת 1906 יצא שמחוביץ לפטרסבורג ושם קבל תעודת בגרות. אז נסע ללייפציג ללמוד שם באוניברסיטה. מאמרו העברי הראשון נתפרסם בשנת 1912 ב"העברי החדש" שיצא בשוויצריה בעריכת יעקב כהן. שם המאמר היה "ר' יהודה הלוי בתור משורר לאומי" ובו נתגלה מיד כשרונו המחקרי והספרותי של המחבר הצעיר. באותה השנה פרסם שמחוביץ עוד מאמר על "יחזקאל הנביא" ב"העתיד" של ש"י הורוויץ (כרך ב'). ב' 1914 הוכתר שמחוביץ בתואר דוקטור על סמך עבודתו בשם "לחקר ההרצאות של הסופרים הערביים על דבר הכוזרים". מאז ואילך היו מאמריו של שמחוביץ מופיעים בכל כתבי העת העבריים החשובים בעולם.

בשנות מלחמת העולם הראשונה ישב שמחוביץ בלודו (פולניה) ושמש בהוראה בגמנסיה העברית. את שנותיו האחרונות בלה בברלין ובסוף ימיו עבד בהתמדה יתירה במערכת האנציקלופדיה הישראלית, "אשכול" בעברית וגרמנית. בשנת תרפ"ט יצא לאור מטעם הוצאת "אשכול" קובץ לזכרו של הד"ר שמחוביץ ז"ל בשם "ציונים". בשער הספר נאמר בין השאר: "יעקב נפתלי שמחוביץ ז"ל עבד... מתוך רצון כביר ויכולת מפליאה עד יומו האחרון. פטירתו היא אבדה שאין לה תשלומים למדע העברי בכלל ולאנציקלופדיה הישראלית בפרט".

בן ארבעים ושתים היה במותו.

עיקר עיונו של שמחוביץ הוא בעבר ההיסטורי של עם ישראל. כפי הנראה קנן בקרבו הרעיון לחבר בעברית מחקר מקיף ושלם על תולדות היהודים מראשיתם עד ימיו בממדי גרץ ודובנוב. אולם, כאמור לא אסתיע מילתא והמחבר הספיק להוציא מתחת ידו רק "ספר עזר למורים, למתלמידים ולתלמידי המחלקות העליונות של בתי ספר תיכוניים" בשלשה כרכים מצומצמים, עד סוף תקופת הגאונים (ברלין, הוצאת מוריה תרפ"ח: מהדורות חדשות בתל-אביב הוצאת "דביר" תרצ"ה, תרצ"ו). וגם חיבור זה לא נכתב במחשבה תחילה כי אם במקרה. ובה יספר המחבר: "בשנת תרע"ז פנה אלי העסקן הידוע במקצוע החינוך הלאומי, הד"ר מ. ז. ברודא מלודו, בהצעה לסדר ספר-לימוד לדברי ימי ישראל בשביל תלמידי המחלקות העליונות בבתי-הספר הלאומיים התיכוניים. הדבר היה אז — כמו עכשיו — צורך שעה גדול, ועל כן נגשתי אל העבודה בוזיזות, ובזמן קצר גמרתי את החלק הראשון דברי ימי ישראל בתקופה המדינית עד חורבן בית שני) ופתחתי בכתיבת החלק השני (מן חורבן בית-שני עד גלות ספרד)... במשך שלש שנים שלימדתי דברי ימי ישראל בבית-הספר הנזכר הרביתי לשנות בגוף הספר על יסוד נסיון ההוראה עד שקבל את צורתו שלפנינו. אמנם בעקרו

בועד הספר הזה להיות לעזר למורים ותלמידים בשעורי דברי-ימי-ישראל, אך מכל מקום התכוונתי להכשירו לצרכי קוראים סתם..."²

אכן אין ספרו של שמחוביץ קיצור גרידא וסיכום של דברים משל אחרים כרגיל בספרי לימוד, כי אם עבודה מקורית תמציתית המעידה על חוש מפותח של היסטוריון היודע את תפקידו ומלאכתו, הן בשטח פענוח התעודות והעובדות הן בשטח הצעת החומר והסגנון. כבר אמרו: ראוי היה שמחוביץ שתנתן לנו היסטוריה יהודית על ידו בלבוש עברי כמדיהם של גדולי ההיסטוריונים בלועזית. הוא היה קרוב ומצוי ממש אצל כל המקורות הפנימיים והחיצוניים ללשונוותיהם השונות ושאיתו היתה לדלות מתוכם את האמת לאמתה ללא משפט קדום וללא כונה אידיאולוגית משל עצמו או משל מוסדות ואישים שעבד במחיצתם.

שיטת המחקר מוסברת בהקדמתו, וזו לשונו: "רבים מכותבי ספרי לימוד לדברי ימי ישראל נהגו לזלזל בהיסטוריה המדינית (הפוליטית) העתיקה שלנו, מפני שלא רצו לחזור על ספרי כתבי-הקדש או יראו לשנות אחריהם. זהו פגם גדול, שבקשתי לרחוק ממנו. אחרי סקירה כללית ומצומצמת על מקורות דברי ימי ישראל הלאומיים והזרים, השתדלתי לקבוע את מקור עמנו בקרב הגויים הקרובים לו בגזע, בתרבות ובמעמד ההיסטורי, ואחרי כן נסיתי להעביר את דברי ימי ישראל המדיניים, על פי תמצית ספרי המקרא בהסברה פרגמטית ולהוסיף על דברי המקרא ממסקנות המקורות המצריים, הבבליים, האשוריים, ועוד. ובתקופה שאחרי חתימת כתבי-הקדש עשיתי זאת על יסוד המקור היחידי — דברי יוסיפוס פלביוס — ולא הסחתי את דעתי מן הזכרונות ההיסטוריים שבספרות התלמודית ובדברי סופרי העמים. לא רציתי לדלג על שום מאורע היסטורי חשוב שיש בו ענין לתלמיד או לקורא... אבל חשובה עוד יותר מן ההיסטוריה המדינית של עם ישראל היא ההיסטוריה הרוחנית שלו, תולדות אמונתו והשפעתה על היחידים ועל הרבים, התפתחות הדעות והשקפת-עולם ושלשלת יצירתו הספרותית, כל הערכים הגדולים שעשו אותו לאור גוים ושגלו עמו לכל מקום שגלה..."³

מענינת גם עמדתו של שמחוביץ לגבי מקומות ידועים בדברי הימים שחסרות עליהם תעודות, ועל החוקר למלא את החסר. "בדברי ימי קדומים — הוא אומר — נמצא פעם בפעם חלל ריק, שהדמיון המדעי סותר אותו בהשערה קרובה לשכל. במקומות אחדים בספרי לא נמנעתי גם אני מדבר זה: יש שקבלתי השערות אחד המחברים שהשתמשתי בספריהם ויש אשר הבאתי ההשערה על דעת עצמי. רוב כותבי דברי-הימים (גרץ, ולהוזן ועוד) נהגו לכתוב את השערותיהם כודאות, אף כי ספריהם לא עלו במחשבה תחלה בתור ספרי לימוד, ועל אחת כמה

(2) בראש ההקדמה לספרו המדובר.

(3) שם עמוד IV.

וכמה הוכרחתי לעשות כך בספר הזה, שמטבע ענייני לא יכלתי להכניס את הלומד או את הקורא בו אל בית-היוצר של החקירה ההיסטורית. לכל מורה הרוצה להשתמש בספרי הרשות נתונה לקבל את הדבר או לשנות אחריו בשעוריו.⁴

כזה היה שמחוני איש-המדע: נזהר זהירות יתירה מזיוף כל שהוא, משינוי כל שהוא ויהירות כל שהיא, דוקא בגלל אהבתו הרבה לכל ערכי ישראל, לכולם ביחד ולכל פרט מפרטיהם, דוקא מחמת זיקתו האישית והסוביקטיבית לעניינים שהוא דן עליהם, מקפיד הוא ומחמיר במדת האובייקטיביות ושומר על המשמעת המדעית הדרושה מקוראי הדורות.

במה דברים אמורים בתעודות ועובדות, אבל כשהוא בא לפירושים והסברים אין ביכולתו של המחבר להשתחרר במה שהוא מנטיות רוחו ומאויי נפשו, ושהן ודאי יתגלה עולמו הפנימי של החוקר וכוונו המחשבתי המיוחד לו. שמחוני היה איש הרוח, עולמו עולם אינטלקטואלי, חינוכו חינוך חכמים, מחשבותיו מחשבות הוגה, רקע זה בולט, כמובן, בפרשנותו להיסטוריה, ונקודת הכובד של פרשנותו היא כרגיל המבואות הקצרים והגרעיניים שדרכו להציע בראש הפרקים החשובים למיניהם. וכן אתה קורא, להדגמה, בראשית כרך שני של דברי ימי ישראל על סף „התקופה המדינית-הרוחנית“:

„ההצלחה המדינית, החיים הטובים, התרבות המפותחת של העמים מסביב לא הכו את הגולים בסגורים ולא משכו את לבם להתכחש לעצמם ולחקות את הזרים התקפים. הם ידעו, כי בחיל ובכח וגם בקניינים תרבותיים הרבה הם נופלים מן העמים הגדולים, אבל לעומת זאת הם עולים לאין ערוך עליהם בכחותיהם הרוחניים והמוסריים... למרות החורבן והגלות ולמרות הלעג והקלס של העמים המנצחים, כל שאיפות הגולים היו מכוונות לטפוח ערכי-הרוח הגדולים... ותנאי קודם לכך היה רצון השיבה אל ארץ האבות, ששם היה מקור-רוח ישראל החי... מסורת העבר שמשלה לו חמר לבנין הגדול של העתיד... ככה נתרקמה בגלות בבל הצורה החדשה של עם ישראל על יסוד זכרונות-העבר ודרישות הנביאים ואנשי הרוח. הגולים לא רצו לשוב אל שגיאות האבות, כשתגיע שעת השיבה אל ארצם. הם נשאו את נפשם להיות עם מיוחד בקרב העמים... הערכים המדיניים התערבו עם הערכים הרוחניים, ולפיכך גם הצורה של עם ישראל בימי גלות בבל ואילך היא מדינית-רוחנית יחד. דרך המזיגה המדינית-הרוחנית הזאת, שהתוו הגולים בבבל היתה דרך החיים של האומה הישראלית בכל הדורות המאוחרים“.

בתקופת הבית השני עדיין משמשים הגורמים הרוחניים והמדיניים בערבוביה, אולם בדורות הארוכים שלאחר הבית השני ישתתק הגורם המדיני לגמרי

(4) שם עמוד V.

וההיסטוריה היהודית תתגולל כולה בחותמה של הרוח. וכה יסביר המחבר את התמונה במבוא לכרך ג':

„הרבן הבית השני היה משבר מאין כמוהו בדברי ימי ישראל... קשה לעם לוותר על הקניינים המדיניים... אבל שום נסיון לחדש את הימים הראשונים לא הצליח ולא יכול להצליח... סוף-סוף הוכרחו היהודים להתפשר עם החורבן והשעבוד ולוותר בהדרגה על הרעיון היקר והקדוש של יסוד חיים מדיניים חפשיים בארץ ישראל מכח עצמם... כך הודו כי התחדשות החיים העתיקים נעלה מכחותיהם הממשיים ותלו אותם בכחות שהם למעלה מן הטבע — במעשי נסים ונפלאות שיבואו לאחרית הימים... בארצות הגולה ניטו היהודים לפעמים ליסד חיים מדיניים כשהיו התנאים נוחים לכך... הם חסרו את קדושת המסורת. ערך כל שהוא היה להם רק במסבתם הקרובה ואולם יתר היהודים רחקו מהם בחומר וברוח וסופם היה שדש אותם גלגל ההיסטוריה ולא השאיר להם שריד. וברוב הארצות וברוב הזמנים קצר כח היהודים מיצור להם תנאי התפתחות חפשי, וגורלם ניתן בידי העמים הסובבים אותם והמושלים בהם. במקום מניע הפעולה, שסמן לפנים את דברי ימי היהודים בארצם, בא עכשיו מניע הסבל... אולם בקרב החושך של השעבוד החמרי והנפשי הזה אנו רואים קוראור אחד... הרגשת החרות הרוחנית הגדולה... וערכי הרוח המחברים את היהודים בכל הארצות אשר נידחו שמה היו חזקים ממניעי הפזור והפרוד... רצון הקיום של עם ישראל בגלות הוא שונה מרצון הקיום של כל עם היושב על אדמתו, כי אינו ניוון מקניינים ממשיים מוחשיים כמו ארץ מולדת ותמונת החיים המדיניים החפשיים בכל גוניה, אלא כה רוחני, אידיאלי לגמרי, שבו... סוד תכליתו. לפיכך אנו רשאים לקרוא לתקופה הארוכה של דברי ימי ישראל מימי החורבן השני ואילך בשם תקופה רוחנית טהורה...“.

ולא בתקופה הלא-מדינית בלבד אלא גם כשהוא דן בעידנים המדיניים של האומה דרכו של שמחוני להאריך בדברים והגיונות על נפתולי הרוח והשיגיו ולקצר את הצעתו על היסודות הממלכתיים והפוליטיים.

בקיצור, דברי ימי היהודים הם בעיקרם דברי ימי היהדות ועתידם של היהודים מונח בעתידה של יהדות — זהו אולי הלך היסודי שרצה שמחוני לשנן לחבריו המורים ולתלמידיו ולקהל קוראיו בספרו המטפל בדברי ימי ישראל. לקח נאה הן מצד האמת של ימים עברו והן מצד ההתעודות לימים יבואו.

כיון שהספר נתחבר על-פי הזמנה ונכתב בחפזון אין הוא, כמובן, נקי ממגרעות, ואין כאן המקום להרחיב עליהם את הדיבור. כמה מהם, דרך אגב, צוינו כבר בשעתם על ידי אחרים⁵. יאמר רק שבשעה שכתב את ספרו לא

(5) ראה, למשל, הערכה מקיפה על ספרו של שמחוני מאת הד"ר ש. פיגין

בשבילי החינוך. שנה שניה חוברת א' וב'.

וכמה הוכרחתי לעשות כך בספר הזה, שמטבע ענייני לא יכלתי להכניס את הלומד או את הקורא בו אל בית-היוצר של החקירה ההיסטורית. לכל מורה הרוצה להשתמש בספרי הרשות נתונה לקבל את הדבר או לשנות אחריו בשעוריו.⁴

כזה היה שמחוני איש-המדע: נזר זהירות יתירה מזיוף כל שהוא. משינוי כל שהוא ויהירות כל שהיא, דוקא בגלל אהבתו הרבה לכל ערכי ישראל, לכולם ביחד ולכל פרט מפרטיהם, דוקא מחמת זיקתו האישית והסוביקטיבית לעניינים שהוא דן עליהם, מקפיד הוא ומחמיר במדת האוביקטיביות ושומר על המשמעת המדעית הדרושה מקוראי הדורות.

במה דברים אמורים בתעודות ועובדות, אבל כשהוא בא לפירושים והסברים אין ביכולתו של המחבר להשתחרר במה שהוא מנטיות רוחו ומאויי נפשו, ושהן ודאי יתגלה עולמו הפנימי של החוקר וכוונו המחשבתי המיוחד לו. שמחוני היה איש הרוח, עולמו עולם אינטלקטואלי, חינוכו חינוך חכמים, מחשבותיו מחשבות הוגה, רקע זה בולט, כמובן, בפרשנותו להיסטוריה, ונקודת הכובד של פרשנותו היא כרגיל המבואות הקצרים והגרעיניים שדרכו להציע בראש הפרקים החשובים למיניהם. וכן אתה קורא, להדגמה, בראשית כרך שני של דברי ימי ישראל על סף "התקופה המדינית-הרוחנית":

"ההצלחה המדינית, החיים הטובים, התרבות המפותחת של העמים מסביב לא הכו את הגולים בסגורים ולא משכו את לבם להתכחש לעצמם ולחקות את הזרים התקפים. הם ידעו, כי בחיל ובכח וגם בקניינים תרבותיים הרבה הם נופלים מן העמים הגדולים, אבל לעומת זאת הם עולים לאין. ערוך עליהם בכחותיהם הרוחניים והמוסריים... למרות החורבן והגלות ולמרות הלעג והקלס של העמים המנצחים, כל שאיפות הגולים היו מכוונות לטפוח ערכי-הרוח הגדולים... ותנאי קודם לכך היה רצון השיבה אל ארץ האבות, ששם היה מקור-רוח ישראל החי... מסורת העבר שמשה לו חמר לבנין הגדול של העתיד... ככה נתרקמה בגלות בבל הצורה החדשה של עם ישראל על יסוד זכרונות-העבר ודרישות הנביאים ואנשי הרוח. הגולים לא רצו לשוב אל שגיאות האבות, כשתגיע שעת השיבה אל ארצם. הם נשאו את נפשם להיות עם מיוחד בקרב העמים... הערכים המדיניים התערבו עם הערכים הרוחניים, ולפיכך גם הצורה של עם ישראל בימי גלות בבל ואילך היא מדינית-רוחנית יחד. דרך המזיגה המדינית-הרוחנית הזאת, שהתוו הגולים בבבל היתה דרך החיים של האומה הישראלית בכל הדורות המאוחרים".

בתקופת הבית השני עדיין משמשים הגורמים הרוחניים והמדיניים בערבוביה, אולם בדורות הארוכים שלאחר הבית השני ישתתק הגורם המדיני לגמרי

(4) שם עמוד V.

וההיסטוריה היהודית תתגולל כולה בחותמה של הרוח. וכה יסביר המחבר את התמונה במבוא לכרך ג':

"חרבן הבית השני היה משבר מאין כמוהו בדברי ימי ישראל... קשה לעם לוותר על הקניינים המדיניים... אבל שום נסיון לחדש את הימים הראשונים לא הצליח ולא יכול להצליח... סוף-סוף הוכרחו היהודים להתפשר עם החורבן והשעבוד ולוותר בהדרגה על הרעיון היקר והקדוש של יסוד חיים מדיניים חפשיים בארץ ישראל מכח עצמם... כך הודו כי התחדשות החיים העתיקים נעלה מכחותיהם הממשיים ותלו אותם בכחות שהם למעלה מן הטבע — במעשי נסים ונפלאות שיבואו לאחרית הימים... בארצות הגולה ניטו היהודים לפעמים ליסוד חיים מדיניים כשהיו התנאים נוחים לכך... הם חסרו את קדושת המסורת. ערך כל שהוא היה להם רק במסכתם הקרובה ואולם יתר היהודים רחקו מהם בחומר וברוח וסופם היה שדש אותם גלגל ההיסטוריה ולא השאיר להם שריד. וברוב הארצות וברוב הזמנים קצר כח היהודים מיצור להם תנאי התפתחות חפשי, וגורלם ניתן בידי העמים הסובבים אותם והמושלים בהם. במקום מניע הפעולה, שסמן לפנים את דברי ימי היהודים בארצם, בא עכשיו מניע הסבל... אולם בקרב החושך של השעבוד החמרי והנפשי הזה אנו רואים קוראור אחד... הרגשת החרות הרוחנית הגדולה... וערכי הרוח המחברים את היהודים בכל הארצות אשר נידחו שמה היו חזקים ממניעי הפזר והפרוד... רצון הקיום של עם ישראל בגלות הוא שונה מרצון הקיום של כל עם היושב על אדמתו, כי אינו ניוון מקניינים ממשיים מוחשיים כמו ארץ מולדת ותמונת החיים המדיניים החפשיים בכל גוניה, אלא כח רוחני, אידיאלי לגמרי, שבו... סוד תכליתו. לפיכך אנו רשאים לקרוא לתקופה הארוכה של דברי ימי ישראל מימי החורבן השני ואילך בשם תקופה רוחנית טהורה...".

ולא בתקופה הלא-מדינית בלבד אלא גם כשהוא דן בעידנים המדיניים של האומה דרכו של שמחוני להאריך בדברים והגיונות על נפתולי הרוח והשיגיו ולקצר את הצעתו על היסודות הממלכתיים והפוליטיים.

בקיצור, דברי ימי היהודים הם בעיקרם דברי ימי היהדות ועתידם של היהודים מונח בעתידה של יהדות — זהו אולי הלך היסודי שרצה שמחוני לשנן לחבריו המורים ולתלמידיו ולקהל קוראיו בספרו המטפל בדברי ימי ישראל. לקח נאה הן מצד האמת של ימים עברו והן מצד ההתעודות לימים יבואו.

כיון שהספר נתחבר על-פי הזמנה ונכתב בחפזון אין הוא, כמובן, נקי ממגרעות, ואין כאן המקום להרחיב עליהם את הדיבור. כמה מהם, דרך אגב, צוינו כבר בשעתם על ידי אחרים⁵. יאמר רק שבשעה שכתב את ספרו לא

(5) ראה, למשל, הערכה מקיפה על ספרו של שמחוני מאת הד"ר ש. פיגין בשבילי החינוך, שנה שניה חוברת א' וב'.

הספיק, כפי הנראה, המחבר להשתחרר מהשפעת ההסטוריונים הגרמניים, שעליהם נתחנך בימי חרפו, או יותר נכון, לא הספיק להבחין בתוך ספריהם בין הטוב והרע, בין המצוי והמומצא, בין עובדות והשערות, והכניס לתוך החיבור דברים שמן הראוי היה שלא יכנסו. כוונתנו פה בעיקר לדעות קיצוניות בבקרת המקרא שכוונתם כבר הופרכה זה מכבר ושכלל אופן אין מקומן בספרים מיועדים למחנכים עבריים ולנער עברי. אילו היה המחבר זוכה להוציא מהדורה מתוקנת ודאי היה מתקן גם מעוות זה. שכן עם כל הרוח של חקר מדעי חפשי המרחפת על פני כתביו, הרי תודעתו והכרתו של שמחוני מושרשות באדמת מסורת, מורשת אבות חרדה לקדשי ישראל ניכרת אצלו בהזדמנויות מרובות. אין שמחוני אוהב לערב חקר עם רגש. אבל יש ועטו הספרותי יגלה לנו טפח וטפחיים מן האמת הנפשית שהסתתרה מאחורי האיזמל האדיש של המדע והתבונה הקרה של הבקרת, ואף הקטעים המובאים למעלה יוכיחו.

תרומה חשובה להסטוריוגרפיה עברית תרם שמחוני בתרגומיו של „תולדות מלחמת היהודים עם הרומאים“ ליוסף פלויוס, מיונית לעברית (שני כרכים: הוצאת שטיבל, ורשה, תרפ"ג). זהו תרגום קלאסי ההולם את המקור הקלאסי. ולא תרגום גרידא כי אם הוצאה של כתבי יוסף בן־מתתיהו עם מבואות, הערות, מפתחות, לוחות־יוחסין וסדרי דורות, ציורים ומפות, ככתוב בשער הספר, היתה זאת עבודה שהצורך בה היה מורגש זה מכבר. הכל מודים שעל אף מגרעותיהם הרבות יש לכתבי פלויוס ערך כביר לחקר קורות היהודים; לתקופות ידועות הם מקור ראשון ויחיד. בפתחה למלחמת היהודים מעיד פלויוס על עצמו שמעיקרא חיבר את הספר „בשפת אבותינו“, היינו עברית, ויש אומרים ארמית. מההדורה הראשונה היא אבדה ואיננה. אח"כ תרגמו ליונית „למען יושבי ארצות ממשלת הרומאים“. בעולם הנוצרי היו כתבי פלויוס משך מאות בשנים ידועים בלטינית. רק במאה שעברה שבו החוקרים למקור הייני לשם חקר ותרגום, ואין שפה בעולם התרבותי החדש שלא רכשה לה את כתבי יוסף בן־מתתיהו. פרט לשפה אחת: שפת אבותיו של המחבר; מלחמות היהודים וקדמוניות היהודים לא נגאלו לשפת היהודים עד שנת תרכ"ב, שאז יצאו לאור תרגומיו של קלמן שולמן המיוסדים על התרגום האשכנזי. אולם תרגום זה לא היה בו בכדי להשביע את רצון החוקרים והקורא החדש. בלשון שמחוני „ספר מלחמות היהודים של שולמן אינה אלא מהדורה מליצית של ספר יוסיפוס ולא פעם ולא שתים המליצה מאפילה על הענין המדובר בספר“⁶.

לעומת זה תרגומו של שמחוני מאיר את העינים בצחות הלשון, בסגנון המהוקצע ובניב הקולע. מי יודע, אולי עוד ימצא במערה ממערות יהודה המקור

(6) מבוא, ע' ל"ו.

העברי שיצא לכתחלה מידי פלויוס עצמו, ואז נוכל לדעת עד כמה שהטיב המתרגם לכוון ללשון המחבר.

ידועה היא הדרישה המשולשת שהעמיד אחד מגדולי המתרגמים מימי הבינים לגבי כל מתרגם: ידיעה שלמה בלשון ממנה הוא מעתיק, בלשון אליה הוא מעתיק ובענינו של החבור. שמחוני ודאי מילא את הדרישות הללו במלואן. יונית למד על בוריה מפי מורים מובהקים, בשפה העברית מכל הזמנים היה בן־בית. היסטוריה יהודית לכל תקופותיה היתה נשמת אפו. נוסף על זה תססה בו התשוקה האמורה לשלמות ספרותית ומדעית ובקרת עצמית תדירית. מה שדרש מאחרים קיים ראשית כל בעצמו: התמדה מרובה ומאמץ אינטלקטואלי ונפשי שאינו יודע ליאות להוציא דבר מתוקן. לא אוהב ללכת בדרך הקלה, כי אם בדרך הקשה, בדרך התובעת מבעליה השתלמות תדירית וזהירות מתמדת נגד טעויות ופגומות. שכן בקרבם גם טעם אסתטי שלא נתן לו לסטות מן השביל הספרותי המיועד לכל סוג מסוגים ספרותיים. ואף זו: מורה בחסד היה וכשרונו הגדול בהוראה והסברה ניכר בכל אשר כתב.

על המבקרים שיבואו לנתח את תרגומו הקל שמחוני בזה שהוא מכניס אותם בעצמו לתוך בית היוצר שלו. וכדאי להביא מקצת מדבריו הנוגעים ללבטיו הלשוניים ופתרונותיהם, שיש בהם משום לקח נאה לעוסקים במלאכת התרגום. וזו לשונו:

„...והנה הלשון היונית היא זרה מעצם מולדתה ללשונות השמיות... מה שנוגע לחומר הלשון — הנה כולל עולם הנשמה של היונים המון... מושגים שנבעו מתכן הייה המיוחדים ומצאו להם בטוי בלשון במלים שאין להן תרגום מדויק... מלבד זאת הלשון היונית הספרותית כוללת המון מבטאים הנובעים מעמק חיי היונים בעבר ובדורו של הסופר... ולא יאות להריק אותם אל לשון אחרת כצורתם, כי שום קורא לא יבינם... מצד אחד רציתי למסור כאן תרגום מדויק כפי מדת כוחותי... מן הצד השני לא הסחתי את דעתי מקורא הספר הזה, הנוזק ללשון העברית... בנוגע לחומר הלשון שמתי לנגד עיני בקרוב את התקופה שכתב בה יוסיפוס — תקופת ראשית המשנה, והכנסתי אל הספר רק מלים וניבים מכתבי הקודש ומאוצר לשון המשנה... בדרכי נטית הפעלים התרחקתי מצורות נטית כתבי הקודש, שכבר עבר זמנן בשעת כתיבת הספר, ועל כן לא השתמשתי ב„והמהפך“ כלל, אם כי במקומות רבים גרמתי לעצמי קושי לרגלי הדבר הזה...“⁷ לא הסחתי את הדעת בדבר האפשרות — גם מבנין המשפטים של יוסיפוס... ועל כן הוכרחתי כפעם בפעם להאריך במשפטים... שלא כשמוש לשון המקרא והמשנה גם יחד... לפרקים הוכרחתי לשאת פנים לדרישות המליצה העברית — את המליצות היוניות

(7) כעשרים שנה אחר שמחוני השתמש בווי היפוך הד"ר א. שור בתרגומו הוא

של כתבי פלויוס, וגם טעמו ונימוקו עמו.

הספיק, כפי הנראה, המחבר להשתחרר מהשפעת ההסטוריונים הגרמניים, שעליהם נתחנך בימי חרפו, או יותר נכון, לא הספיק להבחין בתוך ספריהם בין הטוב והרע, בין המצוי והמומצא, בין עובדות והשערות, והכניס לתוך החיבור דברים שמן הראוי היה שלא יכנסו. כוונתנו פה בעיקר לדעות קיצוניות בבקרת המקרא שכוונתם כבר הופרכה זה מכבר ושכל אופן אין מקומן בספרים מיועדים למחנכים עבריים ולנער עברי. אילו היה המחבר זוכה להוציא מהדורה מתוקנת ודאי היה מתקן גם מעוות זה. שכן עם כל הרוח של חקר מדעי חפשי המרחפת על פני כתביו, הרי תודעתו והכרתו של שמחוני מושרשות באדמת מסורת, מורשת אבות חרדה לקדשי ישראל ניכרת אצלו בהודמנויות מרובות. אין שמחוני אוהב לערב חקר עם רגש. אבל יש ועטו הספרותי יגלה לנו טפח וטפחיים מן האמת הנפשית שהסתתרה מאחורי האיזמל האדיש של המדע והתבונה הקרה של הבקרת, ואף הקטעים המובאים למעלה יוכיחו.

תרומה חשובה להסטוריוגרפיה עברית תרם שמחוני בתרגומיו של "תולדות מלחמת היהודים עם הרומאים" ליוסף פלויוס, מיונית לעברית (שני כרכים: הוצאת שטיבל, ורשה, תרפ"ג). זהו תרגום קלאסי ההולם את המקור הקלאסי. ולא תרגום גרידא כי אם הוצאה של כתבי יוסף בן־מתתיהו עם מבואות, הערות, מפתחות, לוחות־יוחסין וסדרי דורות, ציורים ומפות, ככתוב בשער הספר, היתה זאת עבודה שהצורך בה היה מורגש זה מכבר. הכל מודים שעל אף מגרעותיהם הרבות יש לכתבי פלויוס ערך כביר לחקר קורות היהודים; לתקופות ידועות הם מקור ראשון ויחיד. בפתחה למלחמת היהודים מעיד פלויוס על עצמו שמעיקרא חיבר את הספר "בשפת אבותינו", היינו עברית, ויש אומרים ארמית. מההדורה הראשונה ההיא אבדה ואיננה. אח"כ תרגמו ליונית, למען יושבי ארצות ממשלת הרומאים. בעולם הנוצרי היו כתבי פלויוס משך מאות בשנים ידועים בלטינית. רק במאה שעברה שבו החוקרים למקור הייני לשם חקר ותרגום, ואין שפה בעולם התרבותי החדש שלא רכשה לה את כתבי יוסף בן־מתתיהו. פרט לשפה אחת: שפת אבותיו של המחבר; מלחמות היהודים וקדמוניות היהודים לא נגאלו לשפת היהודים עד שנת תרכ"ב, שאז יצאו לאור תרגומיו של קלמן שולמן המיוסדים על התרגום האשכנזי. אולם תרגום זה לא היה בו בכדי להשביע את רצון החוקרים והקורא החדש. בלשון שמחוני "ספר מלחמות היהודים של שולמן אינה אלא מהדורה מליצית של ספר יוסיפוס ולא פעם ולא שתים המליצה מאפילה על הענין המדובר בספר"⁶.

לעומת זה תרגומו של שמחוני מאיר את העינים בצחות הלשון, בסגנון המהוקצע ובגויב הקולע. מי יודע, אולי עוד ימצא במערה ממערות יהודה המקור

(6) מבוא, ע' ל"ו.

העברי שיצא לכתחלה מידי פלויוס עצמו, ואז נוכל לדעת עד כמה שהטיב המתרגם לכוון ללשון המחבר.

ידועה היא הדרישה המשולשת שהעמיד אחד מגדולי המתרגמים מימי הבינים לגבי כל מתרגם: ידיעה שלמה בלשון ממנה הוא מעתיק, בלשון אליה הוא מעתיק ובענינו של החבור. שמחוני ודאי מילא את הדרישות הללו במלואן. יונית למד על בוריה מפי מורים מובהקים, בשפה העברית מכל הזמנים היה בן־בית. היסטוריה יהודית לכל תקופותיה היתה נשמת אפו. נוסף על זה תססה בו התשוקה האמורה לשלמות ספרותית ומדעית ובקרת עצמית תדירית. מה שדרש מאחרים קיים ראשית כל בעצמו: התמדה מרובה ומאמץ אינטלקטואלי ונפשי שאינו יודע ליאות להוציא דבר מתוקן. לא אוהב ללכת בדרך הקלה, כי אם בדרך הקשה, בדרך התובעת מבעליה השתלמות תדירית וזהירות מתמדת נגד טעויות ופגומות. שכן בקרבם גם טעם אסתטי שלא נתן לו לסטות מן השביל הספרותי המיועד לכל סוג מסוגים ספרותיים. ואף זו: מורה בחסד היה וכשרונו הגדול בהוראה והסברה ניכר בכל אשר כתב.

על המבקרים שיבואו לנתח את תרגומו הקל שמחוני בזה שהוא מכניס אותם בעצמו לתוך בית היוצר שלו. וכדאי להביא מקצת מדבריו הנוגעים ללבטיו הלשוניים ופירוניהם, שיש בהם משום לקח נאה לעוסקים במלאכת התרגום, וזו לשונו:

"...והנה הלשון היונית היא זרה מעצם מולדתה ללשונות השמיות... מה שנוגע לחומר הלשון — הנה כולל עולם הנשמה של היונים המון... מושגים שנבעו מתכן הייה המיוחדים ומצאו להם בטוי בלשון במלים שאין להן תרגום מדויק... מלבד זאת הלשון היונית הספרותית כוללת המון מבטאים הנובעים מעמק חיי היונים בעבר ובדורו של הסופר... ולא יאות להריק אותם אל לשון אחרת כצורתם, כי שום קורא לא יבינם... מצד אחד רציתי למסור כאן תרגום מדויק כפי מדת כוחותי... מן הצד השני לא הסחתי את דעתי מקורא הספר הזה, הנוקק ללשון העברית... בנוגע לחומר הלשון שמתי לנגד עיני בקרוב את התקופה שכתב בה יוסיפוס — תקופת ראשית המשנה, והכנסתי אל הספר רק מלים וניבים מכתבי הקודש ומאוצר לשון המשנה... בדרכי נטית הפעלים התרחקתי מצורות נטית כתבי הקודש, שכבר עבר זמנן בשעת כתיבת הספר, ועל כן לא השתמשתי ב"ו"ו המהפך" כלל, אם כי במקומות רבים גרמתי לעצמי קושי לרגלי הדבר הזה... (') לא הסחתי את הדעת בדבר האפשרות — גם מבנין המשפטים של יוסיפוס... ועל כן הוכרחתי כפעם בפעם להאריך במשפטים... שלא כשמוש לשון המקרא והמשנה גם יחד... לפרקים הוכרחתי לשאת פנים לדרישות המליצה העברית — את המליצות היוניות

(7) כעשרים שנה אחר שמחוני השתמש בווי היפוך הד"ר א. שור בתרגומו הוא

של כתבי פלויוס, וגם טעמו ונימוקו עמו.

שניתנו להעתק אל העברית לא שנית, אולם את המליצות הרחוקות מרוח הלשון העברית וגם מן הנשמה העברית החלפתי פה ושם במליצות עבריות...⁸

עד היום לא נפתרה, וודאי לא תפתר לעולם החידה ששמה יוסף פלויוס. היא מונחת בעצם צירוף שמות זה. מה היה בפנים נפשו של יהודי זה, שישב לו בפלטיין של קיסרי רומא בשעה שגייסותיהם חללו את קדשי עמו וכוס התרעלה עברה על ירושלים והיכלה — יוסף או פלויוס? הלנו הוא או לצרינו? הנאמן היה לעמו או בגוד בגד בו? האמת בפיו או במרמה ידבר? האם מה שעשה עשה מתוך הוכחה פנימית כי אך את טובת אחיו הוא דורש או מתחת דבריו היפים כמוסה ערמת עבד חונף שמכר את נשמתו, כבודו וכבוד האומה לאדירי האמפריה? כבר רבים וכן שלמים, בני ברית ואינם בני ברית, דנו בשאלה זו והדעות נתחלקו. במבוא המקיף — בכלל גדול כוחו של שמחוני בכתיבת מבואות — מרחיב גם המתרגם דידן את הדיבור בענין המדובר ומסקנותיו הן לזכות. הוא הולך ומנתח את כל נימוק ונימוק שניתן על ידי המאשימים כלפי פלויוס ומוכיח או שראיותיהם אינן ראיות או שבטעות יסודן.

ראשית נשאלת השאלה: כיצד הרהיב עוז בנפשו המצביא הראשי של חיל הגלילי לבחור בחיים בשעה שכל חבריו הלוחמים שהסתתרו כמוהו במערה אחר תבוסתם של צבאותיהם בחרו במות קדושים; בחירה זו כשלעצמה, בניגוד למקובל אצל גבורי מלחמה, כלום אין היא מעידה כמאה עדים על בגידה ורוך-הלבב? שמחוני אומר: לא ולא. רק לאלה המסתכלים בשטחיות ומתוך הכללה שאינה במקומה במעשה המערה נראה הדבר כסטיה גמורה מן המקובל אצל גבורי חיל בכל העולם. מי שבוחן ומתבונן עמוק בנפשו של המצביא ומי שקורא את דבריו בשיטין ובין השיטין עד מהרה יווכח לדעת שיש לנו כאן עסק לא עם פחדן, לא עם בוגד ולא עם חסר-אחריות, כי אם עם אדם השוקל ומכוון את מעשיו מתוך מחשבה מחושבת מראש ומתוך אמונה שלמה שעליו למלא את התפקיד שהטילה עליו ההשגחה באותה השעה המכרעת. „את כל הטענות האלה כבר ידע יוסיפוס בעצמו — אומר בעל המבוא — ולא ירא מפני המשפט, ובאחת הפרשיות... בשיחה שבינו ובין חבריו שם בפי הגליליים את הטענות של חוקרי זמננו בכל תקפן וחוקתן ולא הניח להם מקום להתגדר בו כלל. הוא גלה לנו כי באותו הרגע השתחרר מכבלי המוסר החברתי והלאומי, כי הרגיש בקרבו תעודה אישית רוממה... הוא לא יכול למות בטרם ימלא את חובו הקדוש ויגלה את הדבר ברבים... כשרוך-הסופרים זה הוא כשרוך-הנבואה של יוסף בן מתתיהו, ואם גם נבואה זו לא היתה לעתיד, כִּי־אם לעבר, ואכן המעשים באו והוכיחו על צדקת הכרתו של יוסף, כי היה לו מה לצוות לדורות הבאים. אמנם — אומרים החוקרים — אם גם לנו השאיר יוסיפוס ברכה מרובה על-ידי זה שנשאר בחיים,

(8) מבוא, ע' ל"ז—ל"ט.

הנה המחיר ששלם בעד חייו היה גבוה מאד — הוא שלם בכבודו, אולם הרגשת הכבוד הוא דבר התלוי בזמן ובמקום, ויוסף בן מתתיהו לא הכיר בהלכות כבוד ודרך ארץ מהמטבע של עמי אירופה בדורותינו אלה...⁹

יש אומרים כי עיקר חסר מן הספרים ההיסטוריוגרפיים של יוסיפוס: האמת. שהרי כוונתו של המחבר היתה מראש וראשונה להצדיק מצד אחד את מעשיו בפני אחיו היהודים ומצד שני למצא הן בעיני הרומיים שהיו מטיבים עמו במדה מרובה, והיסטוריון הכותב לא למען האמת אלא מסיבות אישיות מה ערך לכתביו?

גם נגד אלה יוצא שמחוני בחריפות יתירה וטוען שאין אנו רשאים כלל וכלל להטיל ספק בכנותם של כתבי פלויוס. אם יש כמה דברים, ביוחד בשטח המספרים, שאינם מתאימים למציאות הרי זה נעשה שלא בכוונה כשם שחוסר דיוק מצוי ורגיל אצל כל ההיסטוריונים בימים עתיקים. „מה היא האמת ההיסטורית — שואל בעל הסניגוריה — שהפך יוסף לפרקים על פיה?... הכל מודים, כי מיצוי המאורעות תלוי באישיותו של הסוקר המספר את הדברים... אין לגשת אל יוסיפוס בקנה המדה היפה למחקר זמננו. יודעים אנו בו כי את התפיסה ההיסטורית קבל מן הסופרים היונים וכמוהם זוג אותה עם השקפת עולמו... עוד אריסטוטלס לימדנו שסופר ההיסטוריה הוא אמן ויוצר ומי שאין לו שום יחס פנימי אל המאורעות... אינו מעלה בידו אלא עצמות יבשות... הרשות לנו לדון את יוסף רק כשנגיע לזמנו ולמקומו ולחוליתו הרוחנית... על כל פנים אין שום יסוד להתגולל עליו כי זייף לפרקים את המאורעות... לשם איזו תכלית שהיא... עכשיו, כשאל יוסיפוס לבד עינינו נשואות, הרי האמת ההיסטורית כולה שלו היא, ורק משלו החוקרים דנים בשעה שהם מלמדים קטיגוריה על כתיבתו... חזון פורענות עולמית היה החורבן בעיניו ומתוך הרגשה זו כתב את ספרו. על כן לא יכול להבליג ברוחו ולמצוא ספוק בתאור יבש של הפרטים, כי אם הכניס אליהם את קול נשמתו... החותם האישי הזה אינו נותן לספר מלחמות היהודים טעם של פגם. להיפך, הוא מאציל עליו הוד אנושי מרובה, והוא שקרב את הספר אל נשמת הקוראים שבכל הדורות...“¹⁰

בקיצור, במתרגמו לשפת אבותיו קנה לו יוסף בן מתתיהו פרקליט נלהב. ולא רק פרקליט היה שמחוני, כי אם חוקר מובהק שבחן ואזן את כתביו של הראשון בהיסטוריוני ישראל אחר כתבי הקודש עד תוך תוכם, ולכל דקדוקיהם. הוא ידע לקבוע את ערכם לדורותיהם ולדורות הבאים והשכיל להעמידם בפרספקטיבה ההיסטוריוגרפית הנכונה. עוד פעם, לא הספיקו לו השנים, ולא

(9) עמוד ס"ז.

(10) ע' כ"א—כ"ד.

שְׁנִיתָנוּ לְהַעֲתִיק אֶל הָעִבְרִית לֹא שְׁנִיתָ, אֲוֹלָם אֶת הַמְּלִיצוֹת הַרְחֹקוֹת מִרוּחַ הַלְשׁוֹן הָעִבְרִית וְגַם מִן הַנִּשְׁמָה הָעִבְרִית הַחֲלֹפֶתִי פֶּה וּשְׁם בְּמִלִּיצוֹת עִבְרִית...⁸

עַד הַיּוֹם לֹא נִפְתְּרָה, וּדְאִי לֹא תִפְתָּר לַעֲוֹלָם הַחֲדִידָה שֶׁשָּׂמָה יוֹסֵף פְּלוֹיוֹס. הִיא מוֹנַחֶת בְּעֵצָם צִירוּף שְׁמוֹת זֶה. מִה הִיא בְּפָנִים נִפְשׁוֹ שֶׁל יְהוּדִי זֶה, שִׁישֵׁב לִי בְּפִלְטִין שֶׁל קִיסְרִי רֹמָא בִּשְׁעָה שְׁגִיִּסוּתֵיהֶם חָלְלוּ אֶת קֹדְשִׁי עִמּוֹ וְכֹסֶה הַתְּרַעְלָה עֲבָרָה עַל יְרוּשָׁלַיִם וְהִיכָלָה — יוֹסֵף אִו פְּלוֹיוֹס? הֲלֵנוּ הוּא אִו לְצִרְיָנוּ? הַנֶּאֱמָן הִיָּה לַעֲמֹ אִו בְּגוֹד בְּגָד בּוֹ? הָאֵמֶת בְּפִי אִו בְּמִרְמָה יִדְבֹּר? הָאֵם מִה שֶׁעָשָׂה עֲשֵׂה מִתּוֹךְ הוֹכָחָה פְּנִימִית כִּי אֵךְ אֶת טוֹבָתָהּ אֲחִיו הוּא דוֹרֵשׁ אִו מִתַּחַת דְּבָרָיו הִיפִים כְּמוֹסָה עֲרֻמַּת עֶבֶד חוֹנֵף שֶׁמֶכַר אֶת נִשְׁמָתוֹ, כְּבוֹדוֹ וְכָבוֹד הָאוֹמָה לְאִדְרִי הָאִמְפֵּרִיָּה? כִּבְר רַבִּים וְכֵן שְׁלֵמִים, בְּנֵי בְרִית וְאִינִם בְּנֵי בְרִית, דְּנוּ בִּשְׁאֵלָה זוֹ וְהִדְעוּת נִתְחַלְקוּ, בְּמִבּוֹא הַמִּקִּיף — בְּכָלֵל גְּדוֹל כּוֹחוֹ שֶׁל שְׁמַחְנוֹי בְּכַתִּיבַת מִבּוֹאָתָה — מִרְחִיב גַּם הַמִּתְרַגֵּם דִּידָן אֶת הַדִּיבּוֹר בְּעֵנִין הַמְּדוּבָר וּמִסְקָנֹתָיו הֵן לִזְכוּת, הוּא הוֹלֵךְ וּמִנְתַּח אֶת כָּל נִימוֹק וְנִימוֹק שְׁנִיתָן עַל יְדֵי הַמַּאֲשִׁימִים כְּלָפֵי פְלוֹיוֹס וּמוֹכִיחַ אִו שְׂרָאִיּוֹתֵיהֶם אֵינָן רְאִיּוֹת אִו שְׁבִטְעוֹת יִסּוּדָן.

רִאשִׁית נִשְׁאֵלָה הַשְׁאֵלָה: כִּיצַד הִרְהִיב עוֹז בְּנִפְשׁוֹ הַמִּצְבִּיא הָרִאשִׁי שֶׁל חֵיל הַגִּלְלִי לְבַחֲרוֹר בְּחִיִּים בִּשְׁעָה שֶׁכָּל חֲבָרָיו הַלּוֹחֲמִים שֶׁהִסְתַּתְּרוּ כְּמוֹהוּ בַּמַּעֲרָה אַחֵר תְּבוּסָתָם שֶׁל צְבָאוֹתֵיהֶם בַּחֲרוֹ בְּמוֹת קְדוּשִׁים; בַּחֲרִירָה זוֹ כְּשֶׁלַּעֲצָמָה, בְּנִיגוּד לְמִקְוֵל אֲצֵל גְּבוּרֵי מַלְחָמָה, כְּלוֹם אֵינָן הֵיא מַעֲיָדָה כְּמֵאָה עֲדִים עַל בְּגִידָה וְרוּךְ־הַלֵּבָב? שְׁמַחְנוֹי אֹמֵר: לֹא וְלֹא, רַק לֵאלֹהֵי הַמִּסְתַּכְלִים בִּשְׁטָחִיּוֹת וּמִתּוֹךְ הַכִּלְלָה שְׁאִינָה בְּמִקְוֵמָה בַּמַּעֲשֵׂה הַמַּעֲרָה נִרְאָה הַדְּבָר כְּסִטְיָה גְּמוּרָה מִן הַמִּקְוֵל אֲצֵל גְּבוּרֵי חֵיל בְּכָל הָעוֹלָם, מִי שְׁבוּחוֹן וּמִתְבוֹנוֹן עִמּוֹק בְּנִפְשׁוֹ שֶׁל הַמִּצְבִּיא וְמִי שְׁקוּרָא אֶת דְּבָרָיו בְּשִׁטְיָן וּבִין הַשִּׁטְיָן עַד מַהֲרָה יוֹכַח לְדַעַת שִׁישׁ לְנוּ כֹּאֵן עֶסֶק לֹא עִם פַּחַדָּן, לֹא עִם בּוֹגֵד וְלֹא עִם חֲסִר־אֲחִירִיּוֹת, כִּי אִם עִם אָדָם הַשּׁוֹקֵל וּמִכּוּחַן אֶת מַעֲשֵׂיו מִתּוֹךְ מַחֲשָׁבָה מַחֲשֶׁבֶת מִרְאֵשׁ וּמִתּוֹךְ אֲמוּנָה שְׁלֵמָה שְׁעִלְיוֹ לְמֵלָא אֶת הַתְּפִקִּיד שֶׁהִטִּילָה עֲלָיו הַהִשְׁגָּחָה בְּאוֹתָהּ הַשְׁעָה הַמְּכַרְעָת, „אֶת כָּל הַטְּעָנוֹת הָאֵלֶּה כִּבְר יָדַע יוֹסִיפּוֹס בְּעֵצָמוֹ — אֹמֵר בְּעַל הַמִּבּוֹא — וְלֹא יִרְא מִפְּנֵי הַמִּשְׁפָּט, וּבִאֲחַת הַפְּרִשְׁיוֹת... בְּשִׁיחָה שְׁבִינֹו וּבִין חֲבָרָיו שֶׁם בְּפִי הַגִּלְלִיִּים אֶת הַטְּעָנוֹת שֶׁל חוֹקְרֵי זְמַנָּנוּ בְּכָל תִּקְפָּן וְחֻזְקָתָן וְלֹא הִנִּיחַ לָהֶם מְקוֹם לְהַתְּגַדֵּר בּוֹ כָּלֵל, הוּא גִלָּה לְנוּ כִּי בְּאוֹתוֹ הִרְגַּע הַשְׁתַּחֲרָר מִכְּבִּלֵי הַמוֹסֵר הַחֲבֵרְתִּי וְהַלְאוּמִּי, כִּי הִרְגִּישׁ בְּקִרְבוֹ תַּעֲזוּדָה אִישִׁית רֹמְמָה... הוּא לֹא יִכּוֹל לְמוֹת בְּטֶרֶם יִמְלֹא אֶת חוּבוֹ הַקְּדוֹשׁ וַיְגַלֵּה אֶת הַדְּבָר בְּרַבִּים... כְּשֶׁרוּךְ־הַסּוֹפְרִים זֶה הוּא כְּשֶׁרוּךְ־הַנְּבוּאָה שֶׁל יוֹסֵף בֶּן מִתְתִּיָּהוּ, וְאִם גַּם נְבוּאָה זוֹ לֹא הִיָּתָה לַעֲתִידָה, כִּי־אֵם לַעֲבָרָה, וְאִכֵּן הַמַּעֲשִׂים בָּאוּ וְהוֹכִיחוּ עַל צִדְקַת הַכְּרֹתוֹ שֶׁל יוֹסֵף, כִּי הִיָּה לוֹ מִה לְצוּת לְדוֹרוֹת הַבָּאִים, אֲמֵנָם — אֹמְרִים הַחוֹקְרִים — אִם גַּם לְנוּ הַשְׁאִיר יוֹסִיפּוֹס בְּרַכָּה מְרוּבָה עַל־יְדֵי זֶה שֶׁנִּשְׁאָר בְּחַיִּים.

(8) מִבּוֹא, ע' ל"ז—ל"ט.

הִנֵּה הַמַּחֲרִיר שֶׁשֶּׁלֵּם בְּעַד חַיָּיו הִיָּה גְבוּהָ מֵאֵד — הוּא שְׁלֵם בְּכִבּוּדוֹ, אֲוֹלָם הִרְגִּישָׁה הַכְּבוֹד הוּא דְּבַר הַתְּלֹוִי בְּזִמָּן וּבְמִקְוֵם, וְיוֹסֵף בֶּן מִתְתִּיָּהוּ לֹא הִכִּיר בַּהֲלָכוֹת כְּבוֹד וְדֶרֶךְ אֶרֶץ מִהֲמַטְבַּע שֶׁל עַמִּי אִירוּפָּה בְּדוֹרוֹתֵינוּ אֱלֹהִים...⁹

יֵשׁ אֹמְרִים כִּי עֵיקַר חֲסֵר מִן הַסְּפָרִים הַהִיסְטוֹרִי־גֵרָפִיִּים שֶׁל יוֹסִיפּוֹס: הָאֵמֶת. שֶׁהָרִי כּוֹוֶנָתוֹ שֶׁל הַמַּחְבֵּר הִיָּתָה מִרְאֵשׁ וּרְאִשׁוֹנָה לְהַצְדִּיק מִצַּד אֶחָד אֶת מַעֲשֵׂיו בְּפָנֵי אֲחִיו הַיְּהוּדִים וּמִצַּד שֵׁנִי לְמִצָּא תֵּן בְּעֵינֵי הָרֹמְמִים שֶׁהָיוּ מְטִיבִים עִמּוֹ בְּמִדָּה מְרוּבָה, וְהִיסְטוֹרִיּוֹן הַכּוֹתֵב לֹא לְמַעַן הָאֵמֶת אֲלֵא מְסִיבּוֹת אִישִׁיּוֹת מִה עֶרֶךְ לְכַתְּבִיו?

גַּם נִגַּד אֱלֹהֵי יוֹצֵא שְׁמַחְנוֹי בַּחֲרִיפּוֹת יִתִּירָה וְטוֹעֵן שְׁאִין אֲנוּ רִשְׁאִים כָּלֵל וְכָלֵל לְהַטִּיל סֶפֶק בְּכַוָּנָתָם שֶׁל כְּתָבֵי פְלוֹיוֹס, אִם יֵשׁ כְּמֵה דְּבָרִים, בִּיחּוּד בִּשְׁטַח הַמִּסְפָּרִים, שְׁאִינִם מִתְאִימִים לְמִצִּיאוֹת הָרִי זֶה נַעֲשֵׂה שְׁלֹא בְּכוּוֹנָה כְּשֶׁם שְׁחוּסֵר דִּיוֹק מִצְוֵי וְרִגִּיל אֲצֵל כָּל הַהִיסְטוֹרִיּוֹנִים בִּימֵים עַתִּיקִּים, „מִה הִיא הָאֵמֶת הַהִיסְטוֹרִית — שׁוֹאֵל בְּעַל הַסְּנִיגוּרִיָּה — שֶׁהִפֵּךְ יוֹסֵף לְפָרְקִים עַל פִּיָּה?... הַכָּל מוֹדִים, כִּי מִצְוֵי הַמַּאֲוִיעוֹת תְּלֹוִי בְּאִישִׁיּוֹתוֹ שֶׁל הַסּוֹקֵר הַמִּסְפָּר אֶת הַדְּבָרִים... אֵינָן לְגִשָּׁת אֶל יוֹסִיפּוֹס בְּקִנָּה הַמִּדָּה הִיפָּה לְמַחְקֵר זְמַנָּנוּ, יוֹדְעִים אֲנוּ בּוֹ כִּי אֶת הַתְּפִיסָה הַהִיסְטוֹרִית קִבֵּל מִן הַסּוֹפְרִים הַיּוֹנִים וְכְמוֹהֶם זֶוּג אוֹתָהּ עִם הַשְּׁקִפַּת עוֹלָמָה... עוֹד אֲרִיסְטוֹטֵלֵס לִימַדְנוּ שֶׁסּוֹפֵר הַהִיסְטוֹרִיָּה הוּא אֲמֵן וְיוֹצֵר וְמִי שְׁאִין לוֹ שׁוֹם יִחַס פְּנִימִי אֶל הַמַּאֲוִיעוֹת... אֵינֹו מַעֲלָה בִּידּוֹ אֲלֵא עֲצָמוֹת יְבִשּׁוֹת... הַרְשׁוֹת לְנוּ לְדוֹן אֶת יוֹסֵף רַק כְּשֶׁנִּגְיַע לְזַמְנוֹ וּלְמִקְוֵמוֹ וּלְחֻלִּיתוֹ הַרוּחָנִית... עַל כָּל פְּנִים אֵינָן שׁוֹם יִסּוּד לְהַתְּגוֹלֵל עֲלָיו כִּי זִיַּף לְפָרְקִים אֶת הַמַּאֲוִיעוֹת... לְשֵׁם אֵיזוֹ תְּכִלִּית שֶׁהִיא... עֲכָשִׁי, כְּשֶׁאֵל יוֹסִיפּוֹס לְבַד עֵינָיו נִשְׁוֹאוֹת, הָרִי הָאֵמֶת הַהִיסְטוֹרִית כּוֹלָה שְׁלוֹ הִיא, וְרַק מִשְׁלוֹ הַחוֹקְרִים דְּנִים בִּשְׁעָה שֶׁהֵם מְלַמְּדִים קְטִיגוּרִיָּה עַל כְּתִיבָתוֹ... חֻזּוֹן פּוֹרַעְנוֹת עוֹלָמִית הִיָּה הַחוֹרְבָן בְּעֵינָיו וּמִתּוֹךְ הִרְגִּישָׁה זֶה כָּתֵב אֶת סִפְרוֹ, עַל כֵּן לֹא יִכּוֹל לְהַבְלִיג בְּרוּחוֹ וּלְמִצָּא סִפּוֹק בְּתֹארוֹ יִבֵּשׁ שֶׁל הַפְּרִטִּים, כִּי אִם הַכְּנִיס אֲלֵיהֶם אֶת קוֹל נִשְׁמָתוֹ... הַחוֹתֵם הָאִישִׁי הַזֶּה אֵינֹו נוֹתֵן לְסִפְרָה מַלְחָמוֹת הַיְּהוּדִים טַעַם שֶׁל פֶּגֶם, לְהִיפֵךְ, הוּא מַאֲצִיל עֲלָיו הוֹד אֲנוּשִׁי מְרוּבָה, וְהוּא שְׁקִרָב אֶת הַסִּפְרָה אֶל נִשְׁמַת הַקּוּרְאִים שֶׁבְּכָל הַדּוֹרוֹת...¹⁰

בְּקִיצוֹר, בְּמִתְרַגְּמוֹ לְשִׁפְתָּ אֲבוֹתָיו קִנָּה לוֹ יוֹסֵף בֶּן מִתְתִּיָּהוּ פְּרַקְלִיט גִּלְהָב, וְלֹא רַק פְּרַקְלִיט הִיָּתָה שְׁמַחְנוֹי, כִּי אִם חוֹקֵר מוֹבָהק שְׁבַחָן וְאִזּוֹן אֶת כְּתָבָיו שֶׁל הָרִאשׁוֹן בְּהִיסְטוֹרִיּוֹנֵי יִשְׂרָאֵל אַחֵר כְּתָבֵי הַקְּדוֹשׁ עַד תּוֹךְ תוֹכָם, וְכָלֵל דְּקוּדִיקָהֶם, הוּא יָדַע לְקַבּוֹעַ אֶת עֲרִכָם לְדוֹרוֹתֵיהֶם וּלְדוֹרוֹת הַבָּאִים וְהַשְׁכִּיל לְהַעֲמִידָם בְּפִרְסֶפְקִיבָה הַהִיסְטוֹרִי־גֵרָפִית הַנְּכוֹנָה, עוֹד פַּעַם, לֹא הִסְפִּיקוּ לוֹ הַשְּׁנִים, וְלֹא

(9) עִמּוֹד ס"ז.

(10) ע' כ"א—כ"ד.

נשאר בידנו אלא שמץ ממה שהיה לו לשמחוני להגיד בפרשת פלויוס כמו בפרשות מרובות אחרות.

כוחו ההיסטוריוגרפי של שמחוני מופיע גם במונוגרפיות שונות שפרסם מפקידה לפקידה בספרות העתית העברית. בנזירות הן תדיר מראשן ועד סופן על מקורות ראשונים, על יריעה רחבה של נסיבות הזמן והמקום, ונובעות מתוך שאיפה למצות את הענין עד תומו.

נזכיר לדוגמא את המחקר „רבנו גרשום מאור הגולה“, שנתפרסם בשלשה המשכים ב„השלח“ (כרך כ"ח) תחת השם נפתלי בן שמואל. כבר ציינתי את כשרונו המיוחד של שמחוני בחיבור מבואות. גם בעבודה זו, הפרקים הראשונים הם כעין מבוא לגוף הנושא. הם מגוללים לפנינו בצבעים בהירים את פרשת הימים שקדמו והכשירו את הקרקע להופעתו ופעולתו של מיסד התרבות התורנית הצרפתית-אשכנזית. בימים ההם, מסביר המחבר, היו ימי מאבק בין רעיון המרכז והפיזור, עד המאות האחרונות לאלף החמישי היתה היהדות הרוחנית רגילה להתפרנס ולחיות מפי המרכז שמושבו היה תחלה בארץ ישראל ואחר כך בבבל. עם שקיעת הגאונות נתמוטט המרכז הבבלי ולא בא אחר במקומו. ידיעת התלמוד היתה משך מאות בשנים מנת חלקן של ישיבות גדולות אחדות, ובכחה יכלו הללו לשמור בידיהן את ההגמוניה על ישובי התפוצה שרובם ככולם היו רחוקים ממקורותיה של התורה שבעל פה. בתוקף עצם פעולותיהם של הגאונים מן המרכז, חדרה ההשפעה לתוך רחבי הגולה. אבל בא בעקבותיה גם הרגש של עצמאות והרצון להשתחרר ממרותם של אחרים. לאט לאט הלכו ונוצרו מרכזי תורה קטנים באפריקה ובאירופה שראו את עצמם מוכשרים וראוים להכריע ולסדר את חייהם על דעת עצמם. מצד לימוד התורה והפצתה היה בפיזור זה משום ברכה, אולם מצד הצורך לשמור על אחדותה הפנימית של כנסת ישראל לארצותיה, היתה צפויה כאן סכנה גדולה שמן ההכרח ההיסטורי היה להתגונן נגדה כראוי. הזמן של מרכזים גיאוגרפיים עבר ללא שוב. כולם ראו את עצמם, כאמור, שוים במעלה. הריכוז המחודש נגד פיצול הכוחות ופירוד בין הדבקים יכול היה להתבצע אך בידי אישי סגולה מאיזה מרכז שהוא, אישים שידעו להשליט את משמעתם לא בתוקף משרתם ולא בתוקף מקום שבתם אלא בתוקף תורתם וגבורתם הרוחנית. אחד מיחידיו ענק אלה היה רבנו גרשום, המאור של כל בני הגולה...

זהו בקיצור נמרץ דרך גישתו של שמחוני לגבור מחקרו. דברי הקדמה אלה והדברים הבאים אחריהם על עוצם פעולתו של רבנו גרשום בשעתו ובהשפעתו לדורות מתובלים, כמובן, בהסברים ופרושים לתעודות טכסטיות עם מראי מקומות מרובים בצדם כיאות לחוקר השולט שליטה גמורה על המנגנון המדעי.

הערות מחכימות פה ושם עלולות להאיר את הדרך לא בענין הנדון בלבד אלא אף בכמה דיונים היסטוריוסופיים אחרים. והנה דוגמא נאה: „מזה

מקובלת בעם-הספר בגלותו: במקום שאין ספרים — אין היסטוריה. תולדות הקיבוץ הישראלי בכל ארץ מארצות-הגלות מתחילות עם צמיחת הישיבות לתורה ועם החכמים והרבנים שקמו לקיבוץ זה. החכמים תופשים אצלנו את מקום המלכים והמושלים אצל אומות-העולם. הם הם באי כחו של העם לפני ההיסטוריה, אפשר לומר שבהם משתקפת ההיסטוריה של הקיבוץ... פעולתם ההתיתסותם אל הכל הם אופיים בשביל כל המסבה... כשרוצים אנו לדון על אופי-החיים של בני ישראל באשכנז בימי הביניים, מנהגיהם ומעשיהם, ולעמוד על חשבון-עולמם, מוכרחים אנו לפנות אל המקורות הידועים העתיקים, ספרי ראב"ן, וראב"ה, אור זרוע, מהר"ם מרוטנברג ודומיהם⁽¹¹⁾.

רבית משמעות היא מסקנתו של שמחוני בסוף מחקרו: „רבנו גרשום הוא המתחיל את ההיסטוריה של היהדות האשכנזית, תלמידיו ותלמידיו תלמידיו המשיכו אותה. בהרבה פנים היו השקפותיו של הרב אופיות ומכרעות בשביל ההתפתחות הכללית של הדורות הבאים ונעשו נורמות ממש. היהדות עד זמננו, שהיא ברובה אשכנזית, נושאת עליה את חותמו של רב זה. ומי יודע? — אולי בתוכם זה שלוב סוד הקיום של יהדות זו, עד כמה שהוא תלוי בגורמים פנימיים...“⁽¹²⁾.

דברים מעין אלה אינם עלולים לצאת כי אם מפי חוקר המתייחד עם גבורי מחקריו מתוך אינטימיות יתירה ושנהירין לו שביליה הגלויים והנסתרים של יצירת הרוח בקרב הלב על פני הזמנים והארצות.

מחקר נוקב עד תהום האישיות ומפעלה נתן לנו שמחוני על רבי שלמה בן גבירול. שלשת החלקים כבדי המשקל שנתפרסמו בשלשה כרכים של „התקופה“ (י, י"ב, י"ז) יצטרפו לספר שלם שכדאי היה להוציאו במיוחד לא רק לכבודו של המחבר אלא לכבודה ותפארתה של שירת ימי הביניים ששמחוני היה אחד מאוהביה ויודעיה המובהקים*).

ידענותו המפליאה בספרות הדורות לכל סוגיה, בדפוס ובכתובים, מבריקה גם במכתביו הפרטים שנתפרסמו על ידי בעל „אוצר השירה והפיוט“ בקובץ האמור „ציונים“, בשם „שפתים דובבות“.

מתוך שאר מחקריו של שמחוני יצוינו: „ר' יהודה החסיד“ (הצפירה. תרע"ז), „עלית בב"ל“ (אחיאסף, כרך י"ג), „ר' יהודה הלוי בתור משורר לאומי“ (העברי החדש, כרך א'), „יחזקאל הנביא“ (העתיד, כרך א' וכרך ד'); מבוא ל„עלילות גלגמש“ בתרגומו של טשרניחובסקי

(11) השלה כרך כ"ח, עמ' 17-18.

(12) שם ע' 212.

* באחת מאגרותיו לד"ר ישראל דודזון מוסר שמחוני שבדעתו להוסיף כהנה וכהנה על מחקרו על גבירול ולתקן את מגרעותיו. ראה „ציונים“ ע' 20.

נשאר בידנו אלא שמץ ממה שהיה לו לשמחוני להגיד בפרשת פלויוס כמו בפרשות מרובות אחרות.

כוחו ההיסטוריוגרפי של שמחוני מופיע גם במונוגרפיות שונות שפרסם מפקידה לפקידה בספרות העתית העברית. בנזירות הן תדיר מראשן ועד סופן על מקורות ראשונים, על יריעה רחבה של נסיבות הזמן והמקום, ונובעות מתוך שאיפה למצות את הענין עד תומו.

נזכיר לדוגמא את המחקר "רבנו גרשום מאור הגולה", שנתפרסם בשלשה המשכים ב"השלח" (כרך כ"ח) תחת השם נפתלי בן שמואל. כבר ציינתי את כשרונו המיוחד של שמחוני בחיבור מבואות. גם בעבודה זו הפרקים הראשונים הם כעין מבוא לגוף הנושא. הם מגוללים לפנינו בצבעים בהירים את פרשת הימים שקדמו והכשירו את הקרקע להופעתו ופעולתו של מיסד התרבות התורנית הצרפתית-אשכנזית. בימים ההם מסביר המחבר, היו ימי מאבק בין רעיון המרכז והפזורה, עד המאות האחרונות לאלף החמישי היתה היהדות הרוחנית רגילה להתפרנס ולחיות מפי המרכז שמושבו היה תחלה בארץ ישראל ואחר כך בבבל. עם שקיעת הגאונות נתמוטט המרכז הבבלי ולא בא אחר במקומו. ידיעת התלמוד היתה משך מאות בשנים מנת חלקן של ישיבות גדולות אחדות, ובכחה יכלו הללו לשמור בידיהן את ההגמוניה על ישובי התפוצה שרובם ככולם היו רחוקים ממקורותיה של התורה שבעל פה. בתוקף עצם פעולותיהם של הגאונים מן המרכז, חדרה ההשפעה לתוך רחבי הגולה. אבל בא בעקבותיה גם הרגש של עצמאות והרצון להשתחרר ממרותם של אחרים. לאט לאט הלכו ונוצרו מרכזי תורה קטנים באפריקה ובאירופה שראו את עצמם מוכשרים וראוים להכריע ולסדר את חייהם על דעת עצמם. מצד לימוד התורה והפצתה היה בפזורה זה משום ברכה, אולם מצד הצורך לשמור על אחדותה הפנימית של כנסת ישראל לארצותיה, היתה צפויה כאן סכנה גדולה שמן ההכרח ההיסטורי היה להתגונן נגדה כראוי. הזמן של מרכזים גיאוגרפיים עבר ללא שוב. כולם ראו את עצמם, כאמור, שוים במעלה. הריכוז המחודש נגד פיצול הכוחות ופירוד בין הדבקים יכול היה להתבצע אך בידי אישי סגולה מאיזה מרכז שהוא, אישים שידעו להשליט את משמעתם לא בתוקף משרתם ולא בתוקף מקום שבתם אלא בתוקף תורתם וגבורתם הרוחנית. אחד מיחיד ענק אלה היה רבנו גרשום, המאור של כל בני הגולה...

זהו בקיצור נמרץ דרך גישתו של שמחוני לגבור מחקרו. דברי הקדמה אלה והדברים הבאים אחריהם על עוצם פעולתו של רבנו גרשום בשעתו ובהשפעתו לדורות מתובלים, כמובן, בהסברים ופרושים לתעודות טכסטיות עם מראי מקומות מרובים בצדם כיאות לחוקר השולט שליטה גמורה על המנגנון המדעי.

הערות מחכימות פה ושם עלולות להאיר את הדרך לא בענין הנדון בלבד אלא אף בכמה דיונים היסטוריוסופיים אחרים. והנה דוגמא נאה: "מדה

מקובלת בעם-הספר בגלותו: במקום שאין ספרים — אין היסטוריה. תולדות הקיבוץ הישראלי בכל ארץ מארצות-הגלות מתחילות עם צמיחת הישיבות לתורה ועם החכמים והרבנים שקמו לקיבוץ זה. החכמים תופשים אצלנו את מקום המלכים והמושלים אצל אומות-העולם. הם הם באי כחו של העם לפני ההיסטוריה, אפשר לומר שבהם משתקפת ההיסטוריה של הקיבוץ... פעולתם התייחסותם אל הכל הם אופיים בשביל כל המסבה... כשרוצים אנו לדון על אופי-החיים של בני ישראל באשכנז בימי הביניים, מנהגיהם ומעשיהם, ולעמוד על חשבון-עולמם, מוכרחים אנו לפנות אל המקורות הידועים העתיקים, ספרי ראב"ן, וראב"ה, אור זרוע, מהר"ם מרוטנברג ודומיהם¹¹.

רבת משמעות היא מסקנתו של שמחוני בסוף מחקרו: "רבנו גרשום הוא המתחיל את ההיסטוריה של היהדות האשכנזית, תלמידו ותלמידו תלמידו המשיכו אותה. בהרבה פנים היו השקפותיו של הרב אופיות ומכרעות בשביל ההתפתחות הכללית של הדורות הבאים ונעשו נורמות ממש. היהדות עד זמננו, שהיא ברובה אשכנזית, נושאת עליה את תורתו של רב זה. ומי יודע? — אולי בתוכם זה שלוב סוד הקיום של יהדות זו, עד כמה שהוא תלוי בגורמים פנימיים..."¹².

דברים מעין אלה אינם עלולים לצאת כי אם מפי חוקר המתייחד עם גבורי מחקריו מתוך אינטימיות יתירה ושנהירין לו שביליה הגלויים והנסתרים של יצירת הרוח בקרב הלב על פני הזמנים והארצות.

מחקר נוקב עד תהום האישיות ומפעלה נתן לנו שמחוני על רבי שלמה בן גבירול. שלשת החלקים כבדי המשקל שנתפרסמו בשלשה כרכים של "התקופה" (י, י"ב, י"ז) יצטרפו לספר שלם שכדאי היה להוציא במיוחד לא רק לכבודו של המחבר אלא לכבודה ותפארתה של שירת ימי הביניים ששמחוני היה אחד מאוהביה ויודעיה המובהקים*).

ידענותו המפליאה בספרות הדורות לכל סוגיה, בדפוס ובכתובים, מבריקה גם במכתביו הפרטים שנתפרסמו על ידי בעל "אוצר השירה והפיוט" בקובץ האמור "ציונים", בשם "שפתים דובבות".

מתוך שאר מחקריו של שמחוני יצוינו: "ר' יהודה החסיד" (הצפירה, תרע"ז), "עלית בבל" (אחיאסף, כרך י"ג), "ר' יהודה הלוי בתור משורר לאומי" (העברי החדש, כרך א'), "יחזקאל הנביא" (העתיד, כרך א' וכרך ד'); מבוא ל"עלילות גלגמש" בתרגומו של טשרניחובסקי

(11) השלה כרך כ"ח, עמ' 17-18.

(12) שם ע' 212.

* באחת מאגרותיו לד"ר ישראל דודון מוסר שמחוני שבדעתו להוסיף כהנה וכהנה על מחקרו על גבירול ולתקן את מגרעותיו. ראה "ציונים" ע' 20.

(דיון יסודי בספרות בבל ותרבותה); "ח. נ. ביאליק ושירתו" (המאסף "העוגן"); ועוד.

מומחיותו של שמחוני בספרות העברית החדשה ניכרת בהערכתו המפורטת שפרסם ב"התקופה" (כרך י') על "תולדות הספרות החדשה" ליוסף קלוזנר. פרסומים אלו ואחרים גם הם מן הראוי היה שיתאספו פעם למקום אחד ויראו אור בקובץ מיוחד של כתבי שמחוני.

בסוף ימיו תרם, כאמור, שמחוני שורה של ערכים לאנציקלופדיה הדור לשונית "אשכול". עצם שמותיהם יעידו על רב־צדדיותו של המחבר: אברהם, אבולעפיה, אברהם בן דוד, אברהם בן הרמב"ם, אברהם בן יצחק הלוי מברצלונה, אברהם מלניל, אברהם בן שרירא גאון פומפדיה, אבשלום (מראשי סיקריקין), אגריפס, אלכסנדריה של מצרים, ועוד ועוד. כמו כן צרור מגוון של ספרים ששמחוני כתב עליהם בקורות: עניני שבתי צבי לא, פריימן, עיר לובלין למאיר באלאבאן, שירי רבי יהודה הלוי בתרגום אשכנזי, פירוש עברי חדש לספר ישעיהו מאת ש. ל. גורדון, ארץ ישראל ושכנותיה ל. ז. הורוויץ; חורבן המערב של שפגלר, סעדיה גאון לצ. מאלטר; ועוד.*

כזה הוא בדברים קצרים מפעלו המדעי והספרותי של הד"ר י. נ. שמחוני ז"ל, על כל חלק מחלקיו טבוע אמנם, כאמור, חותמה של חכמת זקנים ודעת מלומדים. אולם על כלל פרצופו נסוכה תוגה טראגית של התחלת צעיר מפוארת שנפסקה באבה ולא באה על תקונה.

* רשימה ביבליוגרפית שלמה של כתבי שמחוני פרסם א. ר. מלאכי ב"ציונים" ע' 15 ואילך.

עזריאל נתן פרענק

בין כתבי קורות היהודים בפולין תרם עזריאל נתן פרענק תרומה לא קטנה בחפוש מקורות ארכיוניים ובתיאור מרענן של חיי היהודים בפולין על פיהם במאה הי"ח והי"ט.

פרענק נולד בשנת 1863 בוואדזיסלאוו. הוא קיבל בבית אביו האמיד, שהיה חסיד, חינוך מסורתי, השתלם כאוטודידקט בהשכלה הכללית, עזב את בית הוריו ויצא לורשה, שם נכנס לחוג המשכילים והתחיל להשתתף בכתביהעץ העבריים והאידיים.

את עבודתו הספרותית התחיל באנציקלופדיה העברית שיצאה בשנת 1888 בעריכתו של הסופר העברי יצחק גולדמאן (1830—1905), שם כתב ערכים לתולדות פולין ותולדות היהודים בפולין. מאנציקלופדיה זו יצאו לאור רק שש חוברות.

ב"המליץ" פרסם בשנים 1897—1902 "מכתבים מורשה" בחתימת "פענח", וב"הצפירה" של נחום סוקולוב הדפיס פיליטונים. הוא כתב גם בעתונות האידיית, פרסם סיפורים בלטריסטיים: "מחיי החסידים בפולין" (1896), "יצחק מאיר בילדותו" (1904), וכתב גם מכתבים, ופיליטונים ב"יוד", ובעתונים העבריים "הזמן" ו"הבוקר" של פרישמן. ניסה לתאר את חיי הסביבה, בה בילה את ילדותו ונעוריו. עולם החסידות הפולנית מצא בו את ציירו הנאמן. ציורים אלה הוציא לאור בקובץ "מחיי החסידים בפולין" (ורשה 1896). את הספור הגדול מחיי החסידים בשם "יצחק מאיר בילדותו" פרסם גם בעברית בשני חלקים, בביבליותיקה העברית של תושיה, ורשה, תר"כ. בסיפור זה נתן ציור חי מחינוכם של בני החסידים, חיייהם היומיומיים ומנהגי נשואיהם וכדומה.

אף על פי שהתרחק מן הסביבה החסידית התעניין בנושאים חסידיים, אסף סיפורים ואגדות חסידיות והוציאם בקובץ מיוחד המוקדש לבני הנעורים: "אגדות החסידים", "אגדות הזהר", ורשה 1923.

פרט לעבודתו העיתונאית, משנת 1911, היה חבר במערכת "הצפירה", כתב גם מאמרים פובליציסטיים והתעסק בעבודות בלטריסטיות ובתרגומים ספרותיים. בשנת 1915 פירסם ב"הצפירה" בהמשכים סיפור מימי נפוליאון הראשון. פרענק היה קשור קשר נפשי עמוק בספרות הפולנית ורצה להמציא לקורא העברי והאידי המיטב הספרות הבלטריסטית הפולנית. הוא תרגם לאידיית ולעברית את הרומן "פרעה" של בולסלב פרוס, "מירלי" של עליזה אורזשקובה ואת

(דיון יסודי בספרות בבל ותרבותה); "ח. נ. ביאליק ושירתו" (המאסף "העוגן"); ועוד.

מומחיותו של שמחוני בספרות העברית החדשה ניכרת בהערכתו המפורטת שפרסם ב"התקופה" (כרך י') על "תולדות הספרות החדשה" ליוסף קלוזנר. פרסומים אלו ואחרים גם הם מן הראוי היה שיתאספו פעם למקום אחד ויראו אור בקובץ מיוחד של כתבי שמחוני.

בסוף ימיו תרם, כאמור, שמחוני שורה של ערכים לאנציקלופדיה הדור לשונית "אשכול". עצם שמותיהם יעידו על רב־צדדיותו של המחבר: אברהם אבולעפיה, אברהם בן דוד, אברהם בן הרמב"ם, אברהם בן יצחק הלוי מברצלונה, אברהם מלוניל, אברהם בן שרידא גאון פומפדיא, אבשלום (מראשי סיקריקין), אגריפס, אלכסנדריה של מצרים, ועוד ועוד. כמו כן צרור מגוון של ספרים ששמחוני כתב עליהם בקורות: עניני שבתי צבי לא. פריימן, עיר לובלין למאיר באלאבאן, שירי רבי יהודה הלוי בתרגום אשכנזי, פירוש עברי חדש לספר ישעיהו מאת ש. ל. גורדון, ארץ ישראל ושכנותיה ל. ז. הורוויץ; חורבן המערב של שפגלר, סעדיה גאון לצ. מאלטר; ועוד.*

כזה הוא בדברים קצרים מפעלו המדעי והספרותי של הד"ר י. נ. שמחוני ז"ל, על כל חלק מחלקיו טבוע אמנם, כאמור, חותמה של חכמת זקנים ודעת מלומדים. אולם על כלל פרצופו נסוכה תוגה טראגית של התחלת צעיר מפוארת שנפסקה באבה ולא באה על תקונה.

* רשימה ביבליוגרפית שלמה של כתבי שמחוני פרסם א. ר. מלאכי ב"ציונים" ע' 15 ואילך.

עזריאל נתן פרענק

בין כותבי קורות היהודים בפולין תרם עזריאל נתן פרענק תרומה לא קטנה בחפוש מקורות ארכיוניים ובתיאור מרענן של חיי היהודים בפולין על פיהם במאה הי"ח והי"ט.

פרענק נולד בשנת 1863 בוואדזיסלאוו. הוא קיבל בבית אביו האמיד, שהיה חסיד, חינוך מסורתי, השתלם כאוטודידקט בהשכלה הכללית, עזב את בית הוריו ויצא לורשה, שם נכנס לחוג המשכילים והתחיל להשתתף בכתב־העת העבריים והאידיים.

את עבודתו הספרותית התחיל באנציקלופדיה העברית שיצאה בשנת 1888 בעריכתו של הסופר העברי יצחק גולדמאן (1830—1905), שם כתב ערכים לתולדות פולין ותולדות היהודים בפולין. מאנציקלופדיה זו יצאו לאור רק שש חוברות. ב"המליץ" פרסם בשנים 1897—1902 "מכתבים מורשה" בחתימת "פענח", וב"הצפירה" של נחום סוקולוב הדפיס פיליטונים. הוא כתב גם בעתונות האידיית, פרסם סיפורים בלטרסטיים: "מחיי החסידים בפולין" (1896), "יצחק מאיר בילדותו" (1904), וכתב גם מכתבים, ופיליטונים ב"יוד", ובעתונים העבריים "הזמן" ו"הבוקר" של פרישמן. ניסה לתאר את חיי הסביבה, בה בילה את ילדותו ונעוריו. עולם החסידות הפולנית מצא בו את ציירו הנאמן. ציורים אלה הוציא לאור בקובץ "מחיי החסידים בפולין" (ורשה 1896). את הספור הגדול מחיי החסידים בשם "יצחק מאיר בילדותו" פרסם גם בעברית בשני חלקים, בביבליותיקה העברית של תושיה, ורשה, תר"כ. בסיפור זה נתן ציור חי מחינוכם של בני החסידים, חייהם היום־יומיים ומנהגי נשואיהם וכדומה.

אף על פי שהתרחק מן הסביבה החסידית התעניין בנושאים חסידיים, אסף סיפורים ואגדות חסידיות והוציאם בקובץ מיוחד המוקדש לבני הנעורים: "אגדות החסידים", "אגדות הזהר", ורשה 1923.

פרט לעבודתו העיתונאית, משנת 1911, היה חבר במערכת "הצפירה", כתב גם מאמרים פובליציסטיים והתעסק בעבודות בלטרסטיים ובתרגומים ספרותיים. בשנת 1915 פרסם ב"הצפירה" בהמשכים סיפור מימי נפוליאון הראשון. פרענק היה קשור קשר נפשי עמוק בספרות הפולנית ורצה להמציא לקורא העברי והאידי ממיטב הספרות הבלטרסטית הפולנית. הוא תרגם לאידיית ולעברית את הרומן "פרעה" של בולסלב פרוס, "מירלי" של עליזה אורזשקובה ואת

הטרילוגיה ההיסטורית של הנריק סינקביץ, "בחרב ובאש" (4 כרכים, ורשה 1920/1923), "המבול" ו"פאן וואלדייבסקי". בסיפוריו ובתרגומיו הראה נטיה אל היסטוריה.

את עבודתו ההיסטוריוגרפית התחיל במאמרו "לתולדות החזקה" ב"השלח" (כרך ב) ¹ שמבוסס ברובו העיקרי על התעודות מפנקס אפטא, שהעתק ממנו נמצא בספריה היהודית ע"י בית הכנסת של הנאורים בורשה. במאמרו הוא מתאר את המצב הנורא והאיום בו נמצאו היהודים במדינות פולין אחרי התהפוכות בשנים ת"ח-ת"ח. מצב זה הכריח את ראשי הקהלות להפיש מקורות להכנסות. מקור זה היה "החזקה" שנקנתה בכסף מלא. בעד חכירת בית-טחנה, בית מלון, זכויות אורה, היו צריכים לקבל כתב חזקה. בנגוד לדין ה"חזקה" שנקבע בראשונה לתקנת האלמנות והיתומים הרבים בתקופה זו ולמען מנוע את היהודים מהתחרות איש ברעהו, מצאו הקהלות ב"חזקה" מקור להכנסה ומכרו "החזקות" לכל המרבה במחירן. פרענק מתאר את התפתחות "החזקה" על יסוד החלטות רבות הכלולות בפנקס קהלת אפטא והביאן גם בנוסחותיהן השלמות.

מראשית פעולתו ההיסטוריוגרפית התחיל בחיפושים בארכיונים הורשאים מתוך ההכרה, שאין לכתוב תולדות היהודים בפולין מבלי לחדור למקורות הראשוניים.

פרענק היה אוטודידקט ולא ידע את השיטה ההיסטורית המדעית, וגם את השפה הלטינית שבלעדיה קשה לחקור חקר מדעי, בתעודות פולין, לא ידע, ואף על פי כן התגבר על הקשיים והתמסר לשטחים שהיו נוחים לעיבוד מדעי. אעפ"י שהיו לקויים בעבודותיו הראשונות אין להתעלם מתרומתו המדעית לחקר תולדות היהודים בפולין במאה ה"ח ובראשית המאה ה"ט. אחרי מאמרו ב"השלח" כתב מחקר, שהוא הטוב ביותר בכל עבודותיו ההיסטוריוגרפיות, על "החיים הפנימיים של היהודים בפולין ובלטא במאות השבע עשרה ושמונה עשרה". הוא פרסם מחקר זה בכרך האחד-עשר של ההיסטוריה הכללית של היהודים, שיצא לאור בהוצאת "מיר" בפטרבורג בשנת 1914 בעריכתם של א. י. בראודא, ד"ר מ. ווישניצר, י. חסן, ש. מ. גינזבורג, פ. ש. מארק וש. א. צינברג ².

בחמשה פרקים נתן פרענק תמונה מקיפה של: א) חנוך ולימוד. ב) החיים בבית ובמשפחה (דיוור, הזנה, ריהוט, לבוש, חגים, מלחמת ועד ד' ארצות במותרות, שעשועים והשתוקקות). ג) החיי הדתי (בתי כנסת, פולחן, חבורות, השפעת ה"שולחן ערוך" על החיים היומיומיים, דרוש, מגידות, חרם, בעלי-שם, אמונות תפלות). ד) החיים הציבוריים (קהילה, בחירות, פעולות קהילה, רבנות ומעמדה, מלחמות הקהילה, חזקה, שתדלנים, מסים, חובות הקהילות, מוסדות האוטונומיה היהודית). ה) היחסים בין יהודים לבין נוצרים (התנכרות הדדית, עלילות, יחס האצולה, מקרים של שירותים הדדיים, ניגונים קתוליים בבתי הכנסת, משומדים).

לפרקים אלה השתמש פרענק בחומר הנמצא בפנקסאות ישנים, שו"ת (ביחוד שו"ת ב"ח הישנות, "משאת בנימין", "מאיר נתיבים", "הר הכרמל", "נודע ביהודה", "חדושי מהרא"ך", "כתר כהונה", "גבעת שאול") ספרי מוסר, דרוש (קב הישר", "מגלה עמוקות", "יסוד יוסף", "אור חדש" של חיים בוכנר), זכרונות "מגילת ספר" של יעבץ ושל שלמה מימון, וכן במקורות פולניים.

בספרו "העירוניים והיהודים בפולין" (ורשה 1921), שנדפס מתחלה בהמשכים ב"הצפירה", נתן פרענק תאור מלא של המלחמות בין היהודים והעירוניים על זכות הישיבה והמסחר בערי פולין מימי הביניים עד 1795. בספר זה לא הספיק פרענק להרחיב את היריעה ותאור הרקע ההיסטורי מחמת אי-שימוש בכל התעודות הארכיוניות וגם המודפסות. עבודה זו מבוססת על מספר מצומצם של תעודות מן הארכיון הכללי בורשה. הוא הצטמצם בעיר ורשה וחסרה לו בכלל גישה לסינתזה היסטורית. החלק השני, הפרקים ט"ו-כ"ד, הדנים על מאבק היהודים והשתדלותם, לזכות ישיבה ומסחר בורשה טובים יותר מהפרקים הראשונים, בהם לא תוארו המלחמות הקשות של היהודים בלובלין, לבוב, קרקא, שמהן אנו למדים את תנאי החיים הקשים של היהודים, שנגרמו עקב ההתנגשויות התמידיות מצד העירוניים. בימי חגיגות יובל המאה של מלחמת נפוליאון ברוסיה כתב פרענק מסה היסטורית על הנושא "יהודי פולין בימי מלחמות נפוליאון" (ורשה 1912). אין זה מחקר מקורי, המבוסס על חומר ארכיוני. ברובו מסתמך פרענק על חקירותיו של ההיסטוריון היהודי-הרוסי יולי הסן.

על סמך ספורים, פתגמים, בדיחות, בהם בוטאו המחשבות אשר חשבו היהודים על נפוליאון ומסעות-הנצחון שלו, מנסה פרענק לצייר את יחסו של נפוליאון אל יהודי פולין ותגובתם למעשיו. בתוך זה מביא פרענק ספורים שונים מפי הצדיקים ויחסם אל נפוליאון, כגון המגיד מקוויניץ, ר' נחמן מהורודנקה, ר' שלמה מקארלין, שהיה מתנגדו של נפוליאון, ואוהדיו ר' נפתלי מרופשיץ, הרבי מלובלין ר' יעקב יצחק (הרואה), שראה בנפוליאון מציל יהודים מפני יון (רוסיה) הצדיקים שהיו נשמעים לו: פשיסחה, ליזענסק, רימאנוב. הם התפללו שנפוליאון ינצח, אף על פי שידעו כי הוא כופר בעיקר ומאוהדי התבוללות היהודים בגויים. בספרו מתאר פרענק גם את מצבם ומעמדם של היהודים בנסיכות ורשה, שהוקמה כידוע ע"י נפוליאון בשנת 1807.

בפרק האחרון מדובר על מלחמת נפוליון ורוסיה בסיפורים השגורים בפי החסידים, ביחוד על המגיד מקוויניץ ועל יחסיו הידידותיים עם הנסיך אדם צארטורסקי.

הנושא הזה הביא את פרענק להתעניינות בתולדות היהודים בנסיכות ורשה, לזה הקדיש את עבודתו שפרסם ב"התקופה" ³ על יסוד מקורות ארכיוניים (מארכיון האוצר בורשה והארכיון הכללי) סקר פרענק בקיצור את מצב היהודים, ואת רובו של המחקר הקדיש לחיים